БР. 1. — БЪЛГАРСКА БИБЛИОТЕКА — БР. 1.

Д-ръ Л. Милетичъ

СТАРОТО БЪЛГАРСКО НАСЕЛЕНИЕ

въ

СѢВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ

Издава Българското Книжовно Дружество въ София

отъ фонда „Напрѣдъкъ“

СОФИЯ

ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА

1902.

БР. 1. — Българска Библиотека — БР. 1.

Д-ръ Л. Милетичъ

Старото българско население

въ

Сѣвероизточна България

Издава Българското Книжовно Дружество въ София

отъ фонда „Напрѣдъкъ“

СОФИЯ
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА
1902.

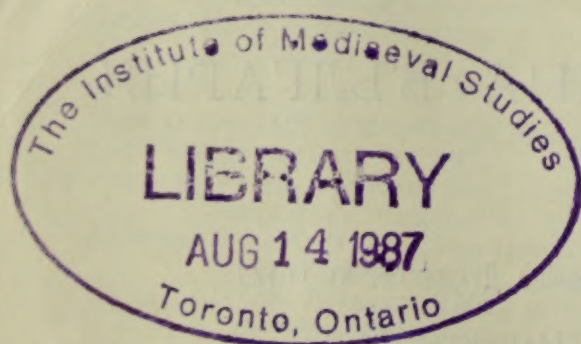

Съдържание.

Уводъ.

Балканджиитѣ (планинцитѣ).

Прѣселенцитѣ отъ Тракия.

Хърцоитѣ (полянцитѣ).

Прѣгледъ на старото българско население и на пришелцитѣ по околии.

(Споредъ административното раздѣление на Княжеството отъ 1893 г.)

Приложение.

Старото българско население въ сѣвероизточна България.

Въпрѣки постоянното изселване на турцитѣ изъ сѣвероизточна България и въпрѣки усилената българска колонизация въ сѫщитѣ области отъ послѣдната освободителна война насамъ, пакъ българскиятъ елементъ тукъ и сега още сравнително е твърдѣ слабъ. А какъвъ ще да е билъ тукъ процентътъ на българщината въ надвечерието на войната, можемъ приблизително да прѣсмѣтнемъ по резултатитѣ отъ първото редовно статистично прѣброяване населението въ Княжеството, което стана на 1881 година, когато турцитѣ вече бѣха поспрѣли да се изселватъ и когато новата българска колонизация въ тия области тъй сѫщо бѣше вече въ по-голѣмата си часть привършена. Отъ реченото първо прѣброяване се указа, че въ сѣвероизточната часть на Княжеството, като се смѣта за западна граница рѣката Янтра включително и съ тогавашния Търновски окрѫгъ и Севлиевския, на 1. Януари 1881 година е имало 477,132 д. българи спроти 482,349 д. турци, а то ще рече, че процентътъ на турцитѣ е възлизалъ тукъ до 49·6 % отъ цѣлото население, докато процентътъ на българитѣ е билъ за $^2/_{10}$ по-малъкъ (49·4 %). Наопаки тогава въ западната часть на Княжеството е имало само 7·3 % турци отъ цѣлото население. Ала ако оставимъ настрана Севлиевския и Тър-

новския окржгъ и ако съпоставимъ процентнитѣ числа и на двата народни елемента — турци и българи — както излизатъ по отдѣлни околии отъ окржзитѣ Русчукъ, Силистра, Варна, Шуменъ и Разградъ, виждаме не само, че турскиятъ елементъ съ малки изключения вскду е прѣобладавалъ, но че дори нѣкои околии сж били, речи, съвсѣмъ турски области, а именно околията Хасково (Силистр. окр.), гдѣто българското население е достигало само до 8·6%, Османъ-Пазаръ — 12·5%, Базауртъ — 14%, Кеманларъ — 17·9%, Балбупаръ — 17·8%, Шуменъ — 24·3% и пр. Най-голѣмиятъ процентъ достигало българското население въ околията Кесарево — 59·1%, сетнѣ въ Русчукъ — 59%. (вж. подробно у М. Сарафовъ, Народноститѣ въ източната часть на Княжеството, печ. въ сПер. Сп. V кн., и Народноститѣ въ запад. ч. на Княж., печ. въ VIII. кн.). Отъ сжщитѣ резултати на статистиката се установи, че въ нѣкои отъ тия източни околии повече отъ половината отъ малочисленото българско население живѣе по градоветѣ, като напр. въ Шуменъ, Ески-Джумая и Османъ-Пазаръ, подобно на малочисленото турско население въ западна България, което тъй сжщо се указа заседнало повече по градоветѣ.

Тѣзи резултати на статистиката доказаха надъ всѣко съмнѣние, че въ сѣвероизточна България се извършили прѣзъ първитѣ вѣкове на турското иго много важни, недотамъ забѣлѣзани отъ историята етнографични сътресения, поради които старото българско население, което турцитѣ завариха въ тия области, толкова се е разрѣдило и отстжпило мѣстото си на своитѣ завоеватели. Тоя фактъ толкова биеше на очи, че веднага още подъ прѣсното впечатление на добититѣ резултати отъ първото прѣброяване населението въ сѣвероизточна България проф. М. Дриновъ се опита въ статията „Исто-

рическо освѣтление върхъ статистиката на народноститѣ въ източната часть на българското Княжество“ (вж. сПер. Спис. кн. VII—VIII) да го обясни чрѣзъ данни отъ политическото минало на тая область. Дриновъ си бѣ поставилъ задача да отговори на слѣднитѣ въпроси: „Кога, какъ и отъ що сѫ се размножили тука турцитѣ? Защо въ тия именно области они сѫ се развъдили до толкова, когато по другитѣ части на Княжеството броятъ имъ е съвсѣмъ нищоженъ? Какво е станало съ българското население въ ония старобългарски области, които сега, токо речи, съвсѣмъ сѫ населени съ турци?“

За жалость Дриновъ не успѣ да довърши статията си, така че особено послѣдниятъ многоинтересенъ въпросъ, какво е станало съ старото българско население въ реченитѣ области, остана непълно освѣтленъ. Дриновъ посочи нѣкои исторични докази, съ които подкрѣпи мисъльта си, че прѣзъ XV. вѣкъ българското население въ сѣвероизточна България още било значително по-многочисленно отъ турското. Така напр. между друго Дриновъ изтъкна като важенъ доказъ факта, какъ прѣзъ 1444 год. войската на маджарско-полския краль Владиславъ, не по-голѣма отъ 20 хиляди душъ, вървѣла накъмъ Варна все прѣзъ най-гѫсто населенитѣ сега турски околии, безъ да е срещнала нѣйдѣ виденъ отпоръ отъ страна на гѫсто турско население и безъ да е забѣлѣжила такъво по пѫтя. За кѫсо врѣме, за единъ мѣсецъ, достигналъ Владиславъ отъ Никопол до Варна, като освоилъ не само тоя градъ, но и много други турски градове и крѣпости, между които и Шуменъ. Споредъ заключението на Дринова турското господаруване по онова врѣме, именно прѣзъ XV. в., въ крайдунавска България изобщо е приличало на една още не яко осигурена окупация. Ала колкото се отнася до слѣдния — XVI. вѣкъ, вече

не може да се каже сжщото, защото и отъ даннитѣ, които привежда Дриновъ, се вижда, че турскиятъ елементъ е билъ прѣзъ втората половина на XVI. в. разпространенъ по цѣла сѣвероизточна България, именно въ областитѣ ‚Добруджа', ‚Делиорманъ' и ‚Горилово', за които по-подробни свѣдѣния по нашия въпросъ дава отъ онова врѣме дубровчанинътъ Павелъ Джорджичъ. Споредъ него тогава най-гжсто е била населена съ християни областьта ‚Горилово', подъ която се разбира Тузлукътъ заедно съ сегашното краище ‚Герлово', между Османъ-Пазаръ и Върбица. Въ южнитѣ части на сѣвероизточна България, именно тия, що сж близу до сѣвернитѣ склонове на Стара Планина, още и прѣзъ XVI. в. се е държало доста плътно и твърдѣ „войнствено" българско население, между което турскиятъ елементъ тогава ще да е билъ количествено слабъ. Сѣверната граница на туй многочислено още старо-българско население, ако сждимъ по указанитѣ отъ Джорджича села, които посочва като чисто български, напр. Девна, Мънастиръ, Добрина, Кривна, Равна, Пеново, Нѣвша (Gniauscia), Гулица (Guglie), Калугерица, Янково, Ново-село, Мостъ, Ченге (Cenga), Дивдѣдово (Divdeo), съвпада горѣ-долу съ сегашната сѣверна граница на запазенитѣ до днесъ стари български села въ сѣверо-източна България, именно приблизително съ долината, прѣзъ която е прокарана желѣзницата между Русе и Варна (вж. по-долу). Колкото се отнася до Делиорманъ и Добруджа, самъ Джорджичъ забѣлѣзва, че тѣ не били тъй гжсто населени както Горилово, нито че тукъ християнскиятъ елементъ прѣобладавалъ, освѣнъ въ градоветѣ Силистра, Червенъ (Cirvenigi), Разградъ, Шуменъ и Прѣславъ, за които казва, че били населени „повечето съ християни, нежели съ турци" (сПСп. VII. 18). Много е вѣроятно, че и прѣди да се настанятъ турцитѣ въ Добруджа

и въ Делиорманъ не ще да е имало въ тия страни твърдѣ гжсто българско население, понеже тия мѣста сж били изложени прѣди турското завоевание на по-голѣми опустошения, отколкото по-защитенитѣ балкански и прибалкански области. За мѣстностьта между Варна и Дунава, именно за добруджанската степь единъ свидѣтель на Варненската битка, Андрей Палацио, изрично казва, че по рѣдката си населеность приличала на пустиня (desertum) (вж. C. Jireček, Ethnographische Veränderungen in Bulgarien etc. въ Ungar. Revue 1890, 173—192, българ. прѣводъ въ Мин. Сбор. V. 501; — Княжество България I. 57, бълг. прѣв.). Понеже се знае, че турцитѣ отнайнапрѣдъ въ по-голѣмо количество се настанили въ рѣдко населенитѣ открити равнини, каквато е била напр. горнята тракийска равнина (вж. ор. с.), не е чудно да прѣдположимъ, че именно веднага слѣдъ Варненската битка, която ще да е показала на Турция, каква опасность я чака въ бждеще отъ едно подобно ненадѣйно нахлуване на християнска войска, да е била набързо усилена и завършена турската колонизация въ Делиормана и само отъ часть въ ‚Горилово‘[1]). Пълното потурчване на подирнята областъ се е извършило постепенно и главно прѣзъ XVII. в. По-напрѣдъ ще да сж били потурчени именно по-западнитѣ прибалкански мѣстности, тъй нареченията Тузлукъ, и най-подирѣ, докждѣ половината на XVIII. в., селата въ ‚Герловското‘ поле както и селата по източна Стара Планина и по долното течение на Камчията.

---

[1]) Въ отчета на Варненската гимназия за 1896 год. братя Шкорпилови изказаха едно твърдѣ смѣло по оригиналностьта си мнѣние, а именно че делиорманскитѣ турци може да сж прѣми потомци на доведенитѣ отъ Аспаруха прабългари, които може да сж спазили турскиятъ си езикъ до падането на България подъ турцитѣ.

Това свое мнѣние господа авторитѣ обѣщаха да подкрѣпятъ съ подробни данни, които се очакватъ съ голѣмо любопитство.

По главния въпросъ, какво е станало съ старото българско население въ реченитѣ области, досега се изказаха само вѣроятни догадки. Нѣма съмнѣние, че първомъ трѣбва да допустнемъ, че една часть отъ това население, което е било въ състояние да се опре на потурчването, ще да се е изселила въ съсѣднитѣ по-спокойни за българина области. Че множество отъ старото българско население въ Делиорманъ и ‚Горилово' ще да е прѣминало въ Влашко, можемъ да приемемъ, понеже знаемъ отъ по-нови врѣмена за много случаи отъ масови забѣгвания въ тая намъ съсѣдна страна. Ала нѣма съмнѣние, че е имало разселване и вътрѣ, въ сама България, особено на югъ, въ Стара Планина и прѣко нея въ южна България. И Иречекъ, като си задава въпроса: „кждѣ се е оттеглило българското население отъ Тузлука, Дели-Орманъ и пр.“, допуща, „че може да стои нарастването на българския елементъ на югъ отъ Балканската верига въ нѣкаква свръзка съ сталалото му намаление на сѣверъ“ (op. c., Сбор. V. 507, Княжество България, 59). Въ тракийската равнина се е живѣло въ послѣднитѣ три столѣтия по-спокойно отколкото въ крайдунавската область. Иречекъ чулъ въ с. Девня (Провад. окол.) прѣдание, което загатвало за нѣкакво врѣменно избѣгване на населението въ ‚долния виластъ' при Ямболъ. По-долу ще посоча факти, които напълно доказватъ, че такава емиграция отъ сѣверъ на югъ наистина е станала. Колкото за самия Балканъ, Иречекъ мисли, че той е давалъ прибѣжище на мнозина, тъй като въ срѣднитѣ вѣкове надали е билъ той така гжсто населенъ, както е сега. Това е приемливо по отношение и къмъ източния Балканъ, ала само за по-стари врѣмена, докогато не е била прокарана и тукъ турска колонизация, поради която една часть отъ българското население и тукъ

се е потурчила, а друга навѣрно е забѣгнала на югъ прѣзъ Балкана. За потурчване българския елементъ по източния Балканъ и по долното течение на Камчията има и сега още, ако и доста смжтни, прѣдания, които хронологически се свръзватъ съ подобни прѣдания въ Герловската область. И Иречекъ, когато пжтувалъ на 1884 год. прѣзъ Котленско, чулъ за такива прѣдания (вж. ор. с. МСб. V. 505, 507, Княж. Бълг. 59). Като пжтувахъ прѣзъ 1897 и 1898 г. по диялектологични изслѣдвания по сѣвероизточна България, и менѣ на два пжти се падна случай да минавамъ прѣзъ Герлово и прѣзъ нѣкои отъ прибалканскитѣ села по Камчията, та и азъ поразпитвахъ гдѣто можехъ, за да узная нѣщо повече върху миналото на турското население въ тия области. Герловскитѣ турци, които населяватъ около трийсеть села въ Османпазарската околия, не се отличаватъ отъ тузлушкитѣ турци по нѣкой външенъ етнографиченъ бѣлѣгъ. И у герловчанитѣ, както изобщо у турцитѣ, по-старото минало никакъ не се помни, а изобщо и не обичатъ да имъ загатва човѣкъ за българско потекло и за потурчване. Затова и много мжчно може да се издирва историята на герловчани на самото мѣсто, врѣдъ турското население, особено пъкъ отъ непознатъ човѣкъ, пжтникъ. Затова можахъ само нѣкои малки данни да събера главно изъ областьта на топографичната номенклатура, личнитѣ названия и езика на герловскитѣ турци, чрѣзъ които изобщо се потвърдяватъ досегашнитѣ извѣстия за сравнително късното потурчване на нѣкогашнитѣ български села по Герлово.

По́-старата българска форма на областьта ‚Герлово‘, е гласѣла ‚Гери́лово‘, а жительтъ на тая мѣстность се казвалъ ‚гери́лецъ‘ (вж. у Иречека, Cesty 650). Потурчването тукъ ще да се е завършило, както се каза,

около половината на пó-миналия, именно XVIII. в., съ което се съгласяватъ и мѣстнитѣ прѣдания, които все сочатъ къмъ врѣмена „отъ прѣди 150 години“. Види се, че още прѣди тая дата потурчването на Тозлука, което може да е започнало къмъ края на XVI. вѣкъ, да е било напълно прокарано, та дошло редъ и на останалата източна часть отъ старото „Горилово“, както я нарича Джорджичъ. Като се вземе прѣдъ видъ, че сега турцитѣ въ Герлово говорятъ чисто турско нарѣчие, каквото е и това въ Тузлука, и отъ друга страна, че потурчването сравнително не отколѣ е станало, трѣба да се прѣдположи, че сѫщо такива анадолски турци, съ каквито е билъ заселенъ Тузлукътъ, ще да сѫ били настанени размѣсомъ съ българитѣ по герловскитѣ нѣкогашни български села, поради което българитѣ се принудили да говорятъ турски и часъ пó-скоро да промѣнятъ и вѣрата си. Извѣстно е, че съвмѣстно сѫжителство на турци и християни, поради обичая на турскитѣ жени да се забулватъ прѣдъ мѫжетѣ, е изобщо твърдѣ неприятно на турцитѣ, а въ онѣзи усилни врѣмена, особено тамъ, гдѣто турцитѣ сѫ били много, то се е завършвало обикновено или съ изселването на християнитѣ изъ смѣсенитѣ села, или съ потурчването имъ. Не е чудно, тогава да сѫ избѣгали много българи кое накъмъ източния Балканъ, кое накъмъ западъ. Споредъ едно прѣдание, отбѣлѣзано у Иречека (Ист. Болг. 589), повечето отъ днешнитѣ жители на селото Арбанаси при Търново били по потекло отъ Герлово. За прѣселенци отъ Герлово има прѣдания и по турскитѣ села по долня Камчия и въ самия източенъ Балканъ. Така напр. въ сегашното турско село Саръ-Куванлъкъ (Провад. околия), надъ Карнобатската планина въ Балкана, има прѣдание, че то е било българско и че се е потурчило прѣди „150 години“, когато дошли „турци отъ

Герлово.“ Споредъ свѣдѣния, които лично е събралъ г. Шкорпилъ въ това село, тамъ и сега още се виждали развалини отъ стара черква. Сѫщо такова прѣдание има и въ съсѣдното, пакъ сега чисто турско село Бекчи. И въ близскитѣ села Айваджикъ и Лопушна турцитѣ знаятъ по прѣдание, че произхождатъ отъ Герлово. Това се сгажда и съ съобщеното у Иречека (Cesty 634.) за Лопушна, а именно, че тукъ носията у туркинитѣ приличала на женската носия по Софийско и че селянитѣ имали старъ ферманъ, който ги освобождавалъ отъ данъци, защото били, види се, въ старо врѣме задължени да пазятъ и поправятъ пѫтищата по Балкана. И за турското село ‚Тушовица‘, западно отъ Ришския балкански проходъ, покрай което минахъ прѣди четири години, се помни споредъ мѣстното прѣдание, че било българско село и че се потурчило „прѣди 150 години.“ И сега още околното българско население го нарича съ старото му име ‚Тошовецъ‘. Като вземемъ въ внимание отъ една страна, че и други многобройни турски села по източния Балканъ и по политѣ му дори до морето по потекло сѫ все нови — най-много отъ по-миналия вѣкъ, и отъ друга страна, че не малко отъ тѣхъ носятъ и български названия, като напр. реченото ‚Тошовецъ,‘ или селото Ганчево (Провад. околия), трѣба да допустнемъ за приемливо прѣдположението, че турската колонизация, съединена съ насилствено потурчване, като се започнала отъ края на XVI. в. въ Тузлука, нататъкъ систематично е била прокарвана все покакъмъ изтокъ, та е засегнала слѣдъ Герловската равнина и прибалканскитѣ области, и то безъ съмнѣние съ цѣль да се осигурятъ балканскитѣ проходи накъмъ Черно Море. Забѣлѣжително е, че голѣмото герловско село Върбица можало всрѣдъ тая потурчена область да запази българската си физиономия

и до днесъ. Върбичани ми разказваха, че споредъ както се знаело у тѣхъ герловскитѣ турци по селата били „на сила“ потурчени българи, а пъкъ за себе си казваха, че сж спасили езика и вѣрата си заради закрилата на силнитѣ татарски султани, отъ които наистина дѣдитѣ имъ много страдали, но между които пъкъ нѣкои били и много добри хора. За характеристика ще спомена и едно друго прѣдание по сжщия въпросъ, което чухъ въ Герловско и което върбичани считатъ обидно за себе си. Ужъ когато дошла заповѣдь да се турчатъ всички българи по Герловско, върбичани казали, че не сж българи, ами че сж цигани, та се отървали отъ потурчване. Въ сжщность по голѣмото народно съзнание у върбичани и голѣмата търговия, която въртѣли съ жито, както и речената закрила отъ султанитѣ ще да сж ги избавили отъ злата участь на околнитѣ български селяни, у които всичко българско съвсѣмъ се е затрило, та сега и тѣ сж сжщо такива фанатици турци, каквито сж и тузлушкитѣ. Собственитѣ имена у герловскитѣ турци сега сж турски, ала още до скоро се помнѣли български сѣмейни названия. Така напр. до неотколѣ живѣлъ въ село Търновца нѣкой си ‚Костоолу Асанъ ага‘, а такива имена като Костоолу, Стояноолу по казването на по-стари герловски турци е имало по-прѣди доста много. Въ с. Ямла има сега единъ турски родъ по име ‚Мюсюлманолларъ‘. Самитѣ турци обяснявали и сега туй име, че означавало турско сѣмейство, дошло отъ Анадолъ, „а пъкъ ние — казвали — сме си отъ край врѣме отъ тукъ, отъ нашето село, само че сме приели правата вѣра.“ То показва, че дълго врѣме и слѣдъ потурчването се отличавали сжщинскитѣ турци отъ потурченитѣ. Мѣстнитѣ топографски названия и сега още сж въ голѣма часть български. Освѣнъ името на селото Черковна, гдѣто и сега, както

ме увѣряваха въ близкото българско село Вардунъ (Османъ-Пазарска околия), се виждали развалини отъ стара черква, и името на селото Търновца (Търновецъ), заслужватъ внимание и слѣднитѣ названия, употрѣбяни отъ самитѣ турци въ с. Черковна: ,Зайчи-баиръ', ,Ливада-чаирла', ,Брудъ' (бродъ) — мѣстность при с. Черковна до рѣката, ,Папаз-ейдинде' (Поповъ-долъ). Различни мѣста се наричатъ ,селище' и ,градище'; една чешма въ гората се нарича ,Какон унъ-чешмеси' (Какината чешма). По-важни сѫ други български названия, които герловскитѣ турци употрѣбятъ: напр. на кѫса брадва, която сега българитѣ въ Вардунъ наричатъ, ,крива брадва', герловскитѣ турци казватъ ,кривйца'. Докато сега вардунчани наричатъ заградкитѣ на колата, що се казватъ въ западна България „ритли," съ турско име „ангъчъ," напротивъ тѣхнитѣ съсѣди — герловскитѣ турци ги казватъ ,рикли' (турцитѣ казватъ ангъчъ само на сѣнени ритли). Турцитѣ въ селото Ямла казватъ и ,прòцепъ', съ която дума пакъ означаватъ една часть отъ колата, докато българитѣ си служатъ съ турско название „аръжъ." На колата „колебарнитѣ", и то основитѣ горѣ и долу, нѣкои стари герловчани турци наричатъ ,сȁбици', докато самитѣ българи въ Вардунъ сега ги казватъ по турски ,канати' (въ Новопазарско казватъ ,сȁбици' на ритлитѣ).

Докато потурчването въ източния балканъ е напрѣдвало чрѣзъ насилия и по извѣстенъ планъ, именно защото самиятъ турски елементъ по тия мѣста до тогава е билъ слабъ, въ туй врѣме въ равнината по Варненско, Провадийско, Новопазарско и нататъкъ по Дели-Орманъ до Дунава, гдѣто турцитѣ сѫ имали грамадно мнозинство, старото българско население, доколкото сѫ могли да уцѣлѣятъ отъ него съвсѣмъ незначителни останки, потиснато и

сплашено между свирѣпитѣ си господари, не е могло къмъ края на по-миналия вѣкъ, когато се почнаха руско-турскитѣ войни, да се бори за своето национално сѫществуване, та съ малки изключения то се е видѣло принудено да избира едно отъ двѣтѣ: или да се изсели татъкъ прѣзъ Дунава въ Влашко и Русия, или да се потурчи. Ставало е и едното и другото, обаче, послѣдното не може да се слѣди днесъ точно, докато за изселенията, що сѫ започнали отъ тогава, има доста положителни данни. Изселването въ Влашко и Русия ще да е ставало незамѣтно и постепенно може би още отъ края на XVII. в., ала въ по-голѣмо количество то е почнало тъкмо прѣзъ половината на по-миналия вѣкъ. По официални данни е установено, че първото прѣселение отъ 620 български сѣмейства въ Херсонската губерния е станало на 1752—1754 год. (вж. А. Скальковскій, Болгарскія колоніи въ Бесарабіи и Новоросійскомъ краѣ, Одесса 1848). Подирѣ непрѣкѫснато слѣдвали нови изселения до 1791. Между 1801 и 1812 станало най-голѣмото прѣселение, слѣдъ което то пакъ ослабнало, докато изново войната прѣзъ 1828 год. не става причина пакъ на грамадно изселване отъ сѣверна и южна България, което пакъ утихва постепенно до кримската война. Отъ прѣселенцитѣ прѣзъ 1828 год., както е извѣстно, голѣма часть наскоро се възвърна назадъ въ България, ала тия прѣселенци, повечето отъ Тракия, не всички се завърнаха пакъ въ своитѣ стари жилища, а най-вече заседнаха въ крайдунавска България. Сѫщо тъй голѣма часть отъ тия прѣселенци не можа и да отиде въ Русия, а остана по Добруджа и Силистренско. Главното изселение на старото българско население отъ сѣверо-източна България е ставало въ по-прѣдишнитѣ усилни и непоносими за българина врѣмена, именно прѣзъ по-миналия вѣкъ та до 1812 год. Поради това ние сега напразно ще

търсимъ въ най-източнитѣ области на Сѣверна България, а именно по Варненско, Балчишко, Добричко, Новопазарско и отъ часть по Силистренско, да не говоримъ дори за Балбунарската и Аккадънларската околия, гдѣто българскиятъ елементъ е съвсѣмъ новъ, старо българско население. Нищожнитѣ останки отъ това подирното въ Новопазарската и Силистренска околия, които ще изброимъ подолу, само потвърдяватъ главния фактъ, че старото българско население тъкмо въ тоя най-плодороденъ край на сѣверна България е било унищожено и разгонено. Тепърва въ Провадийско и Шуменско и по на западъ, въ Разградско, намираме по-чести останки отъ ‚вехти българи‘. Въ Провадийско виждаме отъ старитѣ български села запазени главно тия, що сѫ разположени по равното Провадийско плато, по ‚сѫртоветѣ‘ (съртъ = турска дума, значи възвишеность, хълмъ), поради което и се наричатъ „Съртски села“ (турски сърт-кьойлеръ), докато по равнината долу отъ вехтото население има само малки останки, които едвамъ можахъ да издиря.

Търсейки старо, ‚ерлийско‘ население, човѣкъ се натъква на тъй нареченитѣ гагаузи, които тъй сѫщо минаватъ за стари жители по тия области. Подъ ‚гагаузи‘ народътъ разбира изобщо християни, чийто материнъ езикъ е турски. Ала при по-близко запознаване съ всички тия ‚гагаузи‘ излиза на явѣ, че у народа се различаватъ два вида гагаузи — именно ‚гагаузи‘, които се считатъ българи, съчувствуватъ на българитѣ, женятъ се за българки и изцѣло въ домашния си животъ, въ роднинскитѣ си отношения, въ пѣснитѣ и обичаитѣ си не се отличаватъ твърдѣ отъ българитѣ, и сѫщински гагаузи, които сами се наричатъ съ това име, които винаги сѫ странѣли отъ българитѣ, които сѫ държали страната на гърцитѣ па и сега не се чувствуватъ българи; тѣзи сѫ

‚хасълъ гагаузи‘ или ‚приморски гагаузи,‘ както понѣкждѣ ги наричатъ, за да ги различатъ отъ ‚българскитѣ гагаузи.‘ Тия подирнитѣ пѣятъ български пѣсни тъй, че не можешъ ги отличи отъ българи, и главно за всичкитѣ си обичаи, които сж еднакви съ българскитѣ, иматъ и български обредни пѣсни. Тѣ казватъ леля, майка, кака, а тъй сжщо и собственитѣ имъ имена сж български. Такива гагаузи има напр. въ селото Войвода (тур. Войвода-кьой), въ Новопазарска околия, гдѣто сега сж останали само петь-шесть кжщи, ала прѣди четиридесетина години тѣ били до двайсеть кжщи, докато другитѣ били чистотурски. Най-стариятъ човѣкъ отъ българскитѣ гагаузи въ това село, дѣдо Калчо Тончоолу, 92-годишенъ, сега живѣе въ Нови-Пазаръ, гдѣто се срѣщнахъ съ него. Той за годинитѣ си е още доста бодъръ, разбира български, ала говори само турски. Той разказваше, че тѣмъ турцитѣ вземали харачъ, че тѣ сами се считали и се наричали българи, и че не се казвали гагаузи; тѣ повечето слугували у турцитѣ; отъ родителитѣ си наслѣдили турскиятъ езикъ, като материнъ, ако и да се считали българи. Булки си вземали и отъ българскитѣ села, ала и тѣ скоро напускали своя езикъ, така напр. и жена му на дѣдо Калчо била българка отъ Шуменъ. Дѣдо Калчо помни, че въ близкото село Имрихоръ имало 4—5 кжщи ‚ерлии българи,‘ които говорѣли сжщо тъй само турски. Такива ‚гагаузи‘, като дѣдо Тончоолу има и въ близкото с. Теке-Козлуджа, гдѣто сега сж останали само трима братя, а останалитѣ се прѣселили въ Новипазаръ. Сжщо такива имало 7—8 кжщи и въ с. Кайкъ, но и тѣ сж минали въ Новипазаръ. Повече — до 40 сѣмейства такива гагаузи има въ близкия Кара-Агачъ („Хамбарлъ-Караачъ“), между които е виденъ Славъ Чорбаджи. И тукъ тѣ се считатъ бъл-

гари и по прѣдание „ерлии.“ И въ селата Караманлъ, както и въ Къзълджиларъ има още останки отъ български гагаузи; сега тукъ тѣ сѫ смѣсени съ българи прѣселенци отъ Тракия, дошли слѣдъ войната на 1828 г. Вѣрата си подържали въ турско врѣме съ мѫка — безъ попъ, безъ черква: нѣкой си Шишко Папазъ отъ Нови-пазаръ ги спохождалъ отъ врѣме на врѣме, колкото да опѣе умрѣло, и то не винаги о врѣме. Отъ българскитѣ гагаузи има отколѣшни прѣселенци въ ромън. Добруджа, именно въ с. Бейдаутъ (Бабадашка околия) и повече въ Бесарабия. Споредъ свѣдѣнията, които ми даде въ Силистра стариятъ български учитель г. Зимовъ, родомъ отъ Добруджа, бейдаутскитѣ ‚гагаузи‘, се различавали ясно съ своитѣ български нрави, българскитѣ си роднински названия и българскитѣ си пѣсни отъ варненскитѣ гагаузи и се считали отъ българското население за потурчени българи. Тѣ и сега помнѣли роднинскитѣ си връзки съ ‚гагаузитѣ‘, отъ споменатото по-горѣ село Карaагачъ, отъ гдѣто често ги спохождали роднини. Въ Бейдаутъ българитѣ гагаузи били размѣсени съ стари българи, прѣселени отъ „сърт-скитѣ“ села въ Провадийско. Български гагаузи има още въ Кадъ-кьой (източно до Провадия) и Шадъ-кьой, а имало отъ тѣхъ по-прѣди нѣколко кѫщи и въ Тестеджи (Провадийска околия). Въ Султанларъ сега има двайсетина кѫщи български гагаузи. Тукъ едно врѣме по-старитѣ хора, както нпр. нѣкой си дѣдо Станю Байолу и дѣдо Герги Байолу („Байолларъ“), дѣдо Петъръ Василолу, дѣдо Коста, дѣдо Манолъ и др., сега вече измрѣли, по казването на стари хора, що ги помнятъ, говорѣли турски, но разбирали и български и се считали българи.

Въ Авренъ (Пров. ок.), гдѣто, както ще се каже по-долу, сега живѣятъ прѣселенци отсѫдѣ Айтоския балканъ, именно отъ селата Еркечъ и Гулица, стари хора ми

разказваха, че прѣди тѣ да дойдатъ въ Авренъ, сирѣчь прѣди 1828 година, тукъ имало стари, „ерлии“ българи, които говорѣли повече турски: тѣ се издигали отъ Авренъ, и мнозина отъ тѣхъ отишли въ Кайнарджа. Останали въ Авренъ само двѣ сѣмейства: дѣдо Съби и дѣдо Костадинъ; синъ му на подирния, дѣдо Роя, на 80 години, и сега е живъ. Въ с. Ботево (по-прѣди „Юшенлй“), което пакъ слѣдъ 1828 год. е било заселено отъ тракийци, — отъ с. Копаранъ (Айтос. ок.), имало български гагаузи, които полека-лека изново изучили българския езикъ и се побългарили, така че сега нѣма вече разлика между тѣхъ и прѣселенитѣ копаранчани. Свещеникътъ въ с. Аврепъ, Иванъ Мариновъ, родомъ отъ Малко Чамурли (Добрич. ок.), ми разказваше, че въ с. Ботево той погребалъ нѣкоя си баба Добра, която била отъ реченитѣ гагаузи; тя се считала българка, но само турски говорѣла и съжалявала, че не можела да отговаря на български. Синоветѣ ѝ, Христо Черневъ и Калчо Черневъ, сѫ живи. Прѣди баба Добра умрѣлъ нѣкой дѣдо Димитъръ, който тъй сѫщо не успѣлъ до смъртьта си да научи добрѣ български. Но всичко излиза, че и нѣкогашнитѣ гагаузи въ Ботево не ще да сѫ били отъ „приморскитѣ“, а отъ „българскитѣ“ гагаузи. Това се потвърдява и отъ обстоятелството, че такива е имало и по̀ на сѣверъ въ Добричко. Именно въ с. Малко Чамурли, когато дошли сегашнитѣ жители, които се връщали отъ Русия слѣдъ 1828 година, заварили тукъ три „ерлийски“ кѫщи. Отъ тѣхъ помнятъ дѣдо Стамата и дѣдо Васила, които приказвали само турски. Дѣдо Стаматовата дъщеря, Тодора Стаматова, женена за Парушъ Костадиновъ, и днесъ е още жива и говори турски: „на български ѝ говорятъ, а тя турски отговаря“. Както се каза, българското население счита тия гагаузи за потурчени българи и ги отличава отъ крайморскитѣ гагаузи, що

живѣятъ въ Варна и по селата Кестричъ, Кара Хюсеинъ, Джевизли, Джеферли (Варненска окол.), Ала Клисѐ (сега Ботевско), Гяуръ Суютчукъ (Балчишка окол.) и Каракуртъ (Добришко). Проф. Иречекъ счита еднитѣ и другитѣ отъ едно потекло и прѣдполага, че първитѣ, които живѣятъ по-навѫтрѣ отъ морето, „въ сѣверната часть на Провадийско", сѫ вече силно „побългарени". Наистина въ Шуменъ му било казано, че гагаузитѣ въ с. Войвода-кьой „не сѫ гагаузи", ала Иречекъ това счита още за несигурно (вж. Cesty 607, Княж. Бълг. 166). Тъкмо поради туй азъ самъ лично изпитвахъ тоя въпросъ и тъкмо слѣдъ като се срещнахъ съ гагаузи именно отъ с. Войвода-кьой, почнахъ да се съмнѣвамъ, че тѣ сѫ сѫщински „гагаузи". За побългаряване се изисква плътно българско население, а именно такъво население отъ по-старо врѣме не можахъ да издиря въ областитѣ сѣверно отъ Провадийско, гдѣто тъкмо сѫ пръснати останкитѣ отъ тия „български гагаузи". Именно отъ Провадийската долина, като вземемъ сегашната желѣзнопѫтна линия за граница, и то отъ Черно море до с. Имрихоръ та на сѣверъ все до Дунава, азъ не можахъ да намѣря ни едно мѣсто съ старо, мѣстно българско население. Малко изключение прави селото Енево до Новипазаръ, ала тукъ останали едва десетина ерлийски кѫщи, а пъкъ въ Невша (Нягуша) българското ерлийско население тъй сѫщо е заселено повечето отъ отсрещнитѣ „Съртски" села въ ново врѣме, както ще се каже по-долу. Въ Силистренско ще намѣримъ пакъ стари прѣселенци отъ Провадийскитѣ села, и едвамъ до самия Дунавъ се указватъ нищожни останки отъ стария български елементъ въ тая страна. Всичкото друго българско население въ посочения доста голѣмъ просторъ не е по-старо тукъ отъ 120-тина години, а произхожда главно отъ Балкана, Тракия и отъ повърнали се прѣселенци отъ

Влашко и Русия, пакъ по произходъ тракийци, балканджии и малка часть отъ къдѣ Шуменско и Провадийско. Отъ друга страна многобройнитѣ турски мѣстни названия на селата не само въ сѫщинския Делиорманъ, но тъкмо и въ въпроснитѣ области по Новопазарско и Провадийско не показватъ, да е било старото българско население тукъ силно прѣзъ по-миналия вѣкъ, така че „побългаряването" на гагаузитѣ тукъ остая не дотамъ обяснимо. А че то не е станало въ ново врѣме, именно прѣзъ туй столѣтие, вижда се отъ думитѣ на такива старци като войводачанина дѣдо Димитъръ Тончоолу, който казва, че прѣди 80 години българскитѣ гагаузи били по-многобройни. Както и да се рѣши този въпросъ, фактъ е, че освѣнъ гагаузитѣ и гърцитѣ въ речената область останалото население не е староврѣмско.

Гърцитѣ по Варненско сѫ староврѣмски жители. Тѣ въ гр. Варна се изчисляватъ на 4670 души. Отъ селата чисто гръцки сѫ: Бѣла, Курукьой и Джевизли; освѣнъ това гърци има въ Тъптъкъ ($^3/_4$ отъ населението сѫ гърци), въ Козлуджа (44 души), въ Кестричъ (53 души, останалитѣ жители сѫ гагаузи) и въ Еникьой (36 души). Само гърцитѣ въ Карахюсеинъ (половината гърци, половината гагаузи) сѫ прѣселени отъ Одринско прѣзъ 1829.

Забѣлѣжително е, че у делиорманскитѣ турци, споредъ г. К. Шкорпила, който е кръстосалъ на нѣколко пѫти Делиормана и е ималъ случай и по-довѣрчиво да говори съ турското население, имало прѣдание, че тѣ сѫ стари жители, че не сѫ дошли отъ Мала Азия, каквито били споредъ тѣхъ турцитѣ въ Тузлука, но че отъ край врѣме прадѣдитѣ имъ се знаели за мѣстни жители. Въ това прѣдание тѣ дълбоко вѣрвали. Фактъ е, че делиорманскитѣ турци се отличаватъ по типа си и по нарѣчие отъ тузлушкитѣ. Тѣ минаватъ у българското население и подъ особено име

„гаджали“. Реченото прѣдание може да е слѣдствие на обстоятелството, че турското население въ Делиормана ще да е по-старо, отколкото другото въ Тузлука, Герлово и по Балкана, а може би сѫщеврѣменно защото най-голѣма часть отъ старото българско население въ Делиормана ще да се е потурчила още прѣзъ XV и XVI в. Господинъ Шкорпилъ напротивъ, както се спомена, се догажда за съвсѣмъ друга причина на сѫщото прѣдание.

И въ областьта, що лежи южно отъ провадийската долина, по която минава желѣзницата, дори до Камчията отъ една страна и Провадийския балкански проходъ и морето отъ друга (освѣнъ гдѣто въ с. Гебедже (Бѣлево) и въ съсѣдното Дерекьой има малки останки отъ старо ерлийско българско население, сходно по носия и говоръ съ онова по провадийскитѣ Съртове) въ всички села намираме или турци или разни българи-прѣселенци, било отъ близкитѣ балкански села като Еркечъ и Гулица, било отъ други страни, както ще се укаже по-долу. Тепърва като вървимъ западно отъ Провадийския проходъ къмъ Прѣславъ, Шуменъ, Попово и Разградъ, намираме тукъ-тамѣ стари български села, които повече зачестятъ кѫдѣ Търновско и Русчушко до Янтра. Сѣверно отъ Разградъ въ Кеменларско и Тутраканско старитѣ села сѫ съвсѣмъ малко, и главниятъ български елементъ и тукъ пакъ е прѣселнишки — най-вече балканджийски. Прѣзъ Янтра на западъ старото българско полско население тъй сѫщо не е многобройно, па изобщо тукъ страната е съвсѣмъ слабо населена, турскиятъ елементъ почти се губи, а прѣселенцитѣ сѫ, колкото ги има, съ малки изключения, все отъ Балкана. Послѣднитѣ отъ Ловченско и Севлиевско накъмъ Дунава така сѫ взели върхъ, че диритѣ на стария елементъ вече, както ще се укаже по-долу, сѫ много слаби.

Слѣдъ горѣизложеното ясно става, доколко би се излъгалъ човѣкъ по численостьта на българското население въ сѣвероизточна България, каквато е показана и въ първото прѣброяване отъ 1881 година, ако би смѣталъ това население за старо въ тая областъ или съ други думи, ако не би се водила смѣтка за новия български елементъ, който не отъ давна тукъ е заселенъ. И наистина, ако слѣдъ първото прѣброяване възбуди учудване фактътъ, че процентътъ на българското население е спадналъ почти въ всичкитѣ сѣвероизточни окрѫзи до такива малки размѣри, колко би трѣбвало повече да се чудимъ прѣдъ факта, че и отъ това българско население по-голѣмата часть не принадлежи на староврѣмскитѣ тукъ обитатели, а на ново, придошло население, слѣдъ като старото се е прѣмахнало, както се каза по-горѣ.

По-долу ще посоча поименно, въ кои села отъ сѣверо-източна България можахъ да установя старобългарско население, а при туй ще укажа отъ гдѣ и отъ кога произхожда по-новото българско население. Даннитѣ, които привождамъ по-долу, азъ съмъ ги събиралъ самичъкъ на своитѣ пѫтувания по България. Разбира се, че тукъ-тамъ може да се укажатъ и грѣшки, което не ще бѫде чудно, ако се вземе въ внимание, че въ тая работа азъ не съмъ ималъ на рѫка никакви помагала отъ тоя родъ, но че е трѣбвало всичко самъ да градя отъ основа. Нашата статистика и сега не слѣди постояннитѣ прѣселения на българския елементъ, що иде отъ Турция въ напуснатитѣ турски земи въ сѣвероизточна България, а колкото за прѣселенията, станали прѣзъ руската окупация и по-прѣди, въ турско врѣме, не ще и дума, че нищо до сега официялно не е изслѣдвано и публикувано. Затова моитѣ данни не ще да сѫ и пълни, но при все туй, като за първъ пѫть, тѣ немалко освѣтляватъ откъмъ тая страна сегашния

съставъ на българското население въ сѣвероизточна България.

Тукъ трѣбва да обясня, какъ установявахъ, въ кои мѣста населението е старо, и въ кои ново. Прѣди всичко на туй спомага самата традиция у народа, която най-малко до два вѣка назадъ е още твърдѣ жива. Разбира се, че главно туй се отнася до селата. Селянитѣ, които отъ дѣди и прадѣди се знаятъ за мѣстни жители въ селото си (безъ огледъ, че това подирното често пѫти се е мѣстило на малки разстояния, или е било разтуряно, горѣло и сетнѣ пакъ се съвзимало), се наричатъ „стари“ или „вехти“ още и по турски „ерлии“, или „ераньовци“, и подъ това име минаватъ тѣ и у своитѣ съсѣди. Напротивъ „пришелцитѣ“ обикновено си знаятъ по прѣдание, че сѫ прѣселени отъ нѣкѫдѣ, а въ много случаи помнятъ дори и мѣстото, отъ гдѣто сѫ дошли. Споредъ това тѣ се наричатъ ту ‚балканджии‘, ‚балканци‘ или ‚планинци‘ още и ‚горненци‘, ако сѫ заселени въ полето отъ ‚Балкана‘ сир. отъ Стара Планина и срѣдна Гора, ту пъкъ се казватъ: ‚отвѫдешни‘ или ‚отейовчани‘, ‚отеюзлии‘ (отъ турската дума otèюз = оттатъшенъ) или ‚тракийци‘, или пъкъ ‚одринци‘ (отъ Одринско) или ‚главанци‘ (отъ селото Главанъ въ Каваклийско), или ‚ямболци‘, ‚загорци‘ и пр. — Ала народното прѣдание за по-стари врѣмена не е винаги сигурна посока, а често и лицето, отъ което човѣкъ черпи свѣдѣния, може да е злѣ упѫтено или пъкъ, отъ желание да угоди, безъ да знае сигурно, невѣрно казва. За това традицията считахъ само като второстепененъ бѣлѣгъ за провѣрка на узнатото по другъ, по-сигуренъ способъ — именно по нарѣчието и по облѣклото, и то главно облѣклото на женитѣ. За подирното ще кажа, че то прѣдставя тъкмо въ сѣвероизточна България твърдѣ сигуренъ бѣлѣгъ, по

който може се позна, дали населението е мѣстно или прѣселено отъ нѣкадѣ. Когато на 1897 год. първъ пжть пжтувахъ по Варненско и Провадийско, забѣлѣжихъ у женитѣ по селата главно два вида облѣкло: едни носѣха „сукманъ“, цѣла дрѣха отъ вълнено домашно сукно, а други пъкъ вмѣсто сукманъ двѣ прѣстилки, прѣпасани отъ прѣдъ и отъ задъ върху ризата. Като наблюдавахъ тия два типа носия, безъ огледъ къмъ малкитѣ промѣни въ тѣхния изгледъ (прѣстилкитѣ биватъ по-къси и по-дълги, повече или помалко набрани, биватъ черни, сини или пъстри; сукманитѣ тъй сжщо биватъ по-широки и по-тѣсни, черни и сини и пр.) и се вслушвахъ и въ говора на лицата, забѣлѣжихъ важенъ съвпадежъ: членната форма на м. р. ед. ч. у тия, що носѣха прѣстилки, наричани според различната имъ форма и боя съ разни названия (вж. по-долу), по цѣла Сѣвероизточна България окончава на *-о*, когато ударението пада на послѣдния слогъ, напр. градо̀, и на *-у* (или близу до *у* — между *о* и *у*), когато ударението не пада на края, напр. во̀лу, чиля̀ку, коню и пр. Напротивъ у всички други, у които не е приета речената женска носия, вмѣсто която се явява само една съшита дрѣха, именно тъй нареченията сукманъ въ разни форми или пъкъ само фуста (отъ пояса на долу), се говори членна форма мжж. родъ единств. число съ окончание на *-ът* (съ ударение и безъ ударение на края) или пъкъ, въ по-рѣдки случаи, безъ *-т* — само на *-ъ*, напр. градъ̀т, во̀лът или градъ̀(т) — во̀лъ(т). Тия два етнографични бѣлѣга азъ провѣрявахъ винаги и съ помощьта на мѣстната традиция у населението и винаги въ резултатъ се указваше, че реченитѣ два бѣлѣга се схождатъ. Излѣзе най-сетнѣ, че само старото население въ източна крайдунавска България говори членъ *-о̀(у)* и че само женитѣ на това население носятъ вмѣсто сукманъ

двѣ прѣстилки (пещемаль, кърленка и пр.). Другото население произхожда или отъ Балкана (Стара планина) или отъ Тракия, а въ рѣдки случаи и откждѣ западна България — сѣверна и южна. Балканджийското население тъй сжщо се разпознава както помежду си така и отъ тракийското по отдѣлни части на облѣклото и по нарѣчието. Различаватъ се по нѣколко отдѣлни нарѣчия балканджийски и сжщо тъй нѣколко нарѣчия тракийски или, както инакъ можемъ да ги наречемъ, „рупски“ нарѣчия, като причисляваме къмъ балканджиитѣ и българското население по южнитѣ поли на Балкана включително съ Сливенско и Ямболско. Спрѣмо балканскитѣ и рупскитѣ нарѣчия има нарѣчието на старото източно-крайдунавско българско население освѣнъ речената членна форма на *-ò(y)* и други свои второстепенни отлики. Това нарѣчие, което азъ за отличие накратко ще нарека *о*-нарѣчие (споредъ членната форма на *-о*), и всички други източнобългарски нарѣчия, които можемъ да наречемъ съ едно име *ът*-нарѣчие и които заедно съ о-нарѣчие образуватъ източната половина на българския езикъ, азъ подробно описахъ въ съчинението си „Das Ostbulgarische“ (издание на Виенската Академия на наукитѣ, 1902 г.). За нашата задача тукъ не е потрѣбно за сега да се впускамъ въ по-голѣми подробности върху главнитѣ характерни свойщини на *о*-нарѣчие както и на *ъ(т)*-нарѣчие. По-долу ще се споменатъ при описанието на отдѣлнитѣ стари и нови поселения въ сѣвероизточна България нѣкои говорни (диялектични) отлики, по които самиятъ народъ лесно разпознава различнитѣ колонисти отъ Балкана и Тракия.

Трѣбва да спомена, че балканджиитѣ, които сж твърдѣ многобройни особено отъ Шуменско на западъ, именно въ Разградския окржгъ и въ Русчушкия и нататъкъ прѣзъ Янтра, минаватъ у старото население и подъ име ,черни‘

българи или ‚черинтѣ'; това име се отнася къмъ чернната боя на дрѣхитѣ, главно у мжжетѣ, докато старото източно крайдунавско население, специялно мжжкото, не е носило, па и сега по нѣкои мѣста не носи черни, а бѣли гащи, досущъ както и въ западна България: ‚чернодрѣшковци' сж именно все балканджии, а по полето сж били ‚бѣлодрѣшковци'. Балканджиитѣ минаватъ за по-развити хора и по-силни въ економично отношение, и тѣ малко съ насмѣшка тукъ-тамѣ се отнасятъ къмъ заваренитѣ ‚вехти' или ‚ерлии' българи, които си иматъ и едно доста загатно име ‚хърцòи' или ‚ърцòи' (единств. хърцòй, мъж. р., хърцòйка ж. р.) У балканджиитѣ и гражданитѣ ‚хърцой' се схваща съ значение на: „простъ човѣкъ" „простъ селачанинъ" „дебелакъ" и пр., и въ такъвъ смисълъ често се употрѣбя: „оставѝ го, бре, тозъ хърцòй!", именно досущъ тъй, както се употрѣбя въ западна България името шопъ. Ала както тази дума не ще да има нищо общо съ обидното значение, което и се придава сега, така е именно и съ думата хърцòй, защото самото старо население се нарича съ това име. Азъ чувахъ самъ, какъ селяни въ източна България сами се казватъ хърцои, а женитѣ си хърцойки; „ние хърцòйкитѣ не го тенѝмъ на тѐнко" — казваше една булка въ Бѣла (Рушчуш. ок.) въ смисълъ, че не сж привикнали на удобства и разкошъ. Отъ Черно Море до Янтра и отъ часть прѣзъ Янтра въ Свищовско, до кждѣто достига сега о-нарѣчие, именно само хърцоитѣ говорятъ това нарѣчие. Ала името хърцой се знае и по-нататъкъ: въ Свищовско и Никополско ‚полянцитѣ', които по нарѣчие вече сж повлияни отъ балканджиитѣ, но които инакъ сж останки отъ старото източно българско население край Дунава, се наричатъ хърцои. Като се иде отъ Никополь къмъ Плѣвенъ, при селото Мечка прѣстаятъ ‚хърцоитѣ' и захващатъ ‚шопитѣ'.

Хърцойскиятъ елементъ, говорещецъ о-нарѣчие, трѣбва да се е простиралъ по крайдунавска България отъ Черно Море най-малко до р. Искъръ, а може би и по-назападъ. Казватъ, че името хърцой било познато и въ Видинско. Колкото се отнася до облѣклото, пакъ само хърцоитѣ въ източна България носятъ характернитѣ двѣ прѣстилки вмѣсто сукманъ. Забѣлѣжително е, че тоя типъ носия, който до Янтра минава само подъ име ‚пещемаль‘ и ‚кърленка‘, а въ Свищовско и Ловчанско освѣнъ подъ име пещемаль още и подъ име тъкменикъ и вълненикъ (споредъ боята, платното и направата), се простира по дунавската равнина на западъ далечъ прѣко границата на хърцоитѣ, именно по Врачанско, Бѣлослатинско, Ломско и Видинско дори до сръбската граница.

Забѣлѣжително е по въпроса за нѣкогашното разпространение на хърцойското крайдунавско население накъмъ западъ обстоятелството, че прѣзъ Искъра у шопитѣ по Врачанско, Бѣлослатинско и Раховско и въ една часть отъ Ломско именно у ‚полянцитѣ‘ не само старата носия, мѫжска и женска, напълно се схожда съ носията на хърцоитѣ отъ източна крайдунавска България, но тукъ и членната форма у старото население окончава на *-о*. Изглежда, като сѫдимъ по старата носия на полянцитѣ въ Ломско и Видинско, които не говорятъ членъ на *-о*, като че ли въ по̀-старо врѣме и тукъ да е окончавала членната форма на *-о*(т) и че отъ страна на едно друго западно българско нарѣчие, именно това, що се простира отъ Брѣзникъ—Трънъ та дори до Бѣлоградчикъ и на долу прѣзъ Враня—Лѣсковецъ до Куманово—Скопье, да е повлияло тукъ върху старото нарѣчие на полянцитѣ. Ала както и да се разрѣши този въпросъ, фактъ е, че двѣтѣ прѣстилки подъ име ‚вълненикъ‘ или ‚завеска‘ (вж. по-долу у Шуменскитѣ хърцои ‚завишка‘,

„завѣска') се носятъ и по западна крайдунавска България. И тукъ у полянцитѣ зимѣ-лѣтѣ жената правилно носи вълненикъ, докато по на югъ, въ планинскитѣ мѣста, напротивъ се носи зимѣ-лѣтѣ сукманъ. По полето въ Берковишка и Кутловишка (Фердинандска) околия, гдѣто вълненицитѣ сѫ много кѫси, както и по Никополско, сукманъ женитѣ носятъ зимѣ, ала само у дома, а щомъ жената тръгне да иде нѣкѫдѣ — облича вече прѣстилката и завѣската (виж. Д. Мариновъ, Жива старина II. 53). Очевидно е, че сукманътъ тукъ е нова носия, приета отъ балканджиитѣ, защото по планинскитѣ мѣста на Берковишката, Кутловишката и отчасти на Врачанската околия зимѣ и лѣтѣ се носи само сукманъ. Наопаки въ полето накъмъ Дунава вече въ Кутловишко и Ломско зимѣ и лѣтѣ се носи само вълненикъ, а сукманъ не се носи. Сѫщо така и по Раховско, Бѣлослатинско и Вратчанско (накъмъ изтокъ) се носятъ само вълненици (повечето тъмно-червени). Въ Видинско и Кулско по полето селянката много рѣдко носи сукманъ и то зимно врѣме (ц. д. 35, 39). Въ Бѣлоградчишко напротивъ зимѣ „женитѣ обличатъ върху ризата сукманъ", черенъ, нашаренъ съ червени и сини гайтани (ц. д. 43).

Тамъ, гдѣто въ западна крайдунавска България изключително владѣе вълненикътъ или завѣската у женитѣ, у мѫжетѣ тъй сѫщо се явяватъ бѣлитѣ, тѣсни абени гащи, наричани ‚беневрѐци' (още и ‚бреневрѐци' и ‚бърневѐци') като стара обща носия, досущъ както е било нѣкога и у източнитѣ хърцои (вж. по̀-долу) и както е и у шопитѣ сега по Софийско. Разнитѣ широки гащи (наричани шалвари, димии, потуре и ‚патуре', повече отъ черенъ, порѣдко и отъ бѣлъ шаякъ — аба) напротивъ сѫ балканджийска дрѣха и тукъ, както е изобщо у балканджиитѣ по източна България. Споредъ мѫжската носия съ огледъ

къмъ формата на гащитѣ можемъ полянцитѣ и планинцитѣ въ западна България добрѣ да различимъ, както наистина и у самия народъ се различаватъ, като се наричатъ еднитѣ ,беневрѐчане' а другитѣ ,шалваран̀е'. И тази раздѣла съотвѣтствува на нѣкогашната мѫжска носия у планинцитѣ отъ една страна и у полянцитѣ-хърцои, отъ друга въ сѣверо-източна България. У Маринова (ц. д. 31) се споменува и третя главна мѫжска носия отъ по-старо врѣме, споредъ която една часть отъ населението се наричало ,орляци' сир. облѣчени съ дълги дрѣхи (,глухчета'), на които „крайоветѣ се развѣвали като крила на орела". Ала това означение не е важно, а второстепенно, защото и у други области връхната дрѣха е имала и има ,клинове' отзадъ, та двѣтѣ крила на дрѣхата стърчатъ отъ страни поиздигнати, именно диверегентно отъ боковетѣ. Такъвъ кроежъ има и у Софийскитѣ шопи, а имало го е и у хърцоитѣ (вж. по-долу). — Освѣнъ беневрецитѣ и вълненика въ крайдунавска западна България сѫ спазени и други дрѣхи отъ старата мѫжска и женска носия, каквато отъ часть се спазва до днесъ въ сѣверо-източна България и у хърцоитѣ (вж по̀-долу), напр. клашнѝкъ, дора̀мче, дола̀ктаникъ, къса̀че, елѐче, о̀пасъ. Клашникътъ бива само дълга, абена, бѣла дрѣха съ рѫкави, та не бива клашникътъ да се смѣсва съ къса̀къ и дола̀ктаникъ, както е у Маринова (ц. д. 13, 27).

Интересно е, че една часть отъ говорещитѣ *о*-нарѣчие хърцои се указва сега настанена по югоизточна България, именно по политѣ на Айтоския и Карнобатския Балканъ та на югъ по Странджа накъмъ Одринъ. Тоя незабѣлѣзанъ до сега фактъ можахъ да установя надъ всѣко всѣко съмнѣние главно възъ основа на нарѣчието, което говорятъ тъй нареченитѣ ,загорци' въ реченитѣ области на юго-източна България. Извѣстно бѣше

по-прѣди само, че по Странджа живѣятъ ‚рупци'.[1]) Когато на 1897 година тръгнахъ отъ Бургасъ на югъ да изучвамъ българския езикъ по тамкашнитѣ села, узнахъ, че тѣзи подирнитѣ се дѣлятъ споредъ жителитѣ, които ги населяватъ, на ‚рупски' и ‚загорски'. Извѣстно е, че ‚загорци' въ южна България се казватъ обикновено жителитѣ отъ сѣверна България, особено полскитѣ работници, които по жетва слазятъ отъ Балкана въ тракийското поле (вж и Иречекъ, Княж. Бълг., бъл. прѣв. 65—66), ала за ‚загорцитѣ' въ Бургаския окржгъ, които тъкмо минаватъ тукъ за ‚стари' жители, не се знаеше до сега, да сж дошли отъ сѣверна България, а обикновено се мислѣше, че тѣ произхождатъ откждѣ Стара-Загора, тъй като наистина особено около Бургасъ има доста нови поселения отъ „Загорско и Чирпанско" (вж. Иречекъ, Cesty, 575, бълг. прѣв. 783). Ала вече въ първото село, гдѣто се срѣщнахъ съ тия ‚загорци', именно въ Мехмечкьой, веднага се убѣдихъ по нарѣчието, което говорятъ, че тѣ ще да сж прѣселенци откъмъ Шуменско и Провадийско. Като главенъ бѣлѣгъ и тукъ се явява членната форма мжж. родъ ед. ч., която окончава на *-о(-у)*, докато тя у ‚рупцитѣ' винаги окончава само на *-ъ(т)*. Носията у тѣзи подирнитѣ, именно у женитѣ, и тукъ се различава отъ носията на загорцитѣ, ала загорската женска носия вече не запазва споменатитѣ най-характерни свои форми, чрѣзъ които тъй лесно се разпознаватъ хърцойкитѣ въ сѣвероизточна България. — Като пжтувахъ нататъкъ по селата по тъй наречената Хасекия, привикнахъ и по много други бѣлѣзи да различавамъ рупци отъ загорци и можахъ най-сетнѣ точно да опрѣдѣля границитѣ, до кждѣто се простиратъ загорцитѣ. Отъ положението, което заематъ тѣ спрѣмо

[1]) Вж. и Наука II. 463, въ статията на П. Р. Славейковъ: Рупското и Рупаланското българско население.

рупцитѣ, явно се вижда, че тѣ сѫ пришелци откъмъ сѣверъ, които се втурнали навѫтрѣ въ областьта на рупцитѣ, като заели само краищата на край-морската рупска область, докато пó накъмъ западъ, въ посока къмъ Одринъ, отъ гдѣто, види се, старото рупско население отдавна се е издигало, успѣли като клинъ да се вмъкнатъ много пò на югъ, приблизително до самия Одринъ. И тъй южно отъ Бургасъ веднага слѣдъ Мехмечкьой, гдѣто живѣятъ загорци и до 30-тина кѫщи новопрѣселени рупци отъ Малко-Търновско, накъмъ югъ дохожда вече рупското село Саръ-Муса, а загорско се явява само селото св. Никола накъмъ изтокъ, на морския брѣгъ. Рупски села сѫ и Аланкайрякъ, Пан(и)чарево, Кайряккьой, Кърхарманъ и Урумкьой. Тукъ прѣстаятъ рупцитѣ и захващатъ пакъ „загорци“; именно загорски села сѫ: Българско Алагюнъ, Карабунаръ, Русокастро, Келешкьой, Орханкьой, Якезли, Беймахле, Кайнарджа, Дюлгерли, Гергебунаръ (било черкезко и сега заселено съ загорци, тъй наречени „тронки“ отъ Ковчазъ), Мадлешъ, Коджабукъ, Дольно Алмали, Горньо Алмали, Джемеренъ и Факия. И тъй границата по Бургаския окрѫгъ между рупци и загорци върви, като захваща подъ св. Никола, между Мехмечкьой и Саръ-Муса та подъ Дюлгерли и Джемеренъ, източно отъ Бълг. Алагюнъ, та на югъ прѣзъ турската граница прѣко Гьок-тепè на Ковчазъ и отъ тукъ на югъ между Лозенградъ (Кърклисè) и Салиоглу къмъ Хавса. Тъй като твърдо бѣхъ увѣренъ, какво загорцитѣ въ Бургаския окрѫгъ произхождатъ отъ сѣверо-източна България и понеже тѣ сѫ могли да дойдатъ отъ тамъ прѣзъ главнитѣ балкански проходи при Ченге и Ришъ, прѣдполагахъ, че и по политѣ на Айтоския и Карнобатския Балканъ може

да има също такива „загорци“. Съ тази цѣль прѣдприехъ една обиколка отъ Айтосъ по подножието на Стара-Планина накъмъ западъ. И наистина въ старото българско село Врѣсово, заобиколено отвредъ съ турски села, населението по нарѣчие се указа съвсѣмъ сродно на хърцойското въ Провадийско — Шуменско. По Айтоския Балканъ, колкото има още стари български села, все се числятъ по говоръ къмъ „загорскитѣ“, а именно Кьопекли (около 50 къщи българи и 40 к. турци), Терджуменъ, и Малко-Ченге. И въ самия Айтосъ се говори *о*-нарѣчие. Къмъ загорскитѣ села се числятъ на югъ отъ Айтосъ още Буюкли, Кръстина, Тастепе, Пирне, Кючукъ-Аланъ и Кадъкьой (Другитѣ български села отъ Айтоската околия, а именно Азапли, Джеферли, Капуджиккьой, Кавакмахле, Карасарли и Марково сѫ ново заселени отъ пришелци откѫдѣ Чирпанско, Старо-Загорско и др.) Сѫщото констатирахъ подирѣ и въ селото Прилѣпъ, което се намира на прохода, що води къмъ Ришъ, сетнѣ въ селата Подвисъ, Босилково, Комарево, Костенъ, Гердели, Кадъкьой, Сигменъ, Ахмачево, Телялкьой, Аладагли, Докузекь, и Турско Бейкьой. И въ самия Карнобатъ, както и въ Айтосъ, се говори *о*-нарѣчие. По-нови прѣселенци отъ разни страни на Тракия сѫ жителитѣ по другитѣ български села на Карнобатската околия: Абдалкьой, Куруджиево, Пашакьой (смѣсено съ турци), Късъмчево, Сунгурларе, Балабанчево, Енимахле, Инджекьой, Еникьой, Санджикларе, Фердинандово, Тарашкьой, Янъкъ, Балабанлари, Барганли, Дуваларе, Исмаилфакъ, Куркуджа, Джумалй, Харманкъръ, Букюрджелй, Евренлй, Иситлй, Кулазлй, Каладжиларе. Като се земе прѣдъ видъ, че и въ съсѣднитѣ на Карнобатско балкански села Каябашъ, Медвенъ, Градецъ па и въ сама Жеравна

владѣе въ главни черти все *о*-нарѣчие (поне членната форма м. р. ед. ч. тукъ окончава на *-о*), хубаво се спазва непрѣкжсната свръзка между ,загорцитѣ' отъ югъ и сѣверъ прѣзъ самия Балканъ. — Че ,загорцитѣ' нѣматъ нищо общо съ населението, което произхожда откжмъ Старо-Загорско, вижда се ясно и отъ факта, че границата на тѣхния говоръ минава източно отъ Сливенъ — Ямболъ и Кързълъ-Агачъ къмъ Одринъ. Въ равнината южно отъ Карнобатско нѣма загорски населения, па изобщо тѣ сж рѣдки и пó на югъ.

Кога сж минали загорцитѣ прѣзъ Балкана въ източна Тракия, не може сега точно да се установи. Но тъкмо защото у самитѣ тѣхъ традицията за дохождането имъ отъ сѣверъ е вече затъмнена, забравена, трѣбва да заключимъ, че то ще да е станало доста отколѣ, най-малко прѣзъ първата половина на по миналия вѣкъ. Много е вѣроятно, че тая емиграция на югъ да е въ свръзка съ потурчването на Тузлука, Герлово и източно-балканскитѣ села, за които се говори вече. Съ това би се съгласявало и онуй прѣдание, отбѣлѣзано отъ Иречека въ Девня, което се спомена по-горѣ. — Възможно е, че по-обстойни изслѣдвания ще откриятъ още нѣкои слѣди отъ стари прѣдания у нашитѣ загорци въ южна България за тѣхното дохождане въ тая страна. Моитѣ разпитвания съ тая цѣль останаха безъ сжщественъ резултатъ. Знае се само, че въ старо врѣме сж се прѣселвали отъ Стара планина въ Тракия, ала положителни данни не се помнятъ. Че отъ Котелъ сж слизали овчари въ Тракийско, за това нѣма съмнѣние. Така въ село Карабунаръ (Бургас. окр.) на гробищата намѣрихъ камъкъ съ по-старъ надписъ: „(по)мени г(оспод)и ра(ба) твоего Сто(я)на, младенецъ ѿт Котилъ ва лето ҂аѱоѕ“ (=1776). И друга надгробна плоча, която намѣ-

рихъ въ двора на една къща и която била дигната отъ единъ гробъ въ полето, споменува пакъ котленецъ: „Помени господи раби твое Дечъ от Котль въ лѣто ѧѡкд“ (=1824).

Нека още да забѣлѣжимъ, че нашитѣ загорци помежду си минаватъ и подъ други, мѣстни названия. Така карабунарци наричатъ загорцитѣ отъ Алагюнъ ,калмуци', ужъ защото казватъ „к'е йда“ (к'е е прието тукъ отъ съсѣдното рупско к'е-нарѣчие). Отъ Карабунаръ, идейки откъмъ Алагюнъ, захваща именно да се казва „ще йдъ“, „щ' йдъ“, както се говори и въ Русокастро и др. На загорцитѣ откъмъ Ковчасъ и Алагюнъ казватъ още ,тронк'и' и ,тронковци' (отъ думата „тронка“ = трохичка, малко). Българитѣ отъ Казанлъшко казватъ на българитѣ отъ Русокастро и Карабунаръ ,загорци', ала и тѣзи подиритѣ наричатъ първитѣ съ същото име.

Отъ загорцитѣ, за които по-горѣ стана дума, има сега прѣселени пакъ назадъ въ сѣвероизточна България въ слѣдствие на руско-турскитѣ войни, както ще се посочи по-долу.

Българското население въ сѣвероизточна България състои, както се обясни по-горѣ, отъ старо население и нови пришелци. Старо население въ равнината сѫ само тъй нареченитѣ хърцои, които минаватъ понѣкждѣ още и подъ име полянци, докато пришелцитѣ сѫ прѣимуществено отъ Балкана (Стара Планина) та се казватъ балканджии (балканци, планинци), и отвѫдъ Балкана — отъ Тракия: тракийци или отвѫдешни.

Прѣди да прѣминемъ къмъ останкитѣ отъ старото население на източна крайдунавска България, именно къмъ хърцоитѣ и придошлитѣ къмъ тѣхъ многобройни балканджии и тракийци, трѣба да се поспремъ

малко повече при тѣзи три главни елемента, отъ които състои българското население въ сѣвероизточна България.

Балканджиитѣ (планинцитѣ).

Въ самия Балканъ и по сѣвернитѣ му поли балканджиитѣ се знаятъ за староврѣмско население. И тукъ има понѣкждѣ мѣстни прѣдания за прѣселенци отъ други страни, ала тия прѣдания не се отнасятъ направо до нѣкои отъ жителитѣ въ Балкана. Че Балканътъ ще да е далъ прибѣжище на много бѣжанци откъмъ сѣверъ и още повече откъмъ югъ, именно отъ Тракия, прѣзъ врѣме на турското иго и главно прѣзъ периода на турското завоевание на България, е твърдѣ вѣроятно. И по мнѣнието на Иречека, както се спомена, Балканътъ надали ще да е билъ прѣзъ срѣднитѣ вѣкове тъй гжсто населенъ, както е сега. За многочислени прѣселенци тукъ отъ Тракия, гдѣто прѣди падането на България ще да е владѣлъ по полето главно рупскиятъ български елементъ, може да се заключи и по нарѣчието на балканджиитѣ, което съдържа доста рупски елементи и което главно се схожда съ рупскитѣ говори относително членната форма м. р., що окончава навредъ по Балкана на *-ъ(т)*.

Балканджиитѣ помежду си не се различаватъ толкова по носията си колкото по разнитѣ си говори. Главно съ огледъ къмъ тѣзи подирнитѣ тѣ могатъ се раздѣли на нѣколко групи. Тукъ накратко ще характеризувамъ тия групи, като ще посоча и главнитѣ отлики на народната носия. Ще почнемъ отъ източния край на Балкана и ще вървимъ редомъ накъмъ западъ.

1. Еркѐчани и гулѝчани. Недалечъ отъ Черно море срѣдъ Стара планина има двѣ голѣми стари български села по име Еркѐчъ и Гулѝца. Отъ селото

Еркечъ, което се пада въ източния ‚Айтоски Балканъ‘, Гулица се намира около десетина километра по насѣверъ, източно отъ ‚Гулишкия проходъ‘, надъ горното течение на тъй наречената Суха Камчия или Чифте-дере. И двѣтѣ села сѫ твърдѣ староврѣмски; тѣ сѫ били привилегирувани съ султански фермани, които били нѣколко пѫти подновявани. По казването на учителя Петъръ Линчевъ въ Айтосъ, който е родомъ отъ Еркечъ, единъ такъвъ султански ферманъ се намиралъ сега у нѣкой си Добревъ, секретарь (?) въ Бургасъ. Еркечани и гуличани били ‚дервентаджии‘, пазили сѫ балканския проходъ при Бѣла рѣка (‚Ак-дере-боазъ‘, срв. Гулишкия проходъ). Всичкиятъ имъ данъкъ едно врѣме състоялъ въ една кола дърва, едно кило ечмикъ и една кокошка. Прѣди 70 години имъ се отнели тѣзи правдини. Тѣ не скланяли и много се противили, но нѣмало какво да правятъ. Еркечани и гуличани се отличаватъ между другитѣ балканджии по говора си, по носията си, а донѣйдѣ и по своята външность. Еркечани и гуличани именно сѫ повечето едри, високи, а при туй тѣ сѫ извѣстни навредъ и като твърдѣ хитри, опорити, смѣли и прѣдприемчиви хора. Поради тия свои качества и главно поради своята си физична здравина тѣ сѫ извънредно добри колонизатори. Въ течение приблизително на едно столѣтие Еркечъ и Гулица сѫ успѣли да населятъ съ свои хора голѣма часть отъ сѣверна черноморска България, както ще видимъ по-сетнѣ. И двѣтѣ села, Еркечъ и Гулица, били ‚едно врѣме‘ много голѣми, имали сѫ по 600—700 кѫщи, но откакъ взели да се изселватъ отъ тѣхъ, числото на жителитѣ намалѣло, ала при все туй тѣ и сега не сѫ малки села (споредъ прѣброяването отъ 1893 г. въ Еркечъ е имало 175 кѫщи съ 1141 д. ж. и въ Гулица — 140 к. съ 1035 д. ж.). Разселването

отъ тия двѣ села въ равнитѣ мѣста по долня Камчия, по Варненско и Добруджата е захванало постепенно отъ началото на миналия вѣкъ и незабѣлѣзано и сега още трае. Ала въ най-голѣмо количество се дигнало населението отъ Еркечъ и Гулица прѣзъ врѣме на русtargetско-турската война на 1828 год., и отъ това врѣме датуватъ повечето еркешки и гулишки колонии по казанитѣ области. Стари хора въ с. Авренъ (Варнен. ок.), което е заселено отъ Еркечъ и Гулица, ми разказваха, че нѣколко години прѣди речената война турцитѣ направили голѣмъ ‚зулумъ' въ Еркечъ, поради което населението едвамъ дочакало рускитѣ войски, а сетнѣ вече, като взели руситѣ да се вършатъ, повечето отъ селянитѣ потеглили подирѣ имъ и нѣкои само стигнали въ Русия, та па се върнали назадъ, а другитѣ заседнали по запустѣлитѣ села по Добруджата и Варненско, гдѣто заварили. Причината за станалия зулумъ въ Еркечъ споредъ прѣданието ето какъ се помни: „Момчето на нѣкой си Узунъ Конда било у единъ турчинъ овчарче.Ималъ и турчинътъ момчета, па се сбрали и други момчета да играятъ и най-сетнѣ набили хубаво овчарчето. Пъкъ то рекло тогизъ: ‚вие ни биете, ами ще доде московеца, та ще ви земнемъ всичкото'. Питали го, кой дума, гдѣто ще доде москóва. То кáзало първомъ: ‚майкини хортуватъ си тъй', а сетнѣ научили го, та казало ‚кака ми каза'. Вúкали кака му — то било момиче — и показало момичето: ‚азъ казахъ, чувамъ тъй'. Тогизъ фанали да колятъ: поповетѣ напрѣдъ заклáли, сетнѣ буруджията (?), ала и него като заклали, ‚станало затъмнение' и тѣ спрѣли да колятъ".

Между еркечани и гуличани нѣма видна разлика въ говора и въ носията имъ, и за това тѣ обикновено минаватъ между другото българско население подъ едно име: „еркѐчани" или „еркѐчка чѐрга". Казватъ ги още и

„ва̀йковци“ и „ва̀йковчани“, понеже говорятъ „ва“ и „въ“ (вм. „бре“, „бе“, „ба“) напр. „ѝти ва?“ (= защо бе?).[1])

Една отъ най-главнитѣ особности на еркечкото нарѣчие (подъ „еркечко“ ще разбираме и гулишкото нарѣчие), спазена отъ старо врѣме единствено въ него нарѣчие, то е отѣгането на гласнитѣ, когато сѫ подъ ударение (ударена дължина на гласнитѣ). Поради тая особность еркечанинътъ, когато говори, нѣкои гласни така отѣга, като при туй и извишава гласътъ, че говоренето му прилича, сѣкашъ, на пѣене. Друга важна особность въ произношението на гласнитѣ състои въ това, че изобщо тѣ, а най-вече гласната *а*, се произнасятъ при много слабо отваряне на устата — ‚затворено‘, така че *а* се чува като звукъ между нашето отворено *а* и между *о*. Ако това *а* отбѣлѣжимъ съ а̊, а дължината съ - и мекостьта на съгласнитѣ съ ′, тогава ще можемъ прѣда изречението: „старата хубаво гледа дѣцата“ по еркечки говоръ така: „ста̀ра̊та̊ хуб’во̊ гл’ѐда̊ д’еца̊та̊. ‚Затвореното‘ произношение на гласнитѣ у еркечанитѣ сѫ забѣлѣжили и прости, ала наблюдателни хора отъ народа, които познаватъ еркечанитѣ. Така единъ казваше за тѣхъ: „ха, ония ли въ Авренъ, гдѣто говорятъ съ стиснати зѫби?“ Ще спомена една пакъ много важна свойщина на еркечкия говоръ, а именно че въ тоя говоръ се произнася гласната ѣ, било че тя застѫпя старобългарската гласна ѣ или старобългарск. гласна *ѫ*, когато е подъ ударение, като едно отворено *е*, именно между *е* и *а*, което можемъ да отбѣлежимъ съ *ӓ*; прѣдъ това *ӓ* съгласната си остая твърда, когато нѣма ударение, тогава ерътъ се произнася слаботъмно, приблизително както се чува неударениятъ ъ и въ

[1]) Това „ва (въ)“ го има и въ други села, сѫсѣдни на Еркечъ, напр. въ Ораманъ: ха̀де ва! са хо̀дя ва! (= ще ходя бе!).

книжовния ни езикъ. Къмъ произношението *ă* се прибавя и реченото отѣгане — дължина, поради която още повече бие на ухото особното еркечко произношение на ударения *ъ*, нпр: напȁлних бȁклицъть та ф гурȁтъ; вȁлна перȁт; дȁш вȁлѝ; зȁлвите месȁт, пекȁт; мȁшко, прȁвно дѐте; немòгъ да сп'ȁ, ше умрȁ; м*ă*ш (= мъж) — ала мъжȁт (= мъжът), мъжѐте; пȁт — пȁтища, ала: пътѐка; д*ă*ш (дъжд) — ала: дъждòвно и пр.

Старата носия на еркечани и гуличани е била доста отличителна. Носили сѫ много голѣми ,калпаци' съ голѣма вълна отъ ,каракачански' овци. Казваха ми ченгенци, че тия калпаци ги казвали ,мукани', па дори и сега, когато вече не се носятъ такива голѣми калпаци, пакъ ги наричали уж ,мукан', ала това име отъ еркечани не чухъ, та е възможно, да е донесено тепърва въ ново врѣме отъ Влашко. Турцитѣ именно запрѣтили да се носятъ голѣмитѣ рунтави калпаци, поради което тѣ сѫ ги измѣнили, ала и сега сѫ тѣ сравнително доста голѣми.

Доскоро мѫжетѣ носили въ Еркечъ и Гулица бѣли ,гащи', които били тѣсни като шопскитѣ беневреци. Сѫщо така се носили и бѣли ,елеци' и горня бѣла дрѣха — ,аба' (,елек и аба'). Ала сега мѫжскитѣ дрѣхи сѫ черни, както и у другитѣ балканджии.

Женската носия състои главно отъ черенъ ,чукман' (сукманъ), който е тѣсна дрѣха, що съдържа фуста и горнята часть — ,чапàк', както у всички балканджии. Чукманътъ се закопчава на гърдитѣ и е безъ рѫкави, а отъ долу по краищата има бѣли ,полѝ' (нашивки, везени съ памучена прежда на около колкото три пръста, като тантели). Най-оригинална е женската горня дрѣха, която се нарича ,кѝча' или ,кѝчинка'. Тя е черна, дълга дрѣха безъ рѫкави, достига дори до петитѣ, оки-

чена съ черни конци, усукани отъ вълна, та цѣлата дрѣха е рунтава.

Има една друга женска дрѣха — ,кавàд', тя е червена антерия съ кѫси рѫкави. Зълвитѣ се обличатъ съ кавади и булката, когато е млада — първата година.

На глава си връзватъ месáль — бѣла дълга кърпа; булкитѣ го носятъ, щомъ се оженятъ; тѣ се забраждатъ съ него и отгорѣ се връзва ,превеска', на която виси нанизъ, ,крàнщa', отъ главата до кръста. Месальтъ се казва и ,рѫченѝк', и ,чумбèр'. Имало особно ,узъпкани' чумбèри. Единъ особенъ нанизъ се казва ,пèлеш': то е една ивица („уйцъ“) отъ кафяна аба, нанизана съ дребни парички и синци, та се окачва на врата, да виси отзадъ до петитѣ. — По свадби се дарявали ,габровски чèхли'.

Момцитѣ и мѫжетѣ сѫ носили едно врѣме ,перчàн' (сега наричанъ и ,чембáз'), сир. дълга плетеника насрѣдъ главата, която наоколо перчана била бръсната. Сега перчанъ не се носи вече, ала още добрѣ се помни, какъ прѣдъ свадба роднинитѣ се сбирали въ недѣля „да бръснатъ“ момъка, като му пѣели пѣсни, въ които за перчана и сега още се повтаря. Като бръснатъ зетя, прибиратъ ,рỳното' (косата) отъ врата, което булката завито ,въ пешкиръ' запазвала.

2. Чèнгенци. Така се наричатъ пръснатитѣ въ многобройни нови колонии по сѣверната черноморска область българи, които произхождатъ отъ старото българско балканско село Чèнге, що се намира на пѫтя отъ Провадия за Карнобадъ. Въ сѫщность турцитѣ го казватъ Ченге, а у българитѣ селото и сега още минава съ старото си име ,Овчàга'. За името ,Ченге' ми разказа Дѣдо Кръстьо въ с. Балдъркьой (въ Провад. околия, заселено не отколѣ отъ ченгенци) една народна етимология,

съ която си обясняватъ самитѣ жители името на селото: „Едно врѣме покрай Камчията имало ‚лònгосъ' сир. ‚балта — блата'. Тамъ се заселили цигани. Нашата баба казваше, че отъ тия ‚чингенè', демекъ циганитѣ де, останало името Ченге. Сетнѣ българитѣ слѣзли отъ по-високото мѣсто до рѣката Дѣли-Камчия, и така останало името на селото".

Ченге се указва съперникъ на Еркечъ-Гулица съ многобройнитѣ си колонии особено по Провадийско и Варненско. Ченгенци изобщо не се отличаватъ твърдѣ много на видъ отъ еркечанитѣ: и тѣ сѫ обикновено едри планинци, а види се, че тѣ първоначално ще да сѫ били съвсѣмъ сродни на еркечанитѣ. Ченгенскитѣ жени носили по-прѣди на глава си ‚м е с à л и' както и гуличанкитѣ; ‚ч у к м а н и т ѣ' имъ били ч е р н и и с и н и. Носила се до неотколѣ и ‚к и ч и н к а' (горня, дълга дрѣха, безъ ржкави) съвсѣмъ подобна на еркечката, само че не е рунтава, а тъкана на пжпки, въ видъ на астраханъ. Една такава ченгенска кичинка можахъ да видя въ Балдъркьой и се увѣрихъ, че е подобна на еркечката. На ризитѣ има долу ‚п о л и'. И ченгенци носили голѣми калпаци като гулишкитѣ.

Въ говора на ченгенци нѣма ония особности, съ които се отличава еркечкиятъ говоръ. Ченгенци, като се сравняватъ съ хърцоитѣ по Провадийско, вѣрватъ, че тѣхниятъ езикъ е много по-чистъ и че не се различава отъ езика, на който се пишатъ книгитѣ. Главното подобие съ книжовния езикъ, което дава поводъ за такъво мнѣние, то е членната форма м. р. ед. ч., що окончава на -ъ, рѣдко на *-ътъ*, сетнѣ изобщо произношението на гласнитѣ, каквото е и въ книжовния езикъ, при всичко че и у ченгенци се чува доста онова твърдѣ тъмно ъ, кога е подъ ударение, както и въ Шуменъ, и най-сѣтнѣ сравни-

телно по-голѣмата твърдость на съгласнитѣ, отколкото е въ Шуменското нарѣчие. Понеже Ченге се намира на единъ отъ главнитѣ проходи на източния Балканъ, доста е вѣроятно, че населението му отъ по-старо врѣме се е размѣсило съ пришелци откъмъ южнитѣ поли на Балкана — откъмъ Старо-Загорско и Ямболско. Ченге и сега, въпрѣки многобройната емиграция, е голѣмо село — брояло е на 1893 г. 177 к. съ 1109 души.

3. Ришани. На слѣдния главенъ балкански проходъ, който се възвива отъ Ченге на западъ, лежи голѣмото българско село Ришъ (въ сѫщность Рижъ, турски Чалъкавакъ, 177 к. — 1144 ж.). Въ Ришъ има сега още 35 турски кѫщи. Селото е разположено половината откъмъ югъ по една рътлина и половината въ долъ. Отъ Ришъ има много изселени както въ близкитѣ села, напр. въ Смядово, така и по Добруджа и Бесарабия. Най-много свѣтъ се издигалъ отъ Ришъ слѣдъ войната отъ 1828 година, когато почти цѣлото село потеглило да се прѣселва въ Русия. Тогава селото имало до 700 кѫщи, а по казването на старци, които сѫ участвували въ това изселване, „чейрекъ билѝ“ отъ задигналитѣ се не се завърнали въ селото. Единъ отъ тѣзи подирнитѣ, сега вече старецъ близу на сто години, Дѣдо Георги Памуджиколу, ми разказваше, какъ заминали голѣма часть прѣзъ Варна и Каварна и стигнали въ ‚Іени-Кубей‘, гдѣто седѣли три годи̇нъ, и какъ никакъ не могли да се сродятъ съ новитѣ условия на почвата и климата: „ня̀ма сянка, ня̀ма дърво, — казваше той — водата убава, отъ герани; орахме, засѧ̀хме, една година доде една муха̀ и испѝ зърното, и мнозина рѐкъхме, да си ѝдемъ назадъ, че каквоту ще да става. И пустнаа ни: зъмѝ си билѐт и върви́, къдѐ жѐлиш“. Отъ тия, що се връщали, повечето минавайки прѣзъ Добруджа, заседнали тукъ, а други,

като наближили до Ришъ, прѣдпочели да останатъ въ Смѣдово. И сега има въ Ришъ единъ старецъ, който си пази паспорта, що сѫ му дали тогава въ Русия.

Говорътъ на ришани е подобнъ на ченгенския, отъ който се различава само чрѣзъ по-голѣма мекость на съгласнитѣ и съ отвореното произношение на *ѣ*, както се чува това по Прѣславската околия. Ришанкитѣ носятъ главната отличителна носия на балканджийкитѣ — именно черенъ ‚чукман', освѣнъ туй тѣ носять и ‚иле́че', и ‚ентери́я', а мѫжетѣ главно черни абени ‚гащи'.

4. Котленци. Срѣдъ Балкана надъ града Сливенъ се намира градецътъ Котелъ, който е не малко извѣстенъ най-вече по равнинитѣ на Добруджа поради многочисленитѣ котленски овчари и търговци. Слабиятъ поминъкъ, който сѫ имали котленци въ самия Котелъ, ги е принуждалъ да търсятъ печалба и работа по дунавска България и по Тракия. Множество котленци постепенно сѫ напускали родното си мѣсто и сѫ засѣдали главно по паланкитѣ и градоветѣ на сѣвѣроизточна България. Така има котленци и въ близката Върбица въ Герлово, а особено ги има много въ града Добричъ както и по ромънска Добруджа. Ала при все туй не трѣба на Котелъ да се отдава голѣмо значение по въпроса за заселването сѣвероизточна България, като се заключава по прочутото му име, както това обикновено се прави, защото Котелъ остая съ своитѣ колонисти много надирѣ задъ Еркечь-Гулица, а тъй сѫщо и задъ Ченге. Много малко села има по сѣвероизточна България, гдѣто сѫ заселени котленци, както ще се види подолу, макаръ че котленци и да сѫ били по економични причини принудени да търсятъ поминъка си тъкмо по черноморскитѣ области, гдѣто е имало най-удобни условия за нови поселения (вж. и Иречекъ, Cesty 532). Въ сѫщ-

ность обаче котленци сѫ отивали само врѣменно по тия страни за печалба, и то само мѫжкото население, оставайки женитѣ въ Котелъ, и сетнѣ се връщали пакъ назадъ въ родното си мѣсто. По тая причина и размножаването на котленското население е вървѣло много слабо, дори и никакъ. Самиятъ градъ съ своитѣ тѣсни улички и съ натъпканитѣ едно до друго и дори едно върхъ друго кѫщи, разположенъ въ една влажна котловина, не е ималъ и потрѣбнитѣ хигиенични и климатични условия, за да се развъди въ него здравъ и пъргавъ колонизаторски елементъ, какъвто се указватъ изобщо другитѣ балканджийски поселенци по сѣвероизточна България. И самитѣ блѣдни лица на женитѣ и дѣцата въ Котелъ, — слѣдствие на горската влага и на тѣснотата на жилищата — що е забѣлѣжилъ и Иречекъ, напълно подтвърдяватъ казаното. Та и самиятъ Котелъ, който при второто прѣброяване имаше до 7000 жители, не ще да е билъ въ старо българско врѣме нѣкое видно поселение, а ще да се е издигналъ главно прѣзъ врѣме на турското иго, и то като се събрали въ Котелъ жители отъ околнитѣ села, а по всѣка вѣроятность и отъ нѣкои по-далечни мѣста, именно отъ Тракия. Така се споменува, че имало прѣзъ по-миналото столѣтие пришелци отъ кѫдѣ Факия (Бургас. окр.). Правдинитѣ, съ които котленци се наслаждавали въ турско врѣме, и осамотеното и естествено защитено положение на самия Котелъ сѫ били причина, щото населението му въпрѣки всички несгоди да не напуска туй мѣсто. И тъй по традиция се развила особена привързаность у котленци къмъ родното имъ мѣсто, така че тѣ, макаръ и да бѣ вече отпочналъ съвършениятъ му упадъкъ веднага слѣдъ освобождението на България (Иречекъ, ц. д. 532), съ неимовѣрни жертви настояха да го запазятъ дори и слѣдъ голѣмия пожаръ, който съвър-

шено го съсипа прѣди нѣколко години, само и само да не се изселятъ отъ тамъ. Особено женскиятъ свѣтъ въ Котелъ е билъ всѣкога противъ изселването. И сега обновениятъ Котелъ, който посѣтихъ прѣзъ Августъ 1898 год., прѣдставя твърдѣ печална картина. Срѣдъ съсипнитѣ, съ видни слѣди отъ страшния пожаръ, се нижатъ малки бѣли кѫщички, направени все по единъ планъ — набързо, набързо отъ наши македонски майстори, като за сиромаси хора. Дворовете още нѣмаха огради — всѫду камъни, оросанъ, недогорѣли главни, буренъ, та не е разпознатъ, гдѣ е улица, гдѣ е дворъ. И врѣдъ тая съсипня владѣе гробна тишина, която прави още по-тѫжно впечатление. Останали сѫ само жени, дѣца и старци; нито има чаршия, нито какво да е оживление по града. Малко похубаво впечатление изнася човѣкъ отъ уцѣлѣлата отъ пожара ‚Долня махала', гдѣто човѣкъ може още да си състави понятие за гиздавитѣ дървени кѫщи на стария Котелъ. А този вече нѣма да се въскреси съ миналата си слава и съ добрия си поминъкъ, и за новия Котелъ едничкиятъ спасителенъ изходъ е — сѫщински да се изселва въ мѣста съ по-доходна почва и по-лекъ поминъкъ.

Котленци добрѣ се отличаватъ отъ своитѣ съсѣди съ своя говоръ. Главна особность на тоя говоръ е мекостьта на съгласнитѣ, която наистина я има и въ говора на ришани и върбичани, но която въ котленския говоръ е доведена до крайность, именно при зѫбнитѣ съгласни *д*, *т*, кагато стоятъ прѣдъ *ѣ* и прѣдъ *ь* и *ѭ*, така че вм. *д* се чува дори *г'* и вмѣсто *т* — *к'* Така напр. г'адо (дѣдо), ск'ена (стѣна), пък' (пѫть), виг'à (= видіѫ); виг'àх (= видѣхъ), върк'ъ (= въртѭ), върк'áх (= вьртѣхъ) и пр. Такава мекость срѣщаме още въ два балкански говора, въ еленския и дрѣновския, за които ще се спомене по-долу. Членната форма м. р. ед. ч. въ Котелъ окончава на -ът.

Забѣлѣжително е, че говорътъ въ най-близкитѣ села откъмъ югоизтокъ — Жеравна, Градецъ, Медвенъ и Катуница — не сподѣля съ котленския нито казаната особеность, мекостьта на зѫбнитѣ съгласни, нито има членната форма на -ът, вмѣсто която се говори членъ на *-ò (у)*. Отъ друга страна въ селата Нейково, Раково, Ичера, Ново Село и Седларево говорътъ е отъ типа на сливенско-ямболския. И отъ върбишкия говоръ котленскиятъ се различава, както по мекостьта на съгласнитѣ, така и по затвореното произношение на ѣ именно като -е, а не като отворено *е* сир. *ä*, както се чува въ Върбица, разбира се освѣнъ въ случаитѣ, когато вмѣсто *ѣ* и тукъ и тамъ се произнася *я ('а)*.

Съ котленци по всичко, а особено по нарѣчието си напълно се сгаждатъ само тичани — въ близкото на къмъ сѣверъ планинско село Тича (тур. Читакъ), въ което при прѣдпослѣдното прѣброяване е имало до 600 българи и 313 турци. Тукъ началото на Голѣма Камчия, която протича покрай селото, се нарича Тича, и това име е дадено и на самото село. Тича е втори Котелъ по вънкашностьта на издигнатитѣ стари двоекатни дървени кѫщи съ широки стрѣхи, по българското си население, по обичаи и, както се каза, по нарѣчието. Особено слѣдъ освобождението на България, когато румелийската граница мина между Котелъ и Тича, подирнята бързо почна да се подига економично. Сега Тича прави впечатление на много по-живо мѣсто, спрѣмо заспалия Котелъ: въ Тича има дукяни — цѣла чаршийка, тукъ вирѣятъ занаяти, особно обущарството и ременарството.

5. Бебровцѝ или Бебровѐни. На югъ отъ Тузлука между Елена и Котелъ, въ източната часть на Еленската околия се намиратъ виднитѣ селски общини Бебровò и Кипѝлово, чиито жители се отличаватъ отъ еленчани

и котленци главно по своя говоръ, който не притежава тъкмо главната свойщина на еленския и котленския — мекостьта на съгласнитѣ. Напротивъ бебровскиятъ говоръ, отъ който почти не се различава кипиловскиятъ, има твърди съгласни; глаголитѣ, като моля, нося, въртя и пр. гласятъ: мо̀*л*ъ, вър*в*ѣ, но̀*с*ъ, хо̀*д*ъ, пуда*р*ѣ, вър*т*ѣ; членната форма ед. ч. м. р. окончава повече на -ъ(â), а мн. ч. на -*ти,* нпр. чиля̀к*â,* кузѝ*ти.* Изобщо казано бебровскиятъ говоръ е по-сходенъ съ старозагорския и сливенския, които сѫ му съсѣди откъмъ югъ, и вѣроятно е, че трѣба да е имало стари прѣселенци отъ тия мѣста, които намѣрили прибѣжище въ Балкана, между Котелъ и Елена. Бебровски се говори освѣнъ по общинитѣ Бебровска (селата Беброво, Босевци, Бѣлковци, Черешовъ дѣлъ и пр.) и Кипиловска още и въ Стара рѣка, въ Стеврекъ (има прѣселенци отъ Беброво), по цѣлата Палишка селска община (по колибитѣ Брѣзово, Ганювъ долъ, Дъверитѣ, Миневци, Палица, Петковци, Попъ Русевци, Тюмбевци и Юруклери), сетнѣ въ с. Константинъ, новозаселено отъ бебровени слѣдъ послѣдната освободителна война (тукъ има и 20-тина кѫщи западни българи — отъ Кьостендилско). И въ с. Вейзлери говорътъ е бебровски, сѫщо и въДебели Рътъ и Тънки Рътъ.

Бебровени изобщо се указватъ добри колонизатори; тѣ се срѣщатъ всѫду по Османпазарско, Кесаревско и Ески-Джумайско. Въ Ески-Джумая, както ще се спомене подолу, голѣма часть отъ българскитѣ жители сѫ бебровени.

6. Еленчани. Много по-разпространени сѫ поселенията по крайдунавска България, които произхождатъ отъ града Елена и многобройнитѣ села около Елена — еленскитѣ колиби. Особно по Поповската и Разградската околия има много еленчани, а има ги и по Ескиджумайско и Османпазарско. — Еленчани се разпознаватъ най-вече по нарѣчието имъ, което е твърдѣ сходно отъ една страна

съ котленското, а отъ друга — съ дрѣновското. Мекостьта на зѫбнитѣ съгласни въ еленския говоръ е още повече развита, така че дори и прѣдъ обикновено *е* се чуватъ много меко *т́* и *д́*. Главното отличие, по което еленчанинътъ, билъ той отъ града или колибитѣ, се познава, то е произношението на членната форма множ. ч. като *ќӑ*, па дори и *ќа* (кя), което не се говори тъй нито въ Дрѣновско, нито въ Котелъ, напр. овцѐќя, козѝќя, тѝрциќя, главичќиќя, лъкйкя. Казватъ кя (тя), ґете (дѣте), двеќе ґеча̀ (двѣтѣ дѣца); сеґя̀ха, сеґѐхме (и котленски: сеґях, ала: седѐхме); вйґел (видѣлъ), нешкѐ (нещѣ), въќа̀х, и пр.

Еленското нарѣчие захваща отъ селото Дъверитѣ накъмъ западъ; границитѣ му съвпадатъ съ границитѣ на старата турска еленска нахия, а така сѫщо и съ досегашната еленска околия, като се извадятъ споменатитѣ села, които принадлежатъ по говоръ къмъ Беброво, и като се притурятъ нѣколко села между Трѣвна и Елена, които се падатъ къмъ Търновската околия. Нека забѣлѣжимъ още, че отъ Елена накъмъ западъ захваща чистобългарско плътно балканджийско население, неизпрѣмѣсено съ турци, каквото е по източния Балканъ.[1])

И въ Елена носията у женитѣ, разбираме главно селянкитѣ, е чисто балканджийска, именно черенъ ‚сукман‘ безъ рѫкави и ‚каваќ‘ — горня дрѣха ‚вълґнена‘. Мѫжетѣ

[1]) Интересно е да се забѣлѣжи, че въ двѣ малки села близу до Елена, именно въ с. Христовци (10-тина кѫщи, въ Руховската община) и въ с. Хъновци жителитѣ били по произходъ отъ Сърбия, отъ гдѣто дошли прѣселенци въ Еленско нѣщо прѣди единъ вѣкъ. Населението отъ другитѣ села на околията до скоро жителитѣ на казанитѣ двѣ села наричало „сърби“ — „сърбитѣ“. Имало още нѣкакви сърбизми въ говора на подирнитѣ, които сега сѫ съвсѣмъ побългарени. Така напр. въ Хъновци казвали на огъня „ватро“. Споредъ г. И. Ю. Тодоровъ отъ Елена, който ми съобщи казаното, имало още подобни думи. Азъ не можахъ да узная нѣщо повече по тоя въпросъ, който заслужва освѣтление.

носятъ сега балканджийскитѣ черни ,гащи'. Споредъ казването на стари хора до началото на миналия вѣкъ по Еленско мѫжетѣ носили бели ,абѝ' — като шопетѣ, а почти до освобождението на България мѫжетѣ бръснали главитѣ си съ ,перчѐн'' на срѣдата; дори и поповетѣ ходили прѣди стотина години съ обръсната глава и неоплетенъ ,перчен'', облѣчени съ бѣла ,абà'.

7. Дрѣновчани. По говоръ и носия много малко се различаватъ отъ еленчанитѣ именно дрѣновчани, — жителитѣ на с. Дрѣново и околнитѣ села (колиби). Дрѣновчани тъй сѫщо сѫ много разпространени по много нови села по Търновско, Рущушко и Разградско; тѣ сѫ раздѣлени отъ еленчани само чрѣзъ трѣвненци, които се простиратъ отъ Балкана накъмъ Търново. Като сѫдимъ по нарѣчието, трѣба да прѣдположимъ, че въ по-старо врѣме дрѣновчани се допирали непосрѣдно съ еленчани, съ които съставятъ по говора си една цѣлость, часть отъ която образува и котленскиятъ говоръ. Разликата между дрѣновския и еленския говоръ главно състои въ това, че у дрѣновчани се произнася членната форма множ. число още -те, докато тя у еленчани гласи, както се каза, -к'ä и -к'а, а у котленци -ти. И тъй дрѣновски ще се каже козѝт'е, еленски козѝк'ä и козѝкя, а котленски козѝти. Инакъ и въ Дрѣново се казва: къшк'à (= кѫштя̀), пък', по пък'а, на к'ах (= тѣхъ), вървк'ъ, плек'àх — плек'èше (плетѣхъ, плетѣше), сег'ъ (седѭ), сег'àх, сег'èше; хòг'ах, хòг'аше (ходѣхъ), клàг'енец (кладенецъ), гòзг'ей (гвоздей) и проч.

Дрѣновскиятъ говоръ накъмъ Габрово достига до колибитѣ Бѣли Мъжи, на сѣв.-западъ до с. Гостилица, на истокъ до с. Килифарево и накъмъ Търново до с. Кeрякъ, така че приблизително границитѣ му съвпадатъ съ административнитѣ граници на Дрѣновска околия.

Носията по Дрѣновско е подобна на носията по Еленско. До неотколѣ булкитѣ и женитѣ по Дрѣновско на главата си носили ‚сукáй‘, който е приличалъ на корона. Сукаятъ състои изобщо отъ една валчеста като кравай дъска, пробита въ срѣдата, а отгорѣ има нѣщо като шапка отъ платно; отпрѣдъ често има и едно сребърно крѫжило. Дъската е пришита на шапката и остая надъ тила, покрита съ бѣло платно, сир. покрита съ ‚месаль‘, който виси отзадъ до надъ колѣнѣ. На сукаитѣ имало ‚пýлове‘ ширинчени, имало е и ‚пéлешки‘ — оковани на сукаитѣ отгорѣ, нанизани съ мониста „на върви на върви“ виснали сукнени панделки. Долу на месаля се пришива тъй нареч. ‚късани‘ — сир. късъ хубавъ, везенъ платъ, до 16 см. широкъ и до 60 см. дълъгъ. — Сукай се е носилъ и по Трѣвненско и Еленско.

8. Трѣвненци и габровци. Най-разпространенитѣ балканджийски поселенци по Търновския окрѫгъ сѫ трѣвненци и габровци, които образуватъ сравнително най-многочислената балканджийска група, що заема едни отъ най-хубавитѣ балкански мѣстности. Населението по Габровско и Трѣвненско е старо; тукъ турски елементъ съвсѣмъ липсува. Въ Трѣвна чухъ мѣстни прѣдания и за нѣкакви пришелци отъ по-старо врѣме. Едно прѣдание свързва основанието на Трѣвна съ дохаждането на турцитѣ и падането на Търново. Ужъ по клевета отъ гърцкия владика турцитѣ съ измама изклали на Маринó поле по-виднитѣ и юначни хора отъ Търново, ала „най-юнацитѣ и най-хайдутитѣ“ успѣли да избѣгатъ и заседнали въ Трѣвна, гдѣто било диво и пусто — гора, въ която се въдили мечки. Има много по-живо прѣдание за бѣжанци отъ Тетевенско, които се настанили тукъ прѣди 150 години. Въ лѣтописа на попъ Иовча (Минист. Сбор. II. 310) има данни, че въ Трѣвна сѫ живѣли привилеги-

рувани българи — ,харбалии', които имали задължение да пазятъ балканския пѫть отъ Трѣвна до с. Іенина. Както тукъ, така и въ Габровско свободолюбивиятъ духъ на българина е билъ сравнително най-добрѣ спазенъ, а при туй гѫстотата на населението и оскѫдната балканиста почва сѫ станали причина да се развие изобщо по-голѣма интелигентность у населението и прѣдприемчивость, поради което тукъ индустрията сравнително е твърдѣ развита. Поради тия свои качества планинцитѣ отъ Габровско и Трѣвненско успѣватъ бързо всѣгдѣ, гдѣто се основали тѣхни нови поселения по крайдунавска България.

Габровчани има и въ южна България. Така нпр. сегашното население на с. Шипка по говора си се издава, че произтича въ по-голѣмата си часть отъ габровскитѣ колиби. Сѫщо така и една часть отъ населението въ гр. Казанлъкъ ще да произхожда отъ Габровско. Това можахъ да установя тъй сѫщо по езика на казанлъчани, именно въ тритѣ градски махали: Новенската, Кѫтенската и Калпакчийската, гдѣто се говорятъ членни форми отъ ж. р. съ окончание -тът нпр. свещ́ът, нощ́ът, смърт́ът, на сабахлент́ът, кървт́ът, болест́ът и пр. (Членната форма мѫж. р. ед. ч. правилно окончава на -ът: градът, столът, както изобщо у планинцитѣ). Тази езикова особеность я има само въ габровското нарѣчие и по нея могатъ се опрѣдѣли и границитѣ на това нарѣчие: то достига накъмъ Севлиево до Градишкитѣ колиби включително, накъмъ сѣверъ то граничи съ дрѣновския говоръ, именно до колибитѣ Бѣли Мѫжи, а накъмъ Трѣвна до колибитѣ Боженци, гдѣто прѣстая въ говора речената особеность. Отъ габровския говоръ главно по това се различава и трѣвненскиятъ, че не познава речената членна форма на -тът.

Носията по Трѣвненско и Габровско пакъ състои главно у мѫжетѣ отъ обикновенитѣ планински кафяви и

черни ‚гащи‘ (потури), салтамарка и пр., а у женитѣ отъ черенъ ‚сукманъ‘, безъ ржкави. Носилъ се е и тукъ по-прѣди сукай, но сега вече съвсѣмъ го нѣма.

9. Троянци. Западно отъ габровскитѣ колиби, приблизително при Ново Село, започватъ троянскитѣ колиби, чието срѣдище е градецътъ Троянъ (‚Троѣнъ‘). Въ сжщность самиятъ Троянъ състои отъ града и още отъ 15 ‚махали‘ сир. колиби, пръснати едни отъ други на доста голѣмо разстояние. Въ града има само двѣ ‚махали‘ — т. нар., ‚Долниятъ край‘ и ‚Горниятъ край‘. Изобщо системата на колибитѣ тукъ владѣе всжду въ пълния смисълъ на думата. И Троянъ заедно съ колибитѣ принадлежатъ къмъ чисто българскитѣ балкански области. Турски елементъ е имало малко само покрай Осъма, и то повече на долу по Ловчанско. Въ мѣстнитѣ названия тукъ-тамѣ се явяватъ и романски елементи, каквито никакъ нѣма по Габровско. Троянци се падатъ малко въ по-затънтена областъ; и затова у тѣхъ събуденостьта на духа е по-малка отколкото у габровци; у тѣхъ не се е развила по-едра индустрия, ала затова и тѣ се отличаватъ съ голѣма прѣдприемчивость и устойчивость въ работата, поради което у тѣхъ занаятитѣ още добрѣ вървятъ, а нѣкои тѣхни произведения, особно по кожухарството, като нпр. троянскитѣ калпаци, конкуриратъ по пазаритѣ въ сѣверна и южна България. Троянци помжчно се рѣшаватъ да напуснатъ своитѣ хубави планински мѣста, ала при все туй нуждата и тѣхъ кара полека-лека да се спускатъ въ равнината накждѣ Свищовъ и Никополъ, гдѣто поминъкътъ сравнително е много по-лесенъ.

Троянци се отличаватъ въ говора си главно чрѣзъ голѣмата мекость на съгласнитѣ, което особено личи въ сравнение съ близкия говоръ въ Ловечъ; и глаголитѣ съ и-основа се произнасятъ меко: напр. мо*ля*, но*ся*, хо*дя*,

търпя. Членната форма м. р. ед. ч. винаги окончава на *-ътъ*, никога не се изпуска *-т* въ края, както става въ Ловчанско и донѣйдѣ въ Габровско.

Можахъ да забѣлѣжа и особенъ типъ въ Троянско: едъръ ръстъ, правилно овално лице съ дългъ, правиленъ и малко орловъ носъ. Тия физични бѣлѣзи, особно пъкъ носътъ толкова сѫ послѣдовно прокарани, че всѣки наблюдателенъ пѫтешественикъ лесно ще ги забѣлѣжи.

И по носията си троянци се отличаватъ донѣйдѣ отъ другитѣ планинци. Главно бие на очи синята боя на троянския женски ,сукмàнь'. По синитѣ сукмани, които достигатъ накъмъ Севлиево до с. Острецъ, се вижда, докѫдѣ се простиратъ сега троянскитѣ планинци. Ловчанскитѣ селяни вече значително се отличаватъ по своята повече ,полянска' носия. По Ловчанско, напр. въ с. Горно Павликяни зимѣ се носятъ сукмани, които тъй сѫщо сѫ синкави, ала по-тѣсни и по-възкѫси отъ троянскитѣ. Освѣнъ сукманя носи се и тъй наречениятъ ,къдрявсукмàнь, или както още го казватъ: ,бръчỳлник' — широка набрана фуста, подобна на гражданската ,рокля', отъ черно, вълнено домашно сукно. Тая носия е нова и е дошла отъ южнитѣ прибалкански градовце като Карлово, Калоферъ, и др. Носи се и ,клашнѝк', сир. дълга, черна горня дрѣха отъ козина, безъ рѫкави. Клашницитѣ сега въ Троянъ не се носятъ („истъщѝя се"), ала по колибитѣ още ги има. Друга една връхна дрѣха, която по кроежъ е сѫща като клашникътъ съ тая само разлика, че е и подплатена „за топлò", се казва ,минтáнъ'. Минтани носятъ и сега — тѣ сѫ подплатени съ кожи. И сукманятъ бива подплатенъ — ,подплатен сукмань' или ,сỳкненик'.

Мѫжетѣ по Троянско носѣли до неотколѣ много ,дънести гащи', сир. дълги потури, и то черни и сини.

и ,салтамарката', която е винаги подплатена, съ ржкави, обикновено бива синя. Освѣнъ това носятъ и тукъ обикновенитѣ мжжки дрѣхи: ,абѫ' — кжса до пояса и съ ржкави като салтамарката, само че неподплатена; ,касàче' — неподплатена, безъ ржкави абичка, кжса до пояса; ,кóзяк', — по-тънка дрѣха, подобна на салтамарката; ,елек' и ,антерия'.

Въ Троянъ се е носила една особена женска ,шапка', а именно носили сж я само булкитѣ, а момитѣ сж ходили, както и сега, кое гологлави, кое само съ една кърпа. ,Шапката' е отъ платно; платното е колкото да покрива главата до челото и отзадъ до шията. На върхъ шапката стърчи ,рог'. Зимало се е ,рогче' отъ коза и на рогчето се окачвалъ месальтъ — дълго бѣло платно — съ който то се овива, и месальтъ така виси отзадъ до кръста. Шапката е била окичена на челото съсъ пиринчени пулове; имало е надъ ушитѣ двѣ игли съ по четири сребърни ,висỳлки' — като синджирчета, а и отъ страна и задъ ушитѣ имало закачени на шапката ,висулки' — нанизани съ дребни сребърни парѝ, наричани ,пèлешки', до стотина парички едно до друго. Пелешкитѣ възвиватъ ,кръстомъ', на краищата имъ ,клỳпове' (= връвки) съ ,монѝста', и всичко туй окачено о рогчето.

Дѣдо владика Иларионъ Ловчански запрѣтилъ да носятъ ,шапка', и отъ тогава мѣсто шапка женитѣ носятъ двойни кжрпи — ,чембèри' — едната малка, съ която се стегнатъ коситѣ, а другата връзъ нея.

Нека споменемъ още и ,армизèнитѣ калèври' (армизèн = кърмъзянъ), сир. папуци, отстрани червени и на върха съ рогъ, които се носили въ Троянско.

10. Тетевенци. Най-сетнѣ ще споменемъ като много пъргави колонисти отъ Балкана още и тетевенцитѣ, които много се изселватъ въ полето, и то повече накъмъ

Плѣвенъ и Рахово, а по-рѣдко въ източна България. И тетевенци сж стари, съ свободенъ, независимъ духъ спазени български планинци, които прѣзъ врѣме на турското иго сж живѣли несмѣсени съ турци и съ извѣстни данъчни облекчения. За насилствени потурчвания, станали по Тетевенско, свидѣтелствуватъ помашкитѣ села въ Тетевенска околия. Това е дало поводъ да се изселватъ тетевенци и въ минали врѣмена, както свидѣтелствува и споменатото прѣдание въ Трѣвна (вж. и у мене: Ловчанскитѣ помаци, печ. въ Б. Прегледъ г. V. кн. V.). Тетевенци, именно отъ гр. Тетевене и селата: Брусенъ (състоеще отъ ‚махалитѣ': Оселна, Слатина, Гарасовецъ, Мертикъ, Нейковъ-долъ, Радуловъ-долъ и Отбива), Български-Изворъ, Старо Село, Гложене, Кривина и Равента, се отличаватъ съ особенъ говоръ, чиято най-важна особность състои въ произнасянето на ъ (вмѣсто старобълг. ъ и ж), кога е подъ ударение, като отворено *е*, което ще отбѣлѣжимъ съ *ӑ*. Когато ъ е безъ ударение, произнася се слаботъмно, както и въ книжовния ни езикъ, напр. д*ӑ*ш, ала дъждовно: п*ӑ*т — пътѐка, м*ӑ*ка — мъченѝк; б*ӑ*чви, к*ӑ*ща; т*ӑ*й (= тъй) да не б*ӑ*де (бжде), как*ӑ*ф іе този чиля̀к; натова̀риа кола със д*ӑ*ски, яд*ӑ*т, плет*ӑ*т и пр. излѐз в*ӑ*н и пр.: Сходството съ еркечкия говоръ по тая точка е подпълно; разликата между тетевенското произношение на ъ и еркечкото състои само въ отѣгането — дължината въ това подирното, която въ тетевенския говоръ не е спазена.

Освѣнъ тетевенци полека-лека се изселватъ въ крайдунавска България и съсѣднитѣ тѣмъ планинци отъ Етрополе, ала емиграцията отъ тукъ главно върви вече западно отъ крайната граница на източна България, която се тегли отъ Никополь и минава източно покрай Плѣвенъ. И планинци отъ Срѣдня-Гора — пирдопчани на и пана-

гюрци се изселватъ, ала тѣхното число въ сѣверна България не е забѣлѣжително.

Ето този е, накратко описанъ, старопланинскиятъ елементъ, който се явява ту изпрѣмѣсенъ съ полянцитѣ (хърцоитѣ) ту вече изключителенъ господарь на опустѣлитѣ пространи земи по източна крайдунавска България.

Прѣселенцитѣ отъ Тракия.

Носията и нарѣчието си добрѣ сѫ спазили само по-новитѣ тракийски прѣселенци — главно тия, що сѫ дошли слѣдъ послѣдната освободителна война. Тракийскитѣ прѣселенци прѣдимно произхождатъ отъ източна Тракия, най-много отъ Ямболско, Старозагорско, Одринско и Малко Търновско. Носията имъ по кроежа си въ главни черти сѫществено не се отличава отъ балканджийската, само че у тракийцитѣ се явяватъ и по-шарени бои, особно червената боя се срѣща често. Така напр. у прѣселенцитѣ отъ Малко-Търновско (спец. отъ Бунаръ Хисаръ) женитѣ носятъ ,чукмàнь' черенъ, безъ рѫкави и дългъ, ала носятъ и тъй нареч. ,кундени̇̀к', който по кроежъ е подобенъ на чукманя, само че е тъканъ отъ ,мора' (памуч. прежда), и то бѣлъ, отъ долу везенъ ,цѣрно', пазвата — ,àлено' и рѫкавето сѫщо тъй. ,Прѐстелките' сѫ имъ ,крикàти' (крикатъ = аленъ, червенъ) и ,пòасите' — пакъ ,крикати'. Зимѣ носятъ ,кудуу̀нье' (ед. ч., кудуу̀н'), сир. салтамарки, кѫси, подставени съ лисича кожа; кудуу̀нътъ е отъ черна, но бива и отъ кафява ,цохà' (чоха). Които сѫ ,болѐре', тѣ носятъ ,длѐги кюуркове', съ лисичи кожи. На глава си турятъ бѣло ,ксерò' отъ коприна. Ксерòто служи вмѣсто ,кърпа' и се прѣвързва малко прѣметнато назадъ, а отъ долу ксерото има ,чомбѐр', подъ шия прѣвързанъ. Обуватъ ,терлѝци' и вързъ тѣхъ

зимѣ ,к у̀ н д у р и', а лѣтѣ само ,п а п у̀ ц и' (у ямболци, чирпанци и др. се наричатъ ,постали', ,чехли'). Мѫжетѣ носятъ ,ц ъ р н и, ш и р о к и г а щ и' отъ аба; ,а н т е р и я' (все ,д и м и̂ е н и') и ,с а л т а м а р к а', а на глава си носятъ ,ф е с' прѣвързанъ съ ,к ъ р п а', която бива ,к р и к а̀ т а', ала има и всѣкакви кърпи — ,ша̀рени'. Единъ видъ ,чукмани' сѫ тъй нареченитѣ у женитѣ откѫдѣ Малко-Търновско ,г у н ѐ л и', които сѫ черни и обшити съ гайтани, докато чукманитѣ иматъ долу везено по краищата — ,п о л и'. Носи се и бѣлъ ,ф у с т а̀ н' и то отдолу гунела. Зимно врѣме обикновена дрѣшка е ,с а л т а м а р к а т а', кѫса до пояса и често обшита съ сърма. Въ празниченъ день вмѣсто чомберъ носи се на главата една кѫрпа, която се завръзва около косата и се казва ,к о ш л о б а̀ н'. Друга една кърпа, съ която се забраждатъ женитѣ, се нарича „б р а̀ д а̂" и „б р а̀ д е". У одринскитѣ прѣселенци носията е подобна. Така напр. по Димотишко и Сюфлишко се носи ,б ѣ л х у с т а̀ н' отъ домашно, прѐдено платно, отъ ,б у б а̀ к' (= памукъ). Носи се дълга ,р и̂ з а' съ рѫкави, везени съ вълна ,у б а̀ г р е н а' (= боядисана); биватъ везени и съ ,цьрно'. Носи се и единъ видъ сукманъ отъ сукно (шаякъ), което се казва ,г р и ж а', та споредъ това и сукманитѣ се казватъ ,г р и̂ ж а'; то е дрѣха „д л ѐ г а к а т у ризата и безъ рѫкави". ,Г р и̂ ж и т е' се ,б а г р я т' съ ,сини̂ло' и съ ,цьрно'. Освѣнъ ,гри̂жи' има и друга, зимна дрѣха ,г р и̂ ж о в е'; то е единъ видъ кѫсо кожухче отъ синь шаякъ, съ рѫкави. Една бабичка отъ село Януренъ (Сюфлишко) ми описваше, съ какво прѣвързватъ женитѣ главата си: „На главата сто̀рвахме ръчени̂к бел, от пла̀тно, зави̂вахме коса̀та, сака̀ (= така) я зави̂вахме плетѐнката на сред глава̀та (показа съ рѫката какъ). Сетне вързувахме ,с к ѐ п а'; скепата е отъ куку̀ля (= пашкули). Свар̀ахме ги чи ги преда̀хме тѐнишко. Скепата длѐга пра̀-

вехме — две мутувильки я правехме". У други одринци, по-насѣверъ, носятъ женитѣ и ,фес', накиченъ съ ,фурлини'. Фесътъ е покритъ съ ,чомберъ'. Мжжетѣ носятъ и тъй наречената ,аджемка', отъ вълненъ шаренъ платъ (червенъ, черенъ и др.), и вълнено ,елече'. Женската ,риза' отъ долу обикновено я шарятъ съ ,полѝ'. У прѣселенцитѣ откждѣ Кавиклийско и Ямболско женитѣ носятъ и единъ видъ тѣсенъ памученъ сукманъ съ ржкави, наричанъ ,сай'. Носятъ и ,аладжа', на която кройката е както на саята, само че е отъ вълненъ платъ. И въ източния Балканъ, напр. въ Смѣдово, гдѣто живѣятъ прѣселенци отъ Ришъ, сега вмѣсто ,чукман', който до не отколѣ се е носилъ, женитѣ обличатъ ,съй' (мн. ч. ,сáи'), или пъкъ и фуста (,хуста') отъ басма.

Хърцоитѣ (полянцитѣ).

Както се изтъкна по-горѣ, главната отлика въ женската носия на всички крайдунавски ,хърцои' или ,полянци' състои въ бѣлѣжититѣ двѣ прѣстилки, — една отпрѣдъ и друга отзадъ, — които, опасани върхъ ризата, замѣстятъ фустата на гражданкитѣ. Това примитивно облѣкло се протака по цѣла дунавска България въ разни форми, то се срѣща и у влахкинитѣ, както у насъ, така и оттатъкъ Дунава по Влашко. И у Иречека (Княжество България, бълг. прѣв. с. 81) се споменува за него: „Най-простото облѣкло, двѣ тежки като килими прѣстилки, една отпрѣдъ, другата отдирѣ, се срѣща само низъ Дунавската область". Нека сега разгледаме носията на хърцоитѣ по-подробно, понеже тя въ отдѣлности е разнообразна, а и названията на облѣклото не сж еднакви.

Въ тъй нареченитѣ ,Съртове' или ,Съртски села, около Шуменъ (селата Кюлевецъ, Марковецъ, Черковна,

Равна, Кривна, Могила, Каспичанъ, Калугерица, Неново, Янево, Невша и др.), гдѣто старото българско крайдунавско население сравнително най-добрѣ е спазило, както нарѣчието си, така и носията си, двѣтѣ прѣстилки, които служатъ вмѣсто фуста, не се схващатъ като една дрѣха и за това си иматъ и двѣ названия. Именно прѣдната часть, която не е нищо друго освѣнъ една тѣсна вълнена прѣстилка, дълга до подъ колѣнѣ, се нарича ‚фу̀та' или ‚престѝлка'; така напр. въ селото Каспичанъ казватъ ‚фу̀та' а въ с. Марковецъ — ‚престѝлка'. Отзадѣ се опасва една двойно по-широка, мънечко набрана прѣстилка, която има изгледъ на фуста, гледана отдирѣ, и се нарича ‚за̀вишка'. До пояса врѣзъ ризата се носи ‚елѐк' или ‚елѐче' отъ ‚шѐяк' — ‚абъ', именно домашно тъкано съ двѣ бои на квадратчета; сега ги има и отъ басма.

Завишката и фустата сѫ отъ домашно, вълнено платно. По-старитѣ жени иматъ и по-дебели завишки отъ ‚аба̀'. Една бабичка въ Каспичанъ, която попитахъ, отколѣ ли такава носия носятъ, отговори: „за̀вишка ут пудѝри, пък утпрѐд иннъ фу̀тъ, се с елѐци; ас със то̀ п'ра̀снъх (= пораснахъ).“ Въ Черковна ми разправѣха, че попрѣди носили и ‚чукма̀нь', какъвто носятъ и планинцитѣ; чукмань носили булкитѣ, а ‚завишка' момичетата. Завишката въ Черковна и въ Марковецъ е отъ тънко, купешко платно, черно боядисано. Нека тукъ да забѣлѣжимъ, че загоркитѣ по Карнобатско (въ с. Подвисъ, Прилѣпъ, Босилково, Врѣсово, Комарево, и др.) носятъ ‚чокмань', украсенъ долу съ бѣли нашивки, наречени ‚бѐлки'. Въ Черковна врѣзъ чукманя отгорѣ носили кѫса памуклия антерия, наречена ‚кава̀т'. Една бабичка ми разказваше, какъ тя едно врѣме като булка е била по обичая принудена, докато я прости свекъръ ѝ, да жъне въ пълна прѣмѣна и още обута въ ‚чора̀пе' и ‚калцу̀ни'. „Като

жънах — приказваше тя — маранѝсах от мара̀нье че панихъ, и тогива съблѝкъх к а в а̀ т о, а пъкъ зъ̀лва ми — с тому̀з майка му! — (посочи едного отъ мѫжетѣ, които бѣха насядали при насъ) го зашѝ на раменѣ ми, да не па̀да от кръ̀ста ми“. Булкитѣ сѫ носили и дълга антерия; именно въ Калугерица ми казваше една жена: „бу̀лката със д л ѐ г а а н т е р ѝ я и с чора̀пе ще жѐне; и ас кату жѐнах, вѐки ут мара̀ни съм па̀днала на очѝ си. Тогази бу̀лките по три дрѐхи ще нѐсят: бу̀лски дрѐхи, каквѝ дрѐхи го врѐме!“ И въ Кюлевецъ (Кюлевча) една бабичка си припомняше за младитѣ години и тогавашната носия та каза: „с д л ѐ г а а н т е р ѝ я и с чора̀пе лѐзье копа̀х“. И по Съртоветѣ се носи една горня, по-топла дрѣха отъ вълнено, домашно платно, подобна на дълго палто безъ рѫкави — дълго до петитѣ — наричана ‚к ѝ ч и н к а‘; платътъ ѝ е гладъкъ, не е рунтавъ нито на пѫпки, както сѫ кичинкитѣ у еркѐчанкитѣ и чѐнгенкитѣ, за които се каза по-горѣ. — Носи се и ‚с а л т а м а̀ р к а‘, отъ черно сукно (‚ж е н с к а а б ъ̀‘), кѫса до пояса и съ рѫкави. Подъ салтамарката се облича и ‚а н т е р ѝ я‘. Завишката се опасва съ ‚о п а с‘ (поясъ), а на о п а с а отзадъ се закачва едно загатно квадратче, съшито отъ двойно вълнено сукно; това квадратче, което виси на връвь, се нарича ‚ч а п а̀ к‘. Полекалека ‚чапакътъ‘ излиза отъ мода, ала нѣкоги е билъ общо разпространенъ по Шуменско.

Въ по-старо врѣме носила се е нѣкаква ‚ш а п к а‘, която си я правили сами отъ ‚плъст‘, ала сега вече шапки не се носятъ. Забѣлѣжително е, че и сега по Карнобатско загоркитѣ въ Подвисъ, Прилѣпъ и пр. носятъ една особена ‚ш а п к а‘, която по форма отпрѣдъ прилича на солдашкитѣ фурашки. Споредъ както ми я описваха, ш а п к а т а по Съртоветѣ ще да е имала сѫщия изгледъ.

Въ Карнобатско шапката отпрѣдъ се прѣвързва съ ,прѣвеска', а по-старитѣ жени се забраждатъ съ ,нàрѫчник'. И по Хасковскитѣ тъй наречени кинански села селянкитѣ носятъ на глава си нѣщо като полумѣсецъ („полумèйцица") по име ,търпòш'. „Търпош" има и по Бургашко, нпр. въ Мехмечкьой, гдѣто има ,загорци' и малко ,рупци'. Булкитѣ по Съртоветѣ туряли на глава си единъ вѣнецъ отъ пиринчъ, наричанъ ,стефàн', съ ,накацèни' (окачени) пари на него. Въ Прѣславъ чухъ да казватъ на сѫщата шапка — ,стефàня'. Булкитѣ си завиватъ главата съ ,месàль' (мн. ч. ,месàля') — бѣло платно, дълго до дванайсетъ лакти, отзадъ виснало и опрѣло дори до земи. Слѣдъ месалитѣ отъ по-ново врѣме излѣзли купешкитѣ ,тюлбèне' и ,чембèре' — купешки кърпи, съ които си забраждатъ главата. Ризитѣ сѫ отъ домашно платно, отъ конопена прежда и отъ памукъ, който се купува. Женитѣ носятъ вълнени ,кàлци' на кràка си отъ подъ колѣнѣ надолу; калцитѣ сѫ червени — преждата съ ,брош' боядисана (брошъ се казва едно растение, което се въди като троскотъ, а коренътъ му боядисва). На краката върхъ ,калцунитѣ' се обуватъ ,постáля' (= калеври, емении). Отъ женскитѣ труфила ще споменемъ ,синця́' (гердани) около врата, ,връвь алтъ̀ни', ,мингѝше' (ед. ч. мингѝш) на ушитѣ (обеци), ,грѝвни' на рѫцѣтѣ — сребърни и пиринчени, и ,вървѐле' — гривни отъ синьо и бѣло стъкло.

Мѫжетѣ носятъ черни гащи, антерия, елече, салтамарка и пр. Забѣлѣжително е, че споредъ казването на стари хора мѫжскитѣ гащи едно врѣме били бѣли. Носи се по-топла дълга дрѣха, ,аба'. И мѫжетѣ носятъ калци, на крака си обуватъ ,цървýли', (,цъ̀рýли'), обикновено съ ,нàвои', прѣстегнати съ ,върви'.

По Сѫртоветѣ още всички помнятъ носенето ,перча̀н' на бръсната глава. Особно въ Вардунъ тоя обичай най-дълго се е спазилъ.

Въ Поповска околия (Разградско), нпр. въ селата Паламарца, Опака и др. хърцойкитѣ носятъ пакъ характернитѣ двѣ прѣстилки вмѣсто фуста, като наричатъ прѣдната часть ,прести̇лка', а задната, която е по-широка, по̀-набрана (набръчкана) и малко по-дълга отколкото ,завишката' по Сѫртоветѣ — ,кърля̀нка'. По вида на кърлянката вече се разпознава, че селянката не е отъ Шуменско. Въ с. Садина (Разгр. окол.) задната прѣстилка се нарича съ турско име ,пещема̀ль' (мн. ч. ,пещема̀ле'). Пещемалятъ се отличава повече съ тъмносинята боя на плата и съ много по-голѣма набръчканость, като че ли да е плисованъ. Пещемалятъ е значително и по-дълъгъ отъ прѣдната часть — прѣстилката. Въ Садина се носи и обикновена ,фу̀ста', отъ вълнено домашно сукно. Сега само старитѣ жени носятъ пещемаль, а младитѣ все сѫ съ фусти. По Разградско женската носия се отличава още и съ тъй нареченитѣ ризи ,ка̀панки'. Ка̀панката е дълга риза съ широки рѫкави, извезена по гърдитѣ, политѣ и рѫкавитѣ. Тя не се закопчува около врата, но се връзва съ конецъ. На гърдитѣ обикновено съ черна вълна е извезенъ кръстъ или друго нѣкое украшение, а сѫщо тъй сѫ изкусно извезени съ черна вълна рѫкавитѣ по рѫбоветѣ и по раменѣтѣ и долу политѣ. Поради тая риза дори и самитѣ жители хърцои въ Поповска околия носятъ име ,ка́панки'. По Разградско капанката риза вече въ послѣдно врѣме почнала да се изоставя, нпр. въ Садина и сега носятъ капанки, ала вече не ги украсяватъ дотамъ съ везове, както „еннò врѐме", когато всички си ,имали капанки ризи', „защото" — казваха ми — „тя ка̀панката не е прибра̀на дрѐа:

ей то̀лце са ѝ широки ръка̀вете". Покрай пещемалитѣ по Разградско има и кърлянки, а сжщо така е и по Рушчушко и Бѣленско. Едно врѣме се е носила и тукъ нѣкаква особена ,шапка', ала сега я нѣма вече, и главата си прѣвързватъ само съ ,чюмбѐр' (у садинкитѣ се нарича и ,тюлбе́н'), или съ ,язмѝ' (купешки кърпи). Въ Опака казватъ на чюмбера ,за̀брадка'. Въ по-старо врѣме вмѣсто чюмберъ се носили бѣли ,ръчени́ци' отъ тъкано, конопено платно, подобни на месалитѣ по Съртоветѣ. Тогава ,язми' купували само турцитѣ. Мжжетѣ по Разградско и Поповско лѣтѣ носятъ ,бѣли гащи' отъ домашно платно (вътъкътъ отъ кълчища, а основата памучена, купешка прежда), а пъкъ зимѣ носятъ тѣсни като панталони абени черни гащи — ,бирне́ци', които нѣкогажъ сж били и отъ бѣла аба, подобни на шопскитѣ ,беневреци'. Лѣтѣ за горня дрѣха на мжжетѣ обикновено служи само ризата и елече връзъ нея, отъ домашно вълнено сукно (,шѐек'), а зимѣ се носи връзъ салтама̀рката и кжсъ ,кожу̀х' безъ ржкави. Обуватъ се царву̀ли и емени́и.

,Сука̀й', какъвто го описахме по-горѣ, никогажъ не сж носили ерлийкитѣ, а само у пришелцитѣ планинци по Поповска и Разградска околия, като напр. въ Ковачовецъ, Батембергъ и др. е имало и сега се намѣрва още ,сукай'.

По Рушчушко и Бѣленско у старото население се явяватъ вече редомъ и двата вида прѣстилки: ,кърлянки' и ,пещемали'. Пещемалитѣ сж тукъ още по-набрани, а синята боя прѣобладава. По кърлянкитѣ и пещемалитѣ старото население сигурно се разпознава отъ пришелцитѣ, които сж тукъ съ малки изключения все планинци, чиито жени носятъ сукмани и набрани фусти. Кърлянката е по-дълга и не е тъй набрана, както пещемальтъ, и затова кърлянката много е подобна на фустата у бал-

каниджийкитѣ. По-сетнѣ ще бѫде указано по-подробно, гдѣ коя отъ двѣтѣ носии, пещемалитѣ и кърлянкитѣ, прѣобладава. Ерлийкитѣ сир. хърцойкитѣ по Рушчушко и Бѣленско носятъ на глава си тъй нареч. ,р о г а̀', именно една шапка, направена отъ сукно, що стърчи надъ челото въ два края, които се разиждатъ малко въ видъ на р о г а. Шапката е покрита съ ,чомбер', така че не се вижда нищо отдѣлно отъ нея. Трѣбва да е тая шапка твърдѣ староврѣмска носия у крайдунавското население, защото не само че въ малки варианти тя се е носила, както видѣхме, и по Разградско и Шуменско, но тя е сѫществувала и у ,загорцитѣ', които сѫ минали на югъ отъ Балкана, а сѫществувала е и у послѣднитѣ останки отъ хърцойското население покрай Дунава въ Силистренско и Тутраканско, гдѣто живѣятъ тъй нареченитѣ ,г р е́ б е н ц и', както ще видимъ по долу по-подробно. Послѣдното име било дадено ужъ по името на женската шапка, която се е носила до неотколѣ: г р е б е н ъ т ъ приличалъ на „щитъ" и билъ направенъ отъ дъска, облѣчена съ кадифе, сърма и др. „Сѫщо като на Александъръ Македонски щитътъ" — за обяснение прибави бай Чока (въ село Калипетрово, до Силистра), прѣдъ когото ми разказваха за гребенската носия. Всичкитѣ коси се събирали въ гребена вѫтрѣ, така че коситѣ на младитѣ булки, които носили гребенъ, не се виждали никакъ. Именно жената е носила ,гребенъ' само дордѣ е ,млада булка', до 10-тина години, докато добие 3—4 дѣца. Други ми обясняваха, че гребенътъ се казвалъ и „с к у ф и̂ я" — и че ,к а ч у̀ л о' му билъ „сѫщо като на пѣтела искаранъ".

Гребенкитѣ носятъ ,п е щ е м а л ь' — сѫщо такъвъ, какъвто се носи и по Рушчушко — черно-синь, отъ домашно платно. ,Ч у к м а̀ н' носи жената, когато роди и докато кърми дѣтето. Щомъ то ,опрѫпне', майка му

пакъ носи пещемаль, разбира се, докато е млада още. Гребенкитѣ носятъ и „з а̀ в е ш к а“ — набрана отъ задъ дълга прѣстилка, подобна на кърлянката по Разградско и Рушчушко. Прѣстилката, когато е вълнена, се казва ‚х у̀ т а‘ (= фута), а когато е отъ памучено платно, се казва ‚м а̀ с а‘. Ризата у гребенкитѣ е изшита на гърдитѣ, раменѣтѣ, огърляка и по политѣ съ ‚п а̀ т к и‘ сир. „на дъмги на дъмги шито“. Зимѣ женитѣ носятъ и ‚к о ж у̀ ш ч е‘ (отъ вълненъ платъ, подплатено съ кожа) безъ ржкави и горно ‚д ж у б ѐ‘ съ крилье. На крака си обуватъ ‚к а̀ л ц и‘ и ‚ч ѐ й л и‘ (= чехли). — Мжжетѣ доскоро носили, въ отличие отъ планинцитѣ и тракийцитѣ по Силистренско, все бѣли дрѣхи отъ вълна, като шопето, именно бѣли тѣсни абени гащи съ ‚р ѐ м ъ к‘ около бута и опаса, а ризитѣ имъ прѣхвърлени прѣко гащитѣ до колѣнѣ. Сега вече носятъ тъй нареч. ‚п о т у̀ р и‘ (—„дай поту̀рите“ ще каже гребенецътъ), отъ които едновремешнитѣ гащи били по-тѣсни — „по единъ два плата ексикъ отъ сегашната носия“ — само че не били и съвсѣмъ опнати като панталони, сир. по кроежъ тия гащи ще да сж приличали на тъй нареченитѣ ‚б и р н е ц и‘ по Шуменско и Разградско, на ‚б ъ р д е н ц и т ѣ‘ по Рушчушко и на западно-българскитѣ ‚б е н е в р ѐ ц и‘. По Рушчушко и Бѣленско и сега казватъ ‚п о т у р и‘ именно на по-широкитѣ гащи отъ абено сукно.

Мжжетѣ носили още горня дрѣха съ ‚к р и л ь ѐ‘, пакъ бѣло и черно, ‚ушѝта‘ (сир. изпъстрена) безъ ржкави (Срав. т. н. ‚орляци‘ въ западна България, вж. по-горѣ с. 29). Кожени кожуси не носили.

Сжщата характерна мжжска носия продължава у старото население и прѣзъ Янтра въ Свищовския и Търновския окржгъ. Тукъ хърцоитѣ само до извѣстно мѣсто, като вървимъ отъ Янтра накъмъ западъ, още запазватъ

най-бележития си признакъ на нарѣчието — членната форма м. р. на -о(у), понеже отъ една страна тукъ староврѣмското население, ‚полянцитѣ', твърдѣ е орѣдчало, а отъ друга придошлитѣ планинци сѫ много силни и сѫ успѣли, особено като вземемъ отъ Севлиево накъмъ Свищовъ, да повлиятъ съ своето нарѣчие върху нарѣчието на малкитѣ останки отъ старитѣ полянци — хърцои, та въ говора на тѣзи подирнитѣ прѣзъ послѣднитѣ сто години полека-лека членната форма на -*о* е отстѫпила прѣдъ употрѣбяната отъ планинцитѣ членна форма на -*ътъ* или -*ъ*.

Ала, ако и да е измѣнено малко нарѣчието на староврѣмското население по Свищовско, то въ главни черти пакъ си е спазило другитѣ особности, които го свързватъ съ нарѣчието на хърцоитѣ накъмъ изтокъ, а при туй и носията е още староврѣмска. Така въ с. Царевецъ до Свищовъ мѫжетѣ лѣтно врѣме носятъ бѣли ‚гащи' отъ домашно платно, а ризата си до неотколѣ носили прѣхвърлена отвънъ прѣзъ гащитѣ, досущъ както я носятъ гребенцитѣ по Силистренско. Стари хора въ Царевецъ още помнятъ реченото носене на ризата. Зимѣ се носѣли тѣсни вълнени гащи, ‚бърденци', и то бѣли и черни, ала по-много били бѣлитѣ. И сега въ Петиклаценци и въ Виная се носятъ бѣли бърденци. — Въ село Лѫжене (Свищ. околия), гдѣто има и католици българи (павликяни), послѣднитѣ и сега носятъ тѣсни абени ‚беневрѣци', докато православнитѣ въ селото носятъ ‚по̀туре'. Лѣтно врѣме се носятъ ‚гащи' и то сега отъ 4—5 години насамъ черни, а по-прѣди били бѣли. По-старитѣ хора отъ 40 години нататъкъ носятъ ‚кълчищни гащи' — ‚староврѣмската носия' — както се изразяваха сами. Старцитѣ и сега пускатъ ризата вързъ гащитѣ отвънъ до колѣнѣ. — Носятъ се абени черни

ѫщи ‚шалвари‘ (носятъ ги и по други села въ полето: ѫзница, Баховица, Придимчецъ, и др.). Шалваритѣ сѫ ѫси до колѣнѣ, а надолу се турятъ ‚калци‘; ‚крачу-итѣ‘ на шалваритѣ се връзватъ надъ калцитѣ. Подъ ѫалваритѣ се носятъ пакъ вълнени бѣли гащи. Носятъ е и ‚калцуни‘. — ‚Долàктанче‘ (казва се и ‚за-ѵнче‘) е горня бѣла, абена дрѣха, отзадъ съ ‚клинове‘, ѫито стърчатъ; долактанчето стига малко до подъ пояса, ѫкавитѣ до лактитѣ, то се носи обикновено и подъ лашнйка‘. Клашникътъ е бѣлъ (основата вълнена, ътъкътъ размѣсенъ съ ‚кòзина‘ и ‚éрипа‘ отъ агне, а пъкъ ѫкавитѣ само вълнени — ‚абени‘). Такива клашници ѫа сега освѣнъ въ полето и на югъ по Ловчанско, ѫо и рѣдко. Въ ловчанския малъкъ, не отколѣ основанъ ѫадски ‚музей‘ видѣхъ единъ такъвъ бѣлъ клашникъ. — ‚Дорàмче‘ е бѣлъ елекъ само до рамото и безъ ѫкави; има два гайтана: синь и червенъ, които ѫрвятъ успоредно. Носи се още ‚касàче‘ — то е елече, ѫщо като ‚дорамчето‘, само че е черно, абено, съ синь по-нѣкога и черенъ гайтанъ. ‚Ямурлỳк‘ е голѣма дълга ѫрня дрѣха, бѣла, отъ аба и съ ‚качỳл‘ за главата; — ‚Доламà‘ е бѣла, абена, голѣма дрѣха, безъ качулъ. ѫройката ѝ отъ страни е ‚на клѝнове‘ та ‚стърчатъ стра-итѣ‘; ръкавитѣ сѫ дълги до прътситѣ. Доламата обикновено дълга до колѣнѣ и подъ колѣнѣтѣ една педа. Старитѣ ѫже едно врѣме носили дълги ‚кожуси‘, набрани отзадъ, ѫкто у шопитѣ въ западна България.

Мѫжската риза имала отпрѣдъ на рѫкавитѣ и на ѫамото ‚шев‘ — везъ отъ вълна и разни бои. И сега ѫа ризата шарено ‚огѐрлье‘.

Сега се опасватъ мѫжетѣ съ червенъ поясъ, ала ѫно врѣме ходили съ ‚колàн‘, вълненъ и пъстротъканъ. ѫосили се и по-прѣди кожени калпаци. Въ Бѣла калпацитѣ

едно врѣме били наоколо съ кожа, а отгорѣ съ чистá кожа, сир. съ опакото на кожата и на нея едно ‚кръстче', Обуща: ‚цървỳли' ‚постàле' и кỳндуре', и то отъ прѣдъ съ ‚капàци'.

Женската носия у староврѣмското население западно отъ Янтра пакъ състои главно отъ двѣтѣ прѣстилки, и то главно продължава пещемальтъ все до Никополско, а покрай него се явява по Никополско и отъ часть по Свищовско, Плѣвенско и Ловчанско и единъ другъ видъ задня прѣстилка, наречена ‚тъкменѝк'. Пещемальтъ по кроежъ и въ Свищовско и Никополско е отъ синьо платно, ала е малко по-кѫсъ и не толкова ситно набранъ отзадъ, както по Бѣленско и Рущушко. ‚Тъкменикътъ' е още по-кѫсъ отъ пещемаля, състои отъ двѣ прѣстилки отъ вълненъ шаренъ платъ, домашно тъканъ; прѣобладава червената боя, прошерена съ черна. Тъкменикътъ е тежъкъ, много изкусно изработенъ, а платътъ му прилича на хубаво килимче. Отдѣлнитѣ части и шевове на тъкменика си иматъ особни названия. Така напр. жълтата ивица отъ телъ на тъкменика се казва ‚русопèц'. Пещемальтъ е по-стара, а тъкменикътъ по-нова мода, и както се види, по-новото отъ день на день взима върхъ. Гдѣ се носятъ пещемали и тъкменици, е указано по-долу. Изглежда много вѣроятно, че тъкменикътъ е дошелъ въ областьта на източнобългарскитѣ хърцои отъ западъ, отпрѣзъ Искъра. Една бабичка въ с. Лозица (Никопол. околия) ме увѣряваше, че тъкменицитѣ били донесени отъ Вѫбелъ, що лежи близу до Осъма, подъ самия Никополь. Бабичката въ Лозица помни, какъ въ нейни младини се носили въ Лозица само пещемали; носили се и ‚куцуфѝи' сир. антерии съ кѫси рѫкави, дълги до лъкитѣ. Въ Вѫбелъ знаятъ, че тъкменицитѣ ги е имало отколѣ западно отъ Осъма. И по други села по Никополско

чувахъ, че тъкменицитѣ взели да се носятъ отъ прѣди трийсеть години насамъ. И въ Лѫжене знаятъ, че пещемалитѣ у тѣхъ сѫ ,стара носия', а че тъкменицитѣ били въведени ,отъ прѣди двaесетина години'. Въ сѫщность новостьта въ дадения случай не се отнася до нѣкоя сѫществена промѣна на облѣклото, а до второстепенни промѣни на плата, боитѣ и орнаментиката. Тия промѣни сѫ дошли отъ западна крайдунавска България, понеже, както видѣхме по-горѣ, по Врачанско, Раховско и Ломско дори до Видинъ се носи подобна на тъкменика задня прѣстилка, която се нарича ,вълненик'. Вълненикътъ се отличава съ туй, че задната прѣстилка бива малко по-дльжка и че не е до тамъ пъстро тъкана, както у тъкменика; инакъ нѣма почти никаква друга разлика. — Смѣсването на тъкменици и пещемали засѣга на юго-западъ въ Ловчанско все до подбалканската область, гдѣто вече захващатъ изключително сукманитѣ на планинкитѣ жени. Въ Свищовско западно отъ Осъма прѣобладаватъ сега изключително тъкменицитѣ все до Искъра и нататъкъ още. Женитѣ носѣли едно врѣме ,бѣла дреа', отъ абà, дълга, съ рѫкави и съ малко червено и синьо сукно нашарена по краищата на рѫкавитѣ. По Ловчанско, напр. въ Горно Павликени лѣтѣ носятъ пещемали, а зимѣ сукмани. Къмъ женската носия още трѣбва да се прибавятъ: ,елек' — червенъ, отъ вълнено сукно, съ клинове и безъ рѫкави, носи се лѣтѣ; ,антерия' — съ рѫкави, пакъ съ клинове, вълнена аладжа (черно и червено), носи се зимно врѣме; — ,долàктанче' — пакъ като антерията, аладжа; — ,кожух', кѫсъ, безъ рѫкави и безъ клинове; женитѣ носятъ още и едно подплатено кожухче — ,елече'; червено ,джубе' отъ аба, съ клинове — дълга дрѣха, винаги подплатена съ кожа. Забѣлѣжително е, че у българскитѣ католици въ село

Трънчевица има обичай, булката да се вѣнчава въ червено джубе. На момъка майка му прави джубето. Откакъ стане годежътъ, отиватъ нарочно у момата да ѝ зематъ мѣрка за джубето. Освѣнъ това булката е облѣчена въ ,бѣлъ сукманъ' и ,червени ботуши'. — Нека тукъ да забѣлѣжимъ още, че и въ Горньо Павликени пакъ само булкитѣ до неотколѣ носили отъ червена мешина високи до глѣзнитѣ обуща, на които казвали ,мѐсови'[1]) съ ,връфти' (като ластици). Въ послѣдно врѣме сѫ излѣзли нова мода: ,либадета', ,фусти' и др. граждански дрѣхи. — Въ Свищовско и Никополско на глава си женитѣ носятъ една ,дъска', която се прѣвързва съ чембера, а връзъ чембера бѣла забрадка, та стърчи надъ главата като надвесенъ квадратъ — туй се нарича ,кѝте'. По Ловчанско се носѣло по-прѣди нѣщо издигнато на главата, по форма като „кошерище" (въ Горни Павликени), и то се казвало ,тач'. Сега по Ловчанско женитѣ носятъ ,шапка', която е пакъ единъ видъ ,коте': състои отъ една прѫчка, свита на обрѫчъ и обшита съ кърпи и кълчища и сетнѣ покрита съ бѣла кърпа. Тия шапки ги има сега по ловчанскитѣ села Какрина, Брѣстово, Тепава, Гостина, Смочанъ, Дивитаки, Александрово, Слатина, Д. и Г. Павликени и Омаревци. Само балканджиитѣ, придошли отгорѣ, не носятъ ,шапки'

Женската ,риза' обикновено е дълга, ошита по пазвата съ разни вълни — ,нагръдница' (везъ). На рамената на ризата има ,шев', който се казва ,бор'; по рѫкавитѣ шевътъ се казва ,бѝрки' — тѣ иматъ помалко ,ѝви'. Забѣлѣжително е, че огърлието на ризата въ Свищовско (с. Лозица) се казва ,чапàк', докато въ

[1]) ,Мѐсови' — ще да е отъ нѣм. Messe = богослужение, литургия, тъй че „месови" ще да означава „празнични" — за въ черква.

Шуменско подъ това име се разбира, както видѣхме, едно сукнено квадратче, което виси отзадъ на пояса. И въ носията на банатскитѣ българи въ Бешеновъ, които произхождатъ отъ Свищовско, ,чапàк' означава веза на огърлието на ризата (вж. у мене: „Езикътъ и книжнината на банатскитѣ българи", МСбор. XVI—XVII 434.; по-подробно за носията на банатскитѣ българи вж. статията ми: „На гости у банатскитѣ българи", въ Български Прегледъ год. III. кн. I—II.).

Женитѣ въ Свищовско прѣпасватъ ,престѝлка' която е ,писана' сир. пъстра, и ,ўта' (фута), която е отъ дебело вълнено сукно. ,зàпаска' се нарича отъ футата по-тънко тъкана прѣстилка. Въ Бѣла ,зàпаска' се нарича прѣстилка отъ памучно платно; ,кòренка' — шарена прѣстилка, тъкана отъ вълнена прежда, и ,дрѐбенка'— по-дебела прѣстилка отъ дребь. — Обувки: цървўли, чѐхли, калѐври, жълти катѐре' (пантофли).

Най-сетнѣ нека се спомене, че и въ Свищовско още живо се помни носенето ,перчѝн', а въ селото Лжжене дори и сега има двама съ перчинъ: Никола Караивановъ и Никола Зулямовъ.

Сега ще разгледаме подробно, въ кои села по източната часть на крайдунавска България, като смѣтаме горѣ-долу рѣката Осъмъ за крайна западна граница, се е спазило старото „ерлийско" българско население, като ще укажемъ при туй и отъ гдѣ, по възможность и кога сж дошли пришелцитѣ — планинци и тракийци въ другитѣ села, както и въ тия, гдѣто старо и по-ново население съвмѣстно живѣятъ. — Смѣтамъ за най-сгодно да вървя редомъ околия по околия споредъ административното раз-

прѣдѣление на Княжеството отъ 1893 година, защото на единствената за сега най добра и най-разпространена карта на България включително съ ромънска Добруджа отъ Хр. Г. Дановъ (мащабъ 1:450,000), къмъ която упжтвамъ читателя, сж указани границитѣ на околиитѣ по реченото разпрѣдѣление, което за нашата цѣль, разбира се, има само извѣстно практично значение — за по голѣма ясность на долуизложеното. То ще съдържа главно данни, които се отнасятъ до въпроса за движението и останкитѣ на старото население, а тукъ-тамѣ ще се указватъ и нѣкои данни за освѣтление отъ миналия народенъ животъ, доколкото и тѣ обясняватъ станалитѣ разселения и сегашното численно състояние, както на старото, тъй и на придошлото население. Равномѣрность и пълность въ тия данни читательтъ не трѣбва да търси, понеже азъ съмъ ги събиралъ при нееднакви условия: тамъ, гдѣто лично самъ ходихъ, можахъ и подробности да узная, а даннитѣ отъ втора ржка, добити чрѣзъ разпитване жители отъ едно село за жители отъ околнитѣ села, сж по-кратки, а не е чудно въ нѣкои случаи да се укажатъ и невѣрни.

За да дамъ приблизително понятие за численостьта на всѣко поселение, особено гдѣто сж смѣсени българи и турци, указвамъ въ скоби числото на българскитѣ и на турскитѣ домове, като взимамъ статистичнитѣ данни отъ „Списъкъ на общинитѣ въ Княжество България, издаденъ отъ Министерството на Вжтрѣшнитѣ Работи, 1891 год.“ Тия данни, ако и да не сж толкова точни, колкото сж въ по-новитѣ статистични публикации, пакъ за нашата цѣль сж по-сгодни, защото въ тѣхъ не влизатъ разселенията и прѣселенията, станали отъ 1890 година насамъ. Ще почнемъ съ Шуменска околия.

Шуменска околия.

Почваме съ Шуменска околия, макаръ че въ нея има сравнително малко старъ български елементъ, защото градътъ Шуменъ, който влиза въ тая околия, можемъ да вземемъ за най-виденъ центъръ на сравнително най-многобройнитѣ стари български села въ най-източния край на сѣверна България, гдѣто турскиятъ елементъ отдавна е въ надмощие надъ българския. Около Шуменъ сѫ групирани отъ една страна околиитѣ Новопазарска и Провадийска, гдѣто се намиратъ тъй нареченитѣ Съртски села, населени съ староврѣмски, хърцойски елементъ, що е спазилъ много стари особности въ обичаитѣ, носията и особно въ нарѣчието си, а отъ друга страна и околиитѣ Прѣславска, Османпазарска, Ески-Джумайска, Поповска, Разградска и Кеманларска, гдѣто въ срѣдъ множеството турци прѣзъ усилнитѣ минали врѣмена тъй сѫщо сѫ оцѣлѣли тукъ-тамѣ като острови стари българи, които по говоръ и носия се указватъ отъ сѫщия типъ на съртскитѣ хърцои, съ които съставятъ една по-широка група. Като прибавимъ къмъ тази група още нѣколко села на югъ отъ Варна и нѣколко около Силистра, остая цѣлото голѣмо пространство въ ѫгъла на сѣвероизтокъ отъ трасето на Русе-Варненската желѣзница между Дунава и Черно-море, гдѣто се падатъ сѫщинскиятъ Делиорманъ и Добруджа, лишени отъ староврѣмски български поселения.

Въ самия Шуменъ, гдѣто, както въ всѣки градъ, има множество пришелци отъ разни страни, още може староврѣмскиятъ мѣстенъ български елементъ, който повече произхожда отъ околнитѣ стари български села, особено отъ Съртскитѣ, лесно да се различи по говора, именно главно по употрѣбата на члена м. р. ед. ч. съ окончание на

-*у (у)*. Другитѣ особности на говора на околнитѣ стари села, а именно отвореното произношение на *ѣ*, кога е подъ ударение и прѣдъ мека сричка или съгласна, като *ä*, нпр. *б ä л и*, *п л е т ä ш е* и пр., останкитѣ отъ старобългарската гласна ы, каквито ги има по Съртоветѣ, произношението на меко ударено *ъ* като *ä*, нпр. аз ще те дар*ä*, аз ще вурт*ä*, и пр., не се спазватъ точно. Ала бѣлѣжито за цѣлото шуменско нарѣчие, подъ което разбираме главно нарѣчието на съртскитѣ селяни, е много тъмното произношение на *ъ* (стб. *ъ* и *ѫ*), кога е подъ ударение, нпр. ще йдъ въ горъ̈тъ; пекъ̈, плетъ̈т и пр., и то още хубаво се чува и въ Шуменъ, както и въ близкия Прѣславъ, па и по̀ на западъ — въ Вардунъ и др. Понеже и около Шуменъ има български села, населени съ пришелци отъ Балкана и Тракия, и понеже отъ тия села постоянно се заселватъ въ града, старото шуменско нарѣчие въ града е изложено на промѣни, така че не може точно да се опрѣдѣли количеството на староврѣмския, хърцойски елементъ въ Шуменъ само възъ основа на езикови данни. Носията, разбира се, въ градоветѣ не може да служи за бѣлѣгъ по нашия въпросъ. — Съвсѣмъ старитѣ сѣмейства въ града сѫ малко. Азъ изучвахъ градското старо нарѣчие отъ една много почтена бабичка отъ старо, нѣкогашъ видно шуменско сѣмейство, по име София Го̀ркьувца Глиго̀рова, която е запомнила дори и „у̀нгурите“ емигранти слѣдъ маджарската революция (1848), които седѣли въ Шуменъ „три години.“ Баба София приказва много чисто шуменско нарѣчие, като произнася и *ä* вм. *ѣ*; тя е попска дъщеря сладкодумна и обича да си спомня бащини си думи, нпр.: „Бащà ми казваше: сàбур, хỳбау ня̀щу, търпѐнието бесця̀ннỏ й. Търпäте àйол — казваше той — ний спурѐд гỳщери живäем — гỳщерите — турци, да н' са осѐтят; — с търпѐние ще са утървем ут тях; кой търпѝ ду кунѐц...“

„Турците спорѐд о̀латого (=во̀латого) тѐлё търсят: за шес гро̀ша убѝха ступа̀ну ми; ни ѐ ли туй спурѐд о̀латого тѐлё да търсиш?“[1])

Българското население въ Шуменъ споредъ прѣброяването на 1881 г. е било 10,941 души, а на 1891 то е брояло вече 12,287.

Сѫщински, „ерлии“ българи освѣнъ въ града има въ Шуменска околия още само въ селото Дивдѣдово (Ченгелъ), гдѣто на 1891 год. е имало 187 кѫщи бъл. и 33 турски, сетнѣ въ Дурмушъ (48 к. български 12 к. турски), Кадъ (31 к. бъл.), Бѣло Копитово (25 к.) и Хасъ (33 к. български, 45 к. турски).

Въ Топалкьой (34 к. б. и 79 к. т.), сѫ стари прѣселенци и то „хърцои“, дошли отъ близкото Хърсово (Кеманларска околия, виж. по-долу). По-прѣди селото е било чисто турско.

Въ Касапларската община, именно въ с. Касапларъ (113 к.), въ Горни-Инджикъ (69 к.) и Долни-Инджикъ (51 к.) освѣнъ малко стари жители населението главно произхожда отъ прѣселенци отъ Ямболско, които се настанили тукъ слѣдъ войната отъ 1828 год. Касапларчани сѫ отъ сѫщитѣ мѣста изъ южна България, отъ гдѣто произхождатъ и сегашнитѣ жители на с. Девня (Провадийска околия) и на с. Башкьой въ Добруджа (Бабадашка околия). Старото население на Касапларъ, гдѣто бѣше тъкмо театърътъ на войната прѣзъ 1828 год., тогава се разбѣгало и сетнѣ потеглило подиръ

[1]) Този и други цитати отъ народния говоръ, които слѣдватъ, не прѣдавамъ съвсѣмъ точно фонетически, за да избѣгна разни диякритични знакове; запазвамъ при все туй въ главни черти народното произношение и особно формитѣ и синтаксиса, за да дамъ чрѣзъ тия цитати, които сѫ характеристични по съдържанието си, приблизително понятие на читателитѣ неспециалисти и за говоритѣ по сѣвероизточна България. Специялиститѣ упѫтвамъ къмъ споменатото си съчинение „Das Ostbulgarische“.

ускитѣ войски за се прѣселява въ Русия. И сегашнитѣ му жители сѫ емигранти отъ Тракия, които сѫщо тъй били потеглили за Русия, та сетнѣ се развърнали, като останали нѣкои по Добруджа, а други по Силистренско, Делиорманско и Шуменско.

Другитѣ села въ Шуменска околия сѫ турски. Български елементъ въ тѣхъ сега полека-лека се вѫдворява чрѣзъ пришелци отъ околнитѣ села.

Новопазарска околия.

Новипазаръ (тур. Енипазаръ). И сега турското население още прѣобладава въ Новипазаръ, а въ турско врѣме българитѣ тукъ сѫ били съвсѣмъ малко. Освѣнъ гагаузитѣ (български гагаузи), които сѫ тукъ прѣселени, както се обясни вече, отъ близкитѣ села Теке-Козлуджа, Войвода и др., тукъ по-старото българско население не е староврѣмско, а произхожда главно отъ близкитѣ съртски села Каспичанъ, Косовецъ и пр., а така сѫщо и отъ старото българско село Еневo (виж. по-долу), което е до самия градъ. Поради това тукъ прѣобладаватъ у българското население носията и говорътъ на съртскитѣ села.

Енево (по-старо Яньево, турски: Юнускьой; има собствено име турско Юнусъ). Селото се намира въ равнината югоизточно отъ Новипазаръ. Въ Енево сега сѫ останѫли само още десетина „ерлийски“ сѣмейства, а другитѣ се изселили кое слѣдъ Одринския миръ, кое въ по-ново врѣме. Именно слѣдъ войната отъ 1828 год., заедно съ пороя прѣселци за Русия, особно отъ Тракия и отъ Съртоветѣ, голѣма часть и отъ българитѣ въ Енево се дигнали да идатъ съ тѣхъ, така че сега отъ тия тогавашни еневчани още се намиратъ по Силистренско.

(виж. по-долу). Освѣнъ това, както се каза, много сѣмейства отъ Еново постепенно сѫ минали, особно въ послѣдно врѣме, въ близкия Новипазаръ. Намѣсто изселеното старо население въ Еново се настанили подиръ Одринския миръ тракийци — български емигранти отъ Сливенско и Ямболско, откѫдѣ селото Дермендере (Сливенска околия) и др., именно досущъ каквито сѫ и въ с. Имрихоръ (виж. по-долу). Тия емигранти тогава се връщали откѫдѣ Добруджа и Бесарабия назадъ въ Тракия, и както на много мѣста, така и въ Еново, като намѣрили напуснати земи и кѫщи, останали тукъ (На 1891 год. имало въ Еново 262 души българи и 201 турчинъ).

Каспичанъ. Срещу Новипазаръ, югозападно отъ Еново по сѣвернитѣ склонове на Кюлевчанското плато (‚съртъ‘) е разположено живописното село Каспичанъ, близу до станцията съ сѫщото име на Русе-Варненската желѣзница. Старото име на селото, съ което до прѣди нѣколко години сѫ го наричали околнитѣ селяни, нпр. кюлевчанитѣ, е ‚Казъпчане‘, докато въ самия Каспичанъ селянитѣ не помнятъ, сами да сѫ наричали селото си съ друго име освѣнъ ‚Каспичанъ‘. Каспичанъ, гдѣто на 1891 год. е имало 100 български кѫщи и 70 турски, едно врѣме, именно прѣди стотина години било голѣмо село; българското население тукъ твърдѣ намалѣло, именно слѣдъ 1812 година, когато по поводъ на руско-турската война и отъ тукъ се задигнали множество български сѣмейства и отишли прѣзъ Дунава въ Влашко. Тѣзи нѣкое врѣме живѣли около г. Калarашъ, и отъ тамъ сетнѣ едни отишли по-нататъкъ въ Бесарабия и заседнали въ с. Чешмели, други прѣминали Дунава назадъ и заседнали по Силистренско, главно въ селото Алмалий (сега въ ромънска територия), и само около десетина сѣмейства се завърнали назадъ въ селото си, въ Каспичанъ.

Слѣдъ това изселение на българитѣ отъ Каспичанъ се засилилъ турскиятъ елементъ, така че подирѣ малочисленото българско население прѣкарвало доста мѫченъ животъ поради своитѣ съселяни турци. При все туй второ изселване на българитѣ вече не станало. Най-стариятъ сега човѣкъ въ Каспичанъ, дѣдо Ангелъ Дечовъ, който е близу деветдесетгодишенъ старецъ и който помни събитията отъ послѣднитѣ три четвъртъ вѣка, съ положителность ме увѣряваше, че по поводъ на войната отъ 1828 година никой не се изселилъ отъ селото: „ут прединнио бозгун (сир. 1812) — казваше ми той — се дигнали наши . . . село Чешмелѝ имало там у Влашко, тамъ заседнъли. И на Хюсеин-паша-сеферѝ (сир. 1828 год.) отсойвчани (сир. тракийци) сѝиките се бяха погънали. От Каспичѐн тогас еднò не отѝде. От съртовете ѝмаше отѝдва (отидоха), ама и някои на си додòа“. Споредъ дѣдо Ангелъ тогава българитѣ въ Каспичанъ били много малко: „ако бла 18 та до 20 къщи, а турците бяа 60 къщи, ем се мюлклѝя бяа“. За миналото на селото дѣдо Ангелъ, както и най-старата бабичка тукъ, която тъй сѫщо разпитвахъ, осемдесетгодишната баба Иовевица, майка на Малче Иовевъ, много работи помнятъ. За характеристика на живота, който сѫ прѣкарвали българитѣ въ Каспичанъ и подобни нему села посрѣдъ силния турски елементъ, ще приведа нѣкои свои бѣлѣжки отъ разказването на дѣдо Ангела и баба Иовевица.

Каспичанъ е било войнѝшко (‚уйнỳшко‘) село и само три кѫщи били ‚рая‘. И въ съсѣдното сьртско село Кюлевча имало войници — тамъ били войницитѣ на половина. Дѣдо Ангелъ помни, че и въ селото Войвода имало двама войници, ала тѣ били тамъ прѣселени отъ Каспичанъ, а ‚темель уйнѝци‘ тамъ нѣмало. Надъ войницитѣ отъ Каспичанъ и Кюлевча заповѣдвалъ

единъ върховенъ ,церѝ башия', който постоянно ,седѣлъ' на ,Башкьой' — гдѣто цѣлото село било войнишко. На моя въпросъ, гдѣ е било това ,Башкьой', дѣдо Ангелъ отговори: „Башкьой — то въ Индже-балкан, оттатък Ко̀тьел-лѝ-й — Ба̀шкьой, Ба̀шкьой кат речѝа — там се уйнѝци бяа". Това Башкьой ще да е било именно днешното село Жеравна, до г. Котелъ. Войнишкиятъ главатарь рѣдко дохождалъ, а на свое мѣсто той проваждалъ субаша, да седи въ Каспичанъ. Субашата сѫдилъ войницитѣ, а пъкъ тритѣ ,раятски' кѫщи въ Каспичанъ и турцитѣ ,аянино' ги сѫдилъ. Войницитѣ ходили да работятъ ,на ца̀рьо'; когато му дотрѣбвало, тѣ ходили кѫдѣ Цариградъ: „ко̀ня пасѝа, ца̀рьовите ко̀ня, ,падишаън атларѝ', — спомняше си дѣдо Ангелъ — сяно косѝа. Чау̀шо на уйну̀ците на калпа̀ко имаше лисѝча опа̀шка. На̀шио субаша поседя̀ваше тук и отѐдяше на Кюлевча, да ги съди. На ангарѝя ра̀ботехме, рая̀та заедно съ ту̀рците, а башка̀ ра̀ботяха уйну̀ците. По два гроша ни пла̀щаа". Дѣдо Ангелъ па и баба Иовевица помнятъ, когато се правило Варненското кале: все войници го правили, войницитѣ копали ,хендек', носили пръсть, а пъкъ башка майстори работили; баш-майсторинътъ билъ „търновчанинъ". Наймногото войници, що работили тамъ, били отъ Шоплука. Като се свършила войната, дѣдо Ангелъ не си спомня, „тогазъ за̀плата ли имаха: на Русѝя на̀шио ли царь заплатѝ, Русѝя на нашио ли царь" — „на̀шио царь га̀либа заплатѝ" — каза най-сетнѣ дѣдо Ангелъ.

Когато ,прѣвзели турцитѣ Влахия' слѣдъ оттеглянето на рускитѣ войски, искали тогава околнитѣ турци да колятъ българитѣ. И каспичанскитѣ турци почнали да се заканватъ: „сатъ̀рте ше зъмнемъ ф ръцѐ си та ше се търка̀лятъ главѝте ви ф трапо̀!" — казвали тѣ. Баба Йовевица помни, какъ тъкмо когато щѣли да почнатъ

клането, „фанѝло да летѝ“ (да вали); колкото „отъ Господа летѝло, отъ земята по-много кипѝло“ — все вода станало. Единъ овчерчецъ отъ Абоба (турско село до Новипазаръ) водата съ все овци го забрала, че го мъкнала до Каспичанъ. Това прѣдание за страшния ‚поро̀й‘, който изпълнилъ съ вода долината и прѣпрѣчилъ да се тури въ дѣйствие клането, което вече било отпочнало, знае и дѣдо Ангелъ като истинско събитие, а помнятъ го и по другитѣ близки съртски села. — Колкото и да сѫ били българитѣ защищавани отъ властьта, при все туй въ размирнитѣ врѣмена въ началото на XIX в., когато и правителството е било безсилно, много теглили отъ разнитѣ яничари и делибашии, които кръстосвали главно по българскитѣ села. Дѣдо Ангелъ помни още яничаритѣ и зулумитѣ на делибашиитѣ, които носили ‚длѐги калпа̀ци‘. „Навлѣзат въ къщи, байряка ще забият сред дво̀ро тамъ и ‚тумбелдѐко‘ — като тенджере на седло̀то, удрят го съ каиш и то ечѝ“. На рѣдко кондисвали въ турски кѫщи. Въ още по-старо врѣме на ‚войнишка кѫща‘ хичъ не смѣяли да стѫпятъ, ала то послѣ, когато се засилили делибашиитѣ, не се зачитало вече. „Щомъ навлѣзат, ще трѣбва да имъ готвиш — разказваше баба Новевица. — Аз помня, дойде един, мед ѝска; ще намѐриш мед, хайде цѣла нъщ халвѣ правѝ. За мед т(в)ърде мъчеа хо̀рата. Ѝще вѝно тогиз; вѝно който даде, той крив . . .“ — Много теглили слѣдъ севастополската война и отъ черкезитѣ. „Тѣ най-знаеха да крадът, да ядът“ — характеризуваше ги баба Новевица — „отъ жѐрките (- воденицитѣ) брашно съ цува̀лите (чувалитѣ) земаха . . . Тука мойта итърва съблѝкли я, парѝ да търсят отго̀ре ѝ; заредѝли врътѝта, тѝрят една перуть на главѣ ѝ, да не крещѝ . . . Имах

едно момиче хубавелко, ни можеше да пристъпи на сундърмътъ — зер черкѐзи кат са наредѝт (= наредятъ) да ѝ гледат . . . “ Ала и отъ самитѣ турци въ селото и отсреща по Делиормана страшно си патили. Карали ги въ недѣля, въ празникъ, да имъ работятъ, като имъ плащали по „шейсе“ пари на день. Наистина мѫжетѣ повече теглили, нпр. единъ мѫжъ не смѣялъ да се покаже прѣдъ ‚аскеро‘, когато кондиса въ селото, докато женитѣ явно не сѫ били закачани, понеже и турскитѣ власти много гледали, да се зачита женската честь — „ръз“, „ръзѝ“; „турцитѣ като речàа ръз-падишахън — то веке не смѣеше никой да бутне“ — казваше ми дѣдо Ангелъ, ала при все туй и по Съртоветѣ се приказватъ много истории отъ насилствено потурчване и изобщо отъ посѣгане върху български жени. Съ голѣми грижи и страхове се отхраняла женската челядь. „Което момѝче е хубаво — разказваше баба Иовевица — ние не му давахме дреха да убличѐ, не *й* пу̀щахме дѐ бъде, от ту̀рците, от страхо̀ им. Турците, да ста̀не някуй хуро̀, ут делѐку ше са̀ наредѝт (= наредятъ), ше глѐдат . . . . Тука имахме един турчин, твърде зала̀таше за българите, Кара̀мустаолу му думаха; дърлеше се (= навикваше) на турците, да не ни закачат, да не ни трушѝт (= трошятъ), ама па не помагаше: той ни закрася̀ваше (= запазваше) от нашите турци, ала тий отъ дру̀гие села̀ ще до̀дът . . . Немо̀ш видя̀ ти у българин тогис нящо хубаво . . . . нѝня (= сега) рахатлък утфрѐд, врата̀та биля̀ ни заклю̀чаме; ниня ху̀баво, да живя̀ ца̀рьо!“ — каза съ въздишка баба Иовевица.

„Войницитѣ ‚юшур‘ (десетъкъ) — дадина демек — казваше дѣдо Ангелъ — не даваха, ала ‚хара̀ч‘ всички плащаха. Iедър ли си, ше дадеш харач. Отъ десет години нагорѣ вземаха по 15 гроша на мо̀мчефта (мом-

чета), а на голямио челяк по 30 гроша". Десятъкътъ се продавалъ, илтизамджии прѣкупували селото: „ще земат на десет едно — ем самси ще го овършейш, илтизамджиитѣ ще седят то врѣме над главѣ ти, от сѐлото излазя хлѝбо; ще им се намѣри къща, и де бъде не аресва; имаш в бахчита два реда пипе́р — и отъ тѝого зема; от о̀рех билѝ фана̀а да земат . . . отса̀чай го та да си рахат . . . . — ниня й друго, давнината е за царст(в)ото ни".

При голѣмата стѣсненость, въ която българитѣ по тия мѣста, обиколени отвредъ съ турци, сѫ живѣли, домашнитѣ имъ нърави и обичаи традиционно се запазвали съ голѣма строгость, каквито сѫ били въ стари врѣмена. То се вижда и въ носията, и въ говора на българитѣ отъ съртскитѣ села, а още по-вече въ много обичаи и обреди.

За характеристика откъмъ тази страна ще изтъкна тукъ единъ обичай, който до неотколѣ се е спазвалъ по всичкитѣ съртски села, включително съ Каспичанъ, а и сега още се държи въ нѣкои отъ Съртоветѣ, що сѫ но̀ на страна отъ главнитѣ пѫтища, като Аязма, Кереди̇, Черковна и др., а именно обичаятъ, споредъ който на 3-тия денъ слѣдъ свадбата, когато на булката за първъ пѫть прѣвързватъ главата съ ‚месаль‘, прѣдварително, при обреда на отбулването, на кѫсо ѝ о т р я з в а т ъ к о с и т ѣ. Булката вече слѣдъ туй винаги ходи съ прѣвързана глава и съ отрѣзани коси, които не се виждатъ изподъ месаля.

И страхопочитанието на младитѣ къмъ старитѣ, особно пъкъ на снахата спрѣмо свекъра и свекървата се е пазило до прѣкаленость строго. Баба Иовевица за себе си разказваше: „два мѐс̓ца дѣня гувя̀х на свекра̀ си. Ще му пуля̀йш, ше го нахраниш, ше му чѐшиш брадѣтъ . . . да се зададѐ отъ далеч, ше му станеш

на кракà . . . лятно врѐме бу̀лките облѐчени емъ с чорапи ше жѐнат.. Кату женах вѐки, утъ марàни съмъ пàднъла на очѝ си. То врѐме нѐмаше басмà, тъй мо́ра, ами конòпи ше сѐйми и ше предѐм, и паму̀к ше ку̀пиме и тòго ще напредѐм. И кибрит нямаше — прахань, чи ут òгън ше запалиш свещ. Ниня многу сме рахàт".

И черквата е била въ много жално състояние до прѣди кримската война. Попъ въ селото нѣмало, а и черква нѣмало. Когато ще дойдѣлъ попъ отъ Новипазаръ, събирали се тамъ, гдѣто кондисвалъ попътъ, за да ги причести. „Инно дѐте по петнайсе денѐ стувѝ не кръщено. Кат умрѐ нѝкой, зарàвет тòго чилѝка, па сетне пръстъ му ше упуѝ пòпу, кат̓ до́де". Едно врѣме имало манастиръ отгоре селото и на ‚того манастѝря' и сега правятъ сборъ на лѣтенъ Никулденъ.

Ето тъй се е живѣло въ Каспичанъ до неотколѣ. Нека забѣлѣжа най-накрай, че прѣзъ Каспичанъ сѫ минали и „унгури" и „ингилизи" — прѣзъ врѣме на севастополската война. „Тий на цàрятого севгелии бяха", — казваше баба Йовевица — „у нас садѐ едѝнъ ѝнгилиз кундѝса, и той едѝн сахàт стувѝ".

Могѝла (турски Мухлà). Съвсѣмъ наблизу до Каспичанъ отъ югоизточна страна, въ подножието и по политѣ на единъ високъ, конусообразенъ хълмъ, чийто върхъ отдалечъ прилича на сѫща изкуствена могила, се намира селото Могила (турски Мухла), наречено безъ съмнѣние така по вида на казания високъ хълмъ. На 1891 год. въ Могила е имало до 50 български и 97 турски кѫщи. Българското население тукъ е староврѣмско, еднакво по носия и говоръ съ населението по Съртоветѣ. Споредъ казването на дѣдо Иванчо, единъ отъ най-ситаритѣ хора въ селото, Могила било едно врѣме голѣмо българско село съ около 400 кѫщи. И сега се познавали

дири отъ стари здания по нивята. Една стара кадъна разправяла по прѣдание, какъ едно врѣме въ Могила на сила били потурчени много българи. Излѣзла заповѣдь, да се турчатъ българитѣ, и на тогова, който кабулилъ турската вѣра, зацапали му портата съ бѣла боя, а на тия, що не кабулили, — съ черна боя, да се знае, кога зематъ да колятъ. Множина отъ страхъ се потурчили, ала до клане не дошло, ама ,вранцата' (= вратницата сир. портитѣ) по селото още дълго врѣме все така ,боялия' си седѣли. По ,силистренското мурабе' селото се разсипало, защото почти всички българи се дигнали да идатъ въ Русия. Повече останали „по Добруджата и по Силистренско, въ с. Алмъли и Калипѐтре“ (Алмалий и Калипетрово). Въ селото останали много малко българи — около седемь кѫщи, които постепенно се размножавали, като се отлѫчвали братята, прииждали и други отъ съсѣднитѣ български села, та българитѣ сега достигатъ половината колкото турцитѣ въ Могила; отъ тѣзи подирнитѣ слѣдъ послѣдната руско-турска война се изселили петнайсетина кѫщи. Като ,ерлии' въ селото се знаятъ дѣдо Иванчови — двама братя, дѣдо Русеви — пакъ двама братя, дѣдо Петко, дѣдо Денчо и още нѣколцина; има четири кѫщи отъ Кусовча, двѣ кѫщи отъ Новипазаръ, двѣ отъ Каспичанъ, двѣ отъ Енево, една отъ Кюлевча, и четири кѫщи отъ Войводакьой. Отъ турско врѣме въ Могила се помнятъ ужаснитѣ зулуми на нѣкой си Имамъ-ага, който ималъ надъ Могила на единъ връхъ (тепе), нареченъ ,Ельма', цѣлъ дворецъ — ,конаци' отъ дѣланъ камъкъ; и сега още се виждатъ зидове отъ тия конаци. Този ,Имам-аа' ималъ ужъ 18 ,казака' съ себе си като стража, та за това турцитѣ му казвали ,гяур-имаму'. Той билъ по прѣди на Новипазаръ мюдюринъ, но тамъ не аресалъ и се прогласилъ за ,деребейлия'. Съ хитрость го прима-

мили въ Новипазаръ, гдѣто го заклалъ берберинътъ, който го бръсналъ. Отъ Шуменъ дошълъ ,емиръ' та му занесълъ главата. — Отъ турцитѣ въ селото и околностьта много страдали българитѣ и въ Могила, та и сега се помнятъ много прѣдания, които разказваха и на мене. Само съ подкупи донѣйдѣ българинътъ успѣвалъ да си облекчи положението. Така напр. събирането на ,харача' било строго: и за ,четрі̂йсет-дънешно' дѣте земали харачъ по 15 гроша. „Като вземе харачерино парите, ще даде една ,кинйшка', демекъ знае кой години си — разказваше дѣдо Иванчо — ама колко пъти и голѐми мо̀мчефта се отървàваа: кат му дадѐш еднò гърнѐ мàсло, иннòто му око стàва сля̀по тугѝс". Ушюрътъ (десетъкътъ) едно врѣме взимали на десеть едно, ала сетнѣ го направили на седемтѣхъ едно, и тогава вече било много мѫчно на българитѣ, защото и ,турчàта' отъ селото и околностьта постоянно ги ограбвали и събличали. Затова и не си живували добрѣ съ турцитѣ съселяни, а и сега сѫ едни спрѣмо други твърдѣ наежени. У турцитѣ все още се подържа убѣждение, че тѣ ще си възвърнатъ царството; нѣкои вече взели да се отчайватъ и все мислятъ да се изселватъ. Изобщо такива били сега отношенията между българи и турци въ селото, че моя разказвачъ отъ своя страна се изрази: „в идѝн казàн да ни насекът месàта и да ги варѝт (= варятъ) — па не се смя̀сват".

И въ Могила нѣмали българитѣ черква. Нѣкаква черква отъ стари врѣмена ще да е имало въ Могила, защото на Костадиновъ день си правили ,збор', както и сега, а то означавало, че нѣкогашната черква ,на тòго дѐне' е била посветена': ,дету е имало черква, там имало и зборъ'. Черквата ще да е била ,нѣйдѣ въ канарата'. Съселянитѣ имъ турци не позволявали да си съзидатъ черква, както що не допуснали и въ Новипазаръ заправената

черква ,да я извъиатъ на горѣ', ами трѣбало да я направятъ ,въ земята вкопàна'. На Каспичанъ си занасяли дѣцата да ги ,пречѝстятъ'. За въ село, когато имало нужда, трѣбвало да калесатъ попа отъ Шуменъ или Новипазаръ, който не седѣлъ на едно мѣсто, ами обикалялъ по енорията си, единъ мѣсецъ напрѣдъ. То врѣме нѣмало: ,ас тъс женѣ нещъ', ами ако неможеш живѣ съ жена си, ,а ти ще са махнеш някъде, къдѝто вѝждат очѝ ти'. У турцитѣ било друго — турчинътъ взималъ по двѣ жени повече, за да му работятъ: ,тѣ раб'тят, тѣ носят — тòго хранят' и щомъ ѝ рече ,нещъ та', и тя завалията трѣба да бѣга отъ него. „Колко пъти такава напъдена кадъна, — казваше дѣдо Иванчо — ще дойде въз нас да плаче". ,Домашниятъ животъ у турцитѣ никакъ не билъ хубавъ.

Калугерица. Югозападно отъ Каспичанъ, по склоновеѣтѣ на кюлевчанския ,съртъ' по пѫтя за Кюлевча се намира малкото село ,Калу̀гер'ца' (Калугерица), населено съ 40-тина кѫщи български и около 25 кѫщи турски. Слѣдъ послѣднята освободителна война се изселили до 20 турски сѣмейства. Българското население въ Калугерица е старовремско, мѣстно. Пришелци отъ други села има само нѣколцина, и то отъ най-ново врѣме. Прѣдъ войната отъ 1828 год. въ Калугерица имало повече българи, но тогава селото се разбѣгало, тъй като тъкмо то заедно съ Кюлевча било изложено на ужаситѣ на войната. Калугерица тогава изгорѣла и всичко било въ селото съсипано. Старци още помнятъ, какъ сѫ страдали отъ гладъ и студъ, бѣгайки по горитѣ докато се свърши войната. Помнятъ, че бѣгали кѫдѣ Балкана и че минали Лудата Камчия. Прѣди туй и калугерчани пращали по единъ войникъ на Цариградъ, защото имало въ селото петь войнишки кѫщи. Помни се, че ,уйнушкитѣ' ниви не плащали ,юшуръ' и че селскиятъ ,кяà' не можелъ да нареди на работа човѣкъ отъ войнишка

кѫща. Черква нѣмали въ селото, ала ‚зборъ' правили, именно св. Кирикъ ‚го чували'; зборътъ ставалъ на ‚Благощенье' (Благовѣщение). Никой не ядѣлъ риба тогава до него день, и тогава на збора се ядѣла риба, а ‚нинѣ ядътъ'. Нѣйдѣ при ‚Чукурлу̀ко' имало ‚повалени камънье, длеги, длеги,' може тамъ да е имало нѣкое врѣме черква. Въ послѣдно врѣме зборътъ го обърнали отъ св. Кирикъ на ‚Киръ Мето̀дия'. Измѣнили се и много обичаи и носията, именно вече не се туря на главата на булката ‚стефа̀н', женската риза не е вече изшита по огърляка и рѫкавитѣ, както едно врѣме и т. н. Едно врѣме и ‚зѐтьовете' се забуляли, именно и момъкътъ, като ще тръгвалъ за булка, съ платно надкривалъ ‚главъ си', и така забулени, булката и ‚зетьо̀', ше ги ‚вѣнчът' (вѣнчеятъ) и ‚ще игрът' (играятъ). „Булката със длѐга антерѝя и със чорапе ще жене, и когато я простѝ кръстнико, тогѝс ше ѝ фърли. Сега вече това го нѣма", каза баба Мариница, която разпитвахъ, и прибави: „не ни бѣше позна̀т, таквас носѝя то бѣше!" А носията е била такава изобщо по Съртоветѣ: въ Кюлевецъ, Марковецъ и др.

И въ Калугерица дохождалъ до прѣди 30 години само сегизъ-тогизъ единъ гръкъ попъ отъ Нови-Пазаръ. Сетнѣ фанали единъ попъ на петь села и всѣка кѫща му давала ‚пу иннѣ кърнѣ' (една крина) жито.

Кюлѐвецъ или Кюлѣ̀хце (тур. Кюлевча). Южно отъ Калугерица, почти на върха на Кюлевчанското плато̀ се намира съртското село Кюлѐвецъ или както още селянитѣ го наричатъ Кюлѣ̀хце. То е повече извѣстно, особно отъ войната прѣзъ 1828 год. поради сражението, което стана при него, подъ име Кюлевча, както го произнасятъ турцитѣ, които и други нѣколко селски български названия, що окончаватъ на суф. -ецъ, произнасятъ съ суфиксъ -ча: напр. Марковча, Кусовча вмѣсто Ма̀рковецъ,

Кусовецъ (отъ Косовецъ). И въ Кюлевецъ покрай 240 български кѫщи имало на 1891 год. още 17 турски кѫщи. Българското население тукъ е староврѣмско и е било по-многобройно, ала то се разнесло именно слѣдъ 1828 год., когато селото било ‚до мръвка‘ изгорено. Тогава, па и по-прѣди, прѣзъ 1812 год. мнозина се изселили отъ Кюлевецъ въ руска Бесарабия, а има кюлевчани и по ромънска Добруджа и по Силистренско. Сега, гдѣто сѫ лозята до селото, има слѣди отъ стари разрутени кѫщи. Миналото на кюлевчани относително тѣхнитѣ тегла отъ турцитѣ, сетнѣ носията, говорътъ и обичаитѣ напълно се схождатъ съ всичко, що се каза откъмъ тая страна за жителитѣ на Каспичанъ, Могила и Калугерица.

Овчàрово (тур. Чобàнкьой), южно отъ Кюлевецъ, е сравнително ново село, заселено отъ кюлевчани; то има до 75 кѫщи само българи.

Косовѐцъ или Кусовѐцъ (тур. Кусòвча). Въ това съртско село, населено съ сѫщитѣ староврѣмски българи (90 кѫщи), каквито сѫ и по другитѣ Съртове, сега нѣма турци, а че е имало едно врѣме турци тукъ, се вижда по слѣдитѣ отъ турски гробища на двѣ мѣста. Разказватъ, че турцитѣ се дигнали отъ Косовецъ, когато се прочулъ споменатиятъ вече ‚Имàмаа‘, който не е щадѣлъ ни християни, ни турци, та тѣзи послѣднитѣ отишли въ Марковецъ.

Мàрковецъ (тур. Маркòвча) е голѣмичко съртско село, въ което има доста турци (90 к. бълг. и 70 к. тур.). Марковецъ, като се намира пò навѫтрѣ на голѣмото плато, що се простира къмъ Провадия, е останало повече запазено отъ влиянието на градския животъ, и за това българитѣ тукъ се указватъ още по-консервативни, както въ спазване староврѣмската си носия, така и въ обичаитѣ, па и въ нѣкои особности на говора си. Така

тукъ вече женитѣ си завиватъ главата наоколо изцѣло, сир. забраждатъ се съ месаль, тукъ се запазва още и черната дълга вълнена ‚кѝчинка‘ — за която се говори по-горѣ. Както въ Марковецъ, се носятъ и говорятъ българитѣ по Сѫртоветѣ низъ Провадийско, които по-долу ще се споменатъ. Въ Марковецъ именно вече правилно се явява произнасяно *и* вмѣсто меко *ѣ* подъ ударение, нпр. ас пу̀й (= азъ пож = пѣж), ас крещѝ, а въ 3. лице множ. ч. пу̀йт, крещѝт; така сѫщо: вървѝ — вървѝт, гасѝ — гасѝт, гурѝ — гурѝт; казва се сѫществ. душѝ вмѣсто душà, земѝ вм. земя̀ и пр. Тукъ по́ се запазили и стари родителни форми отъ членната ф. м. р. ед. ч., нпр. попàтого, чилякатого; казватъ още кутрѝ мъш, кутрà жена, кутрò детè и пр.

Като е било селото на страна отъ главнитѣ пѫтища, не е страдало толкова въ турско врѣме отъ турцитѣ, особно съселянитѣ на марковчани турци си живували доста добрѣ съ тѣхъ. Единъ отъ най-старитѣ хора въ селото, Черньо Великовъ, дори ми се похвали, че „нито една пръчка“ не изѣлъ той отъ турцитѣ.

Костина Ряка (тур. Кемикчѝ-дере), на югозападъ отъ Марковецъ, е малко село съ около 30-тина български кѫщи, заселени отъ Марковецъ.

По-горѣ видѣхме селата отъ Новопазарска околия, въ които има старо, мѣстно българско население. Сега ще се посочатъ селата отъ сѫщата околия съ *ново,* придошло *българско население.*

Имрихòръ (сѣверо-западно отъ Новипазаръ). Имрихоръ е старо българско село врѣдъ делиорманскитѣ турски села, въ което послѣднитѣ останки отъ староврѣмското му население се изселили слѣдъ 1828 година въ Русия.

По казването на дѣдо Калчо Тончоолу отъ Войводакьой, за когото вече стана дума по-горѣ, въ Имрихоръ имало останали само 4—5 ерлийски сѣмейства, които говорѣли повече турски, та споредъ него и тѣ сж били сжщо такива българи гагаузи, каквито сж ония отъ Войводакьой. Когато слѣдъ войната отъ 1828 г. тракийци се връщали откъмъ Силистренско и Русия назадъ, минали нѣкои отъ Ямболско и Сливенско прѣзъ Имрихоръ и се настанили тамъ покрай нѣколцината ‚ерлии' българи, що сж били останали въ селото, и турцитѣ, които живѣли въ сжщото село. Дѣдитѣ на повечето отъ сегашнитѣ имрихорчани произхождатъ отъ с. Дермендере (Слив. околия) и други близки на това села. Отъ сжщото село Дермендере трѣба да произхождатъ и ония български емигранти въ Бесарабия, които сж основали въ Измаилския окржгъ между езерата Ялпухъ и Сафтиянъ селото Дермендере. У Скальковскiй се казва за това подирното, че било основано прѣзъ 1830 год. „вышедшими изъ Румелiи Болгарами" и че брояло 80 бълг. сѣмейства съ 490 души. Баба Станчовица (сега въ Новипазаръ), родена въ Имрихоръ и оженена за дѣдо Станчо, бълг. гагаузинъ отъ Войводакьой, ми потвърди, че и нейнитѣ родители сж дошли отъ Сливенско. Доколко е могло староврѣмското, хърцойско българско население въ Имрихорь да оцѣлѣе, заобиколено отъ свирѣпитѣ делиорманци прѣзъ ужаснитѣ врѣмена на по-миналия вѣкъ, особно къмъ края му, и да спази езика си, можемъ да си прѣдставимъ отъ плачевната картина, която покойния Р. И. Блъсковъ, единъ отъ най-добритѣ познавачи на тоя край отъ турско врѣме, ни рисува отъ Имрихоръ, гдѣто той се намѣрилъ на 1874 год., — ще рече подиръ танзимата и повторенитѣ правдини, дадени на българитѣ слѣдъ кримската война — при освещението на първата черква въ това село (вж. статията: „По нашитѣ църкви", въ

Приложение на Църковенъ Вѣстникъ, кн. I—II. стр. 151, 1901 год.). Тогава въ Имрихоръ, което на 1891 година е имало 105 български и само 22 турски кѫщи, населението било наполовина турско, и наоколо му обитавали въ страшния Делиорманъ въ разни селца тоже турци, отъ най-страшнитѣ разбойници, размѣсени съ омразнитѣ и грозни черкези. Блъсковъ заварилъ българитѣ тукъ, за които не казва, че сѫ прѣселенци отъ Тракия, но които сѫ наистина такива, въ ужасно беззащитно положение, уплашени и посърнали — живи да ги оплачешъ. Тѣ нѣмали църква. Съ голѣми усилия успѣли да си съградятъ една кѫща, която, на половина вкопана въ земята и обградена съ високи стѣни, за да не се вижда, съ турско благоволение смѣяла да се нарече ‚попска кѫща‘ (папазъ-евй), а не ‚черква‘. Самитѣ турци въ селото имали си джамия, но не позволявали да се издигне сѫщинска черква въ селото имъ. Освещението на черквата станало отъ единъ градски икономъ. Блъсковъ учуденъ забѣлѣжилъ, като минавалъ прѣзъ селото, до 17 запустѣли отъ пожаръ черни дворища. Единъ отъ селскитѣ старци му обяснилъ, че това го направили поразници турци отъ селото имъ и отъ околнитѣ села. Имрихоръ било ѐдничко село съ българско население посрѣдъ голитѣ и гладни читаци, които считали Имрихоръ за свой ‚килеръ‘: „ще дойде въ село — разказвалъ старецътъ за турцитѣ — ще влѣзе въ която кѫща иска, като у дома си. Безъ да те пита, ще влѣзе самъ въ хамбаря, ще си напълни чувала съ жито, ще поиска и нѣколко гроша харачлъкъ, при това ще го нахранишъ и напоишъ и ще го изпратишъ пакъ съ добро. Иначе тежко ти и горко! Ние сме повечето овчари, а овцетѣ ни сѫ винаги на полето. Ще влѣзе срѣдъ стадото, ще си избере най-хубавата овца или агне и ще си го задигне. Една думица да каже овчарьтъ, ако главата му

се не търкулне на земята, то бить и прѣбить трѣба да се домъкне въ село. Но тази година житото Господь го не даде, отъ лютата зима овцетѣ ни измрѣха. Захванахме да се поопираме, да не даваме, защото и за насъ нѣма. Но това ни излѣзе сто пѫти по-скѫпо. Не посрещне ли нѣкой съ добро турчина и да го изпроводи съ какво годѣ, его че прѣзъ нощьта свѣтналъ плѣвникътъ му или кѫщата му. И съ направата сега на нашата нова църква ние като че ли грѣхъ направихме. И то да ми е направа, ами отъ пърти изградена[1]). Нашитѣ турци още по-злѣ се наостриха: за насъ пари нѣма, казватъ тѣ, а за църква имате". — Приведохъ това мѣсто отъ Блъскова, за да се обясни съ тая достовѣрна характеристика на живота, който сѫ прѣкарвали рѣдкитѣ български нови поселения по Делиормана дори слѣдъ половината на XIX. в., защо изобщо не е било възможно да се спази чисто българско население на сѣверъ отъ долината, прѣзъ която минава желѣзницата отъ Варна до Разградско, именно въ областьта, гдѣто захваща сѫщинскиятъ Делиорманъ, и защо и ония малки останки отъ старо християнско население въ тия мѣста откъмъ езикъ се явяватъ турци, именно гагаузитѣ, които нарекохме български гагаузи. Тъкмо такива сѫ християнитѣ староврѣмски жители и въ двѣтѣ близки села Войвода и Теке-Козлуджа.

Войвòда (тур. Войводàкьой), населено съ стари български гагаузи и нѣкои ново придошли българи (36 к.) и съ турци (104 к.).

Текè Кòзлуджа, населено съ 3—4 кѫщи стари бълг. гагаузи и нѣколко нови пришелци българи (11 к.) и турци (69 к.).

---

[1]) Тъй наречентѣ ‚попски кѫщи' каквато е била и черквата въ Имрихоръ, трѣбало да иматъ вѫтрѣ съзидано огнище, като въ всѣка кѫща, и да стърчи надъ покрива коминъ.

Стàновецъ (тур. Юруклеръ). Въ това село живѣятъ българи ‚хърцои‘ (36 к.), прѣселени тукъ слѣдъ войната отъ 1828 год. отъ Разградско, а именно отъ староврѣмското българско село Хърсово (Кеманлар. ок., вж. по-долу за Хърсово).

Сенебѝръ. Тукъ покрай турското население, което образува мнозинство (122 к.), има до 36 кѫщи български, заселени слѣдъ послѣдната освободителна война отъ Разградско, а именно отъ Кабаколакъ, Арнауткьой и Хърсово.

Тавшàнъ-Кòзлуджа, юго-източно отъ Новипазаръ, населена съ около 25 к. българи, придошли отъ околнитѣ села, и съ 110 к. турци.

Чанакчѝе, сѣверно отъ Новипазаръ, бивше турско село, сега заселено съ българи отъ Лозенградско (Кърк-клисийско, Одрински вилаетъ). Тѣ сѫ били до освобождението на България настанени въ съсѣднитѣ села Кързълджиларъ и Караманлѝ (Провадийска окол.), кѫдѣто дошли слѣдъ Одринския миръ, като били тръгнали да се изселятъ въ Русия. Отъ тѣхъ и сега още има останали и въ двѣтѣ казани села (вж. по-долу).

Джѝвелъ. Българитѣ тукъ сѫ сѫщо тъй новозаселени слѣдъ послѣдната освободителна война одринци, както и въ Чанакчие. Тия одринци сѫ черни малко въ лицето, та околнитѣ българи ги казватъ ‚цигани‘. На 1891 год. е имало 74 к. българи и 24 к. турци.

Сакàртепе, населено съ 50-тина кѫщи новозаселени ‚одринци‘ отъ Лозенградско.

Яйлà. Тукъ има сега малоазийски или ‚анадолски‘ българи, прѣселени слѣдъ освободителната война именно отъ 1883 год. насамъ изъ селата Гьобелъ и Мандъръ (Брусенски окрѫгъ, въ Мала Азия); отъ тѣхъ има нѣколко кѫщи настанени и въ близкото до Яйла село Елес-Факъ (Провад. ок.). Има ги още и въ селата

Акчаеръ и Александрово (Свищ. ок.), въ Куруджаеренъ, Реджебъ-Махле, Араплар и Караагачъ (Провад. ок.), въ Козлуджа (Варнен. ок.), въ Бѣлбрѣгъ и Янково (Прѣславска ок.). Българитѣ въ Яйла произхождатъ отъ Чирпанско. Първитѣ прѣселенци отъ тукъ въ Мала Азия се падатъ къмъ края на по миналия вѣкъ — въ разгара на кърджалийскитѣ зулуми, а сетнѣ, прѣзъ първата половина на миналия вѣкъ постепенно прииждали тамъ нови прѣселенци отъ Чирпанско и други области на Тракия, па дори и отъ срѣдногорскитѣ мѣста, като отъ Копривщица. Въ Мала Азия има и едно много по-старо българско поселение въ Къздервентъ (между Бруса и Никея), за което още не се знаятъ подробности (вж. повече въ моята статия ,Прѣселването на малоазийските българи въ Княжеството‘, печ. въ Български Прегледъ, год. V. кн. VII. 94—102, и В. Кънчевъ, ,Изъ Мала Азия‘, въ Б. Прегледъ г. V. кн. VIII. 52—102). — На 1891 год. въ Яйла е имало 49 бълг. кѫщи и 44 турски.

Всички други села въ Новопазарска околия сѫ турски, въ които тукъ-тамѣ се намира и по нѣкоя българска кѫща, заселена въ послѣдно врѣме.

Провадийска околия.

(По-прѣди Провадийска околия и Новоселска).

Въ Провадийската околия, къмъ която отнасямъ и бившата Новоселска околия, както е означена на картата на Данова, се намиратъ останалитѣ съртски български села, часть отъ които се спомена по-горѣ между селата отъ Новопазарска околия.

Ра̀вна е чисто българско село (75 к.) съ старо население, което по говоръ и носия се схожда съ другитѣ съртски села. Въ говора има единъ архаизъмъ, който не е спазенъ у другитѣ съртски села освѣнъ въ Кривна

и въ онѣзи, които сѫ заселени отъ Равна, а именно че се произнася тъ вм. стб. ты (2 л. лично мѣстоим. ед. ч.), сетнѣ нъй и въй (= ние стб. ны, вие, стб. вы). Сега въ Равна нѣма турци, а не е имало и въ минали врѣмена. Баба Рада, една отъ най-старитѣ жени, която помни събития отъ цѣлото почти минало столѣтие, ми казваше, че у тѣхъ никой пѫть ‚турчà' не е имало. На 1810 год. селото изгорѣло. Тогава равненци се изселили въ Русия — пѫтували ‚прѣзъ Дунаво една нъщ и един ден пу вудѐтъ'. Ала наскоро мнозина се върнали назадъ и нѣкое врѣме седѣли около Бабадагъ въ Добруджа, въ с. Чирна. Нѣкои отъ тукъ минали въ Силистренско и само 6—7 кѫщи се завърнали въ селото си, гдѣто се прибрали и нѣкои отъ пръснатитѣ наоколо негови жители, които не ходили въ Русия. Баба Рада казваше, че сега имали роднини и въ Тулча и въ Калипѐтре (Калипетрово, до Силистра).

Прѣзъ първата половина на миналия вѐкъ нѣмало не само въ Равна но нийдѣ наоколо черква. Помнятъ се нѣкои ‚ужъ' попове, които ‚държели' селото (въ Равна се казва ‚държам' = държа). Такъвъ билъ напр. нѣкой си попъ Димо, а пъкъ у дѣдови Димови имало една одая, и тамъ попъ Димо кръщалъ. Той билъ попъ и на всички околни български села[1]).

Черковна (84 к. б.). И въ Черковна, както и въ Равна, не е имало турци. Слѣдъ Одринския миръ много сѣмейства отъ Черковна потеглили за Русия; часть отъ тѣзи се върнала въ Силистренско, гдѣто ги има и сега. Отъ Черковна се изселили много сѣмейства и въ ближнитѣ села: Нѣгуша (Невша), Аязма, Мурàцово (= Мурад-Софу) и др.

[1]) За тоя попъ Димо се споменува и въ Автобиографията на Р. И. Блъсковъ, Мин. Сб. XVIII. 550 (вж. и по-долу с. 97. Забѣл.).

И Черковна е било войнишко село. Споредъ селското прѣдание тамъ, гдѣто е сега Черковна, било ужъ турско село, а Черковна се е намирала по-долу, ,въ боàзо‘. Ужъ отъ ,лъмье‘ (змии) и отъ ,мрàвье‘ не могли да изтраятъ хората тамъ въ ,боазо‘, та се прѣмѣстило селото горѣ на ,сърто‘, слѣдъ като се ,махнали‘ турцитѣ. И въ Черковна, както и по всичкитѣ околни села прѣзъ първата половина на миналия вѣкъ, дълго се осѣщали слѣдствията на делибашийскитѣ врѣмена. Още живѣятъ стари хора, които ги помнятъ. Бабичката на дѣдо Вълчо Дерелията, у когото бѣхъ на гости, си спомняше за делибашитѣ и еничаритѣ: „е тòлкозъ висòки калпàки пòсяха: то дльѐго чи гòрѣ широко, пак дòлѣ тамàн за главъ му; . . . като задрънка тумбелдѐкьо — ,гьетър бàбо чабỳк льап!‘ . по четрийсе яйцà съм чỳпила на едѝн път на башѝбозукьите“. Ала къмъ края на първата половина на миналиия вѣкъ слѣдъ танзимата животътъ станалъ по Съртоветѣ, особно въ тия български села, гдѣто, както въ Черковна, е нѣмало турци, по-сносенъ, и затова въ Черковна успѣли сравнително рано да си съзидатъ една черквица и да устроятъ училище. Селянитѣ сега помнятъ, че тѣхната черква е правена прѣди ,Марковската‘ (въ селото Марковецъ) и че ,ут свѐчера в събута срещỳ недѐля‘ все я правили. Отъ ,Автобиографията‘ на Р. И. Блъсковъ (Мсб. XVIII. 551) сега се вижда, че то е станало на 1841 год. Тукъ се описва и какви сѫ били единственитѣ тогава двѣ черквици, които сѫществували въ Провадийско[1]). Споредъ Блъскова тогава Черковна бролла само 40 кѫщи.

[1]) Ето що казва Блъсковъ по тоя поводъ: „Едно нѣщо само забѣлѣзахъ, което за тогавашнитѣ врѣмена надали е било чудно и странно, но то би-ще чудно за бѫдещитѣ врѣмена. Като вземемъ едно пространство накръсть отъ селото Гебедже, малко далечъ отъ градъ Варна, до с. Кюлевча, 3 часа далечъ на изтокъ отъ Шуменъ, сетнѣ на сѣверъ до с. Къзълджиларъ, което е до политѣ на гората Дели-Орманъ, па до селото

Крйвна. Въ това съртско село, което се намира на платото (‚сърта‘) надъ сама Провадия, до послѣдната освободителна война е имало 13 турски кѫщи, а на 1891 г. числото имъ спаднало на 8, докато българскитѣ сѫ били 93.[1]) Въ кривненското нарѣчие има една особность: кривненчанина лесно ще познаешъ, понеже той за множествено число у глаголитѣ употрѣбява окончание *-ма,* напр. плетѐма, вървя̀фма, плѐтуфма, о̀дифма, я̀дуфма, пѝфма; нъй са смя̀ма (= ние се смѣемъ) и пр. Освѣнъ това въ Кривна сѫществителнитѣ отъ женски родъ ед. ч. окончаватъ на чисто *а̀*, напр. уда̀та, душа̀та, а не на *-ъ*, както по другитѣ села. Кривна е било голѣмо старобългарско село, ала населението му намалѣло слѣдъ 1810 година, когато много сѣмейства се изселили въ

Еникьой, на югъ, допрѣно до рѣката Камчия, отвѫдъ която се издига Стара-планина, това пространство е населено съ 35 повечето чисто български села. И въ всичкитѣ тия села ние намѣрихме само 3 черкви, а именно въ с. Девня, Кривня и Черковна и то, догдѣто не влѣзешъ въ селото и догдѣто не чуешъ дървеното клепало, не можешъ позна, че има въ това село черква. Отвънъ гледашъ една ограда отъ здравъ, стегнато изграденъ, подпрѣнъ съ сгѫстени подпори плетъ, много по-високъ отколкото обикновенитѣ селски плетища, горѣ полѣсенъ и затърненъ съ такъвъ дебелъ пластъ тръне, на такава височина, щото човѣкъ мѫчно се наема да го прѣскочи. Не можешъ рѐ, че въ срѣдъ тая висока ограда има нѣщо здание. Въ едно затънтено мѣсто е вратнята на тая ограда. Вѫтрѣ въ самата срѣда се ниши едно малко продълговато здание, наполовинъ вкопано въ земята, а наполовинъ прѣхлупено съ дълга стрѣха, която малко остава да опре о земята. Това е селската черквица. Тя се отличава по камъчения си зидъ, по керемидения покривъ, по бѣлосанитѣ отвънъ стѣни, по които се чернѣятъ четвероѫгълни прозорчета, прѣпрѣчени съ гѫста на̀кръстъ желѣзна рѣшетка. . . . За всичкитѣ тия 35 села имаше само двама свещеници българи, единиятъ попъ Димо, седалището му село Косовча, вториятъ попъ Петко — въ Девня. Всѣки отъ тѣхъ си имаше своитѣ села, които посѣщаваше, кога какъ можеше. Ни въ едно село нѣмаше училище — школа, или такова нѣщо като килия“.

[1]) У Дринова (Историческо освѣтление и пр. сПСп. VII. 19) се казва, че Кривня е било чисто турско село до освобождението. Това невѣрно свѣдение е черпано изъ „Матеріалы для изученій Болгаріи, напечатаны по повеленію Его Императорскаго Височества Главнокомандующаго дѣйствующаго армію. Букорещъ, 1877. вип. IV. 62.“

Русия. Отъ тия изселенци има останали по Добруджата и Силистренско.

На 1832 година въ Кривна се настанили гърци емигранти, които се били задигнали слѣдъ войната отъ 1828 година отъ село Голѣмъ Баялъкъ въ Одринско, за да се прѣселятъ въ Русия, но сетнѣ се върнали отъ тамъ, види се, безъ да сѫ минали Дунава, и на връщане врѣменно заседнали въ Кривна, та сетнѣ повечето отъ тѣхъ си отишли въ Тракия, а една малка часть, десетина кѫщи, останали за винаги въ Кривна. Тѣ сѫ сега съвършено побългарени, ала още се знае, кои сѣмейства произхождатъ отъ пришелцитѣ гърци. Най-старата жена въ Кривна, баба Калúца (на 95 години, вече слѣпа отъ старость), една отъ най-развититѣ и най-даровити жени, които срещнахъ между народа, казваше ми за тѣхъ между друго: „гръцки хортуваха, ама българи бяа; те многу бяа, ама на вилаѐто си утѝдоа, е на къмъ Ямболъ, на къмъ Карнобатъ". Тѣ сами казвали: „българи сме, ама гръцки хортуваме;" — „българското подѐржаа сетнѣ" — прибави баба Калица.

Кривненскитѣ гърци ще да сѫ отъ сѫщитѣ одрински гърци, каквито сѫ и тѣзи въ с. Карахюсеинъ, сѣвероизточно отъ Девня (Варнен. ок.), заседнали тукъ прѣзъ 1829 год.

Кривна като старо българско село се посочва у Джорджича (ор. с., вж. и у Дринова, Историч. Освѣтл. 19).

Нѐново. И Неново се споменува у Джорджича (‚Nenow') като чисто българско село, каквото е и днесъ (48 к.). Говорътъ и носията сѫ както и по другитѣ съртски села, а въ подробности еднакви съ говора и носията на близкото село Косовѐцъ (Косовча). Неново едно врѣме е било ‚по-надолу', че се прѣмѣстило по-настрана отъ ‚джадето'.

Аязма. Прѣди освобождението Аязма е било чисто турско село, сетнѣ се заселили тукъ десетина български кѫщи отъ с. Черковна. На 1891 г. имало 9 български и 38 турски кѫщи. Слѣдъ 1891 г. придошли още български сѣмейства отъ Кривна и Ченге, така че сега българскитѣ сѣмейства сѫ още толкова.

Мурàцово (тур. Мурàд-софỳ). Аязмата и Мурацово сѫ едно до друго и ‚саде една турска гробища ги делѝ‘. И Мурацово е било до освобождението повечето турско село, а сега останало тукъ само едно турско сѣмейство, докато на 1891 год. е имало още 18 турски кѫщи покрай 47 български. Българското население тукъ произхожда отъ прѣселенци, и то отъ старопланинското село Ченге, дошли въ Мурацово прѣди 50-тина години, и сетнѣ малко отъ съртското село Черковна, до 4—5 сѣмейства. Въ послѣдно врѣме сѫ придошли още нѣколко сѣмейства отъ Съртоветѣ.

Ня́гуша или Нявша (тур. Невшà). Нягуша е старо българско село (у Джорджича ‚Gnauscia‘). По мѣстното прѣдание Нѣгуша и съсѣдното турско село Бейлѝ едно врѣме били най-голѣмитѣ български села въ Провадийско, ала се разселили въ началото на миналия вѣкъ. Отъ Нѣгуша сега има много прѣселенци въ Бесарабия. Отъ староврѣмското българско население, еднакво по всичко съ българското население по Съртоветѣ, останали до послѣднята освободителна война много малко, именно само 18 кѫщи, споредъ както ми твърдѣха селяни въ самото село, покрай 130 турски кѫщи. Споредъ това не е вѣрно, че ‚Нявша‘ било прѣди войната чисто турско село съ 170 кѫщи, както се казва у Дринова пакъ възъ основа на „Матеріалы и пр.“ IV. 62. Слѣдъ послѣднята война българското население се умножило,

като прииждали постепенно български сѣмейства отъ близкитѣ Съртове, именно отъ Равна, Косовецъ, Марковецъ, Нeново, сир. все ‚хърцои‘, па и отъ близкото село Вѣнчанъ, гдѣто живѣятъ прѣселенци тракийци, така че на 1891 г. имало 75 кѫщи български и 75 турски.

Бейлѝ. Това село, както се каза, било едно врѣме българско, сетнѣ станало турско, а сега пакъ се заселватъ въ него българи ‚хърцои‘ отъ околностьта — отъ Равна, Кривна, Дерекьой, и др. На 1891 г. е имало въ Бейлѝ 25 к. български и 37 к. турски

Пѐтрова Рѣ̀ка (тур. Дерѐкьой). Това село е населено съ староврѣмско, хърцо̀йско българско население (73 к. бълг., 5 к. т.). У Иречека (Cesty 627, Бълг. прѣв. 853) се казва, че въ Петрова Рѣка (У Иречека е казано: ‚Петрина рѣка‘), както дѣйствително и сега още се нарича селото отъ мѣстнитѣ и околнитѣ българи, живѣли по-прѣди християнски албанци (‚арбанаси‘), които се изселили въ Бесарабия. Азъ не можахъ нищо по-подробно да узная за тия бивши албанци въ Петрова ряка, а колкото се отнася до българското население тукъ, то е безъ съмнѣние староврѣмско, съгласно и съ мнѣнието на всички околни български села, които считатъ Дерекьой или Петрова Ряка за едно отъ най старитѣ тукъ български поселения.

Кередѝ (тур. Каръ-ягдъ) е старо село съ българско население, каквото е и по Съртоветѣ. Имало е и турци. На 1891 год. били 62 кѫщи български и 28 турски, ала сега вече турцитѣ сѫ се издигали. Тукъ има и малко тракийци българи, настанени слѣдъ 1828 год.

Каракьосѐ, бивше чисто турско село, въ което слѣдъ послѣдната война се заселили и българи отъ Съртоветѣ, отъ Кередѝ и др. На 1891 год. е имало 16 к. българи и 68 к. турци.

Кьопеклѝ, населено съ старо, хърцойско население, каквото е и по Съртоветѣ, и съ турци (69 к. бълг. и 40 к. т.).

Асъл-бейлѝ. Българското население тукъ е хърцойско, заселено отъ старо врѣме; има и турци (105 к. бълг. и 80 к. тур.).

Фетѝкьой. Тукъ повече има турци (74 к. турски и 32 к. бълг.), а българското население е смѣсено — хърцойско и балканджийско; послѣдното произхожда най-много отъ Ченге.

Комàрево. Покрай турцитѣ (52 к.) тукъ има стари български ‚хърцòи'; къмъ туй старовремско българско население слѣдъ послѣдната война, именно още прѣзъ 1879 г. придошли нови прѣселенци отъ Балкана, именно отъ Ченге (на 1891 г. имало 70 бълг. кѫщи).

Нòво Село. Въпрѣки името си това голѣмо село, до скоро центъръ на бившата ‚Новоселска околия', е старо село; то се споменува у Джорджича (‚Novoselo') като чисто българско село, ала, види се слѣдъ 16 вѣкъ, и тукъ е билъ усиленъ турскиятъ елементъ, особно слѣдъ като въ началото на миналия вѣкъ отъ тукъ значителна часть българи се изселили въ Русия. Слѣдъ 1829 г. тукъ се намножилъ българскиятъ елементъ, който до тогава е билъ хърцойски, какъвто е изобщо по Провадийско, съ нови пришелци — балканджии, между които главно тукъ прѣобладаватъ ченгенци. Подиръ послѣдната война въ Ново Село се заселили и разни други българи отъ близкитѣ села. На 1891 г. е имало тукъ 240 к. блълг. и 60 к. тур.

Въ изброенитѣ до тукъ села българското население се указва старовремско и все ‚хърцойско', съ малки изклю-

чения, гдѣто има и балканджии, и то пакъ отъ близкото старо бълг. село Ченге (Овчага). Въ другитѣ села, които ще се изброятъ по-долу, съ изключение на тия, гдѣто има български гагаузи, българското население вече се указва ‚нехърцойско‘, а новопрѣселено, и то прѣдимно отъ Тракия и по-рѣдко отъ Балкана. Селата отъ Провадийска и бивша Новоселска околия, които никакъ не сѫ споменати тукъ, сѫ турски; рѣдко въ тѣхъ има и по нѣколко български кѫщи, заселени най-вече слѣдъ освобождението.

Авренъ. На една височина, отъ която се отваря прѣкрасна гледка надъ Провадийската долина и езерето при Синделъ, се намира голѣмото село Авренъ, въ което покрай 208 бълг. кѫщи на 1891 г. е имало и 52 турски. Сегашното българско население въ Авренъ е ново, то е дошло тукъ ‚прѣди 70 години‘, сир. слѣдъ войната отъ 1828 година, и то отъ извѣстнитѣ двѣ балкански села Еркечъ и Гулийца, за които стана дума по-горѣ. Прѣди това Авренъ е било населено отъ стари българи, ‚хърцой‘, каквито сѫ споменатитѣ вече староврѣмски българи по Провадийско. Тия българи се изселили отъ Авренъ, понеже селото прѣзъ войната горѣло и твърдѣ пострадало, особно отъ мѣстнитѣ турци въ селото. Изселенцитѣ отишли кѫдѣ Кайнарджа и тамъ нѣкое врѣме седѣли, а отъ тамъ се пръснали заедно съ прѣселенческия порой, който идѣлъ отъ южна България, повече накъмъ Добруджа, отъ гдѣто ще да сѫ минали нѣкои и въ Русия. Когато дошли сегашнитѣ жители на Авренъ, еркечани и гуличани, заварили отъ старитѣ му жители само 2—3 кѫщи, именно нѣкой си Дѣдо Сѫби и Дѣдо Костадинъ; синъ му на послѣдния, дѣдо Роя, и сега още е живъ, 80-годишенъ старецъ. Турци имало въ Авренъ отъ старо врѣме, само че и тѣ сѫ били малко на брой, 7—8 кѫщи, когато сегашнитѣ авренчани дошли въ запустѣлото тогава

село; сетнѣ постепенно турцитѣ се умножавали. Забѣлѣжително е, че около Авренъ всичкитѣ мѣстности иматъ български названия, че турцитѣ тия български названия употрѣбявали и че отъ тѣзи подирнитѣ сегашнитѣ авренчани ги научили, напр. ‚Заминѐк', (една мѣстность, гдѣто има и турски и български ниви), Дойку-дересѝ', ‚Кòстови нѝви', ‚Бòбата', ‚Драгѐла', ‚Бỳчето', ‚Маколева чушмà' и пр.

Сегашнитѣ авренчани, които до три четвърти сѫ отъ Еркечъ и една четвърть отъ Гулица, по казването на баба Стояна, която разпитвахъ за миналото имъ, прѣди да дойдатъ въ Авренъ, много се скитали и страдали, докато да се настанятъ най-сетнѣ въ Авренъ. Все ‚на колѝ' живѣли. Като тръгнали отъ Еркечъ, нѣкое врѣме се спрѣли по Камчийскитѣ села: „по Бяла Рѝка хòдихме; на Чифлѝкя двѣ недѣли седа̊хме — на Долния Чифликъ (вж. по-долу), сетне минахме Камчията и върва̊хме на кѫдѐ Дунава. На Тулча минавахме ‚на касабъ'; перди (= чифликъ) било тамъ, жива̊хме на Карàмарѝновите перди́. Катъ са ва̊рнахме, въс Пазарджѝк (Добричъ) седа̊хме и на Кỳмлуджа четѝри гòдин; слѣдъ това дòдухме пак на Солуджàлъ (южно отъ Авренъ), че найсетнѣ тук. Имаше и ут Русѝя ва̊рнати — дядо Ва̊лчу той доде пак; то коджà стàнълу гóдини". Изобщо сегашнитѣ авренчани не се заселили изведнажъ въ Авренъ, а на нѣколко пѫти, понеже били пръснати на разни страни и търсили мѣсто, гдѣ да се установятъ, и щомъ една часть отъ тѣхъ първа заседнала въ Авренъ, и други отъ тѣхнитѣ, като сѫ узнали за селото, побързали като тѣхни съселяни по-скоро да завзематъ напустнатитѣ удобни мѣста. Че тогава множество гуличани минали и въ Русия, доказва селото ‚Гулица' въ Бесарабия, което у Скальковскій (ор. с. 84) е написано ‚Голица' и което споредъ сѫщия авторъ е „основано отъ българи, дошли въ Русия на

1830 г.“. Това село имало на 1848 год. 97 къщи съ 553 души жители.

Солуджàла (42 к. б. и 38 к. т.) — заселено е отъ еркечани слѣдъ 1828 год.

Сарадѣръ (48 к. б. и 95 к. т.). Тукъ сѫ заселени еркечани и гуличани отъ Авренъ и габровци; има и нѣколко прѣселенци отъ Айтоско.

Казàкдерѐ (52 к. б.). То е бивше черкезко село, сега заселено съ българи отъ Малко Търновско, именно отъ с. Василикосъ; има и прѣселенци отъ Трѣвненско.

Дѐвня. Споменува се у Джорджича (,Dovino‘) като чисто българско село, каквото е и сега (203 бълг. кѫщи). Старото име на селото споредъ казването на старитѣ жители отъ околнитѣ села е било Дѐвино, а това се схожда съ формата ,Dovino‘ у Джорджича. Споредъ българския католишки епископъ Богданъ (1640 г.) сь името ,Девина‘ се означавала рѣката, която извира отъ Девненскитѣ езера, по която имало до 25 воденици, всички въ турски рѫцѣ (вж. Fermendžin, Acta Bulgariae ecclesiastica, 77., вж. и Иречекъ, Cesty 627). Сегашнитѣ жители на Девня не сѫ староврѣмски: тѣ сѫ нови прѣселенци, и то главно отъ Сливненско и Ямболско, дошли тукъ на 1833 година. Сегашнитѣ девняни произхождатъ, по казването на нѣкои, отъ едно село Башкьой; може би отъ сѫщото мѣсто да сѫ и ония тракийци емигранти въ Добруджа около Бабадагъ, които сѫ основали тамъ селото Башкьой, чието нарѣчие напълно се схождало съ нарѣчието на девненци. Прѣди да дойдатъ тракийцитѣ Девня била запустѣла, старитѣ жители били изселени и въ Девня били настанени само нѣкои балканджии, ужъ отъ Трѣвна. Казватъ, че имало тогава въ Девня и нѣколко сѣмейства, останали отъ старовремскитѣ жители, които ще да сѫ били безъ съмнѣние по говоръ и носия досущъ такива хърцои, как-

вито сѫ оцѣлѣлитѣ и досега стари българи по Провадийско. Въ Девня е имало и нѣкакви албанци (арнаути) както и въ съсѣднитѣ села Дерекьой, Добрина и Ески Арнаутларъ, но и тѣ се прѣселили заедно съ българитѣ въ Русия (вж. и въ моята статия: ‚Арнаутитѣ въ Силистренско и пр.‘ въ Пер. спис. LXI), гдѣто тѣхни потомци сега има въ селата Волконещъ и Каракуртъ до Болградъ.

Както се спомена по-горѣ, възъ основа на автобиографията на Р. И. Блъскова, въ Девня имало черква прѣзъ 1841 год., единствена покрай други двѣ черкви въ цѣло Провадийско — именно въ Черковна и Кривна. Споредъ Иречека (Cesty 628) девнянци имали и училище прѣди педесетина години.

Добрѝна или Джиздàркьой, срещу Провадия, на височината откъмъ сѣвероизтокъ. То е старо, чисто българско село (74 к.; у Джорджича: ‚Dobrina‘). Старото население на два пѫти се е изселвало — въ началото на миналия вѣкъ, и ‚много по-рано‘. По казването на селянетѣ отъ срещнитѣ Съртове и въ Добрина е имало староврѣмски българи ‚хърцои‘, които се изселили по-отдавна, види се около 1810, ако не и въ края на миналия вѣкъ, когато ще да сѫ дошли на тѣхно мѣсто ‚арнаутитѣ‘ (албанци), които сѫ били християни, каквито сѫ били и въ Девня и Дерекьой. Двѣ стари черкви още показватъ, че селото е старинско (вж. по подробно за тѣхъ у Иречека, Cesty 632). Слѣдъ войната отъ 1828 год., когато се прѣселили и арнаутитѣ въ Бесарабия, въ Добрина се настанили тракийски българи отъ Старо-Загорско и Лозенградско (Къркклисийско) и мнозина гагаузи отъ Провадия; имало и нѣколко ‚ерлии‘ българи, които останали въ селото.

Вѣнчàнъ, до желѣзопѫтната линия, сѣверозап. отъ Провадия (51 к.), чисто българско село, населено сега отъ

тракийци, дошли тукъ слѣдъ Одринския миръ най-вече откъмъ с. Гердеме (Каваклийско). Старото хърцойско население се изселило въ Русия.

Инджекьой, на изтокъ отъ Вѣнчанъ (48 к.), чисто българско село, населено слѣдъ като старитѣ му жители хърцои се издигали за въ Русия, въ сѫщото врѣме, когато е било заселено и Вѣнчанъ, и то отъ сѫщитѣ тракийци откждѣ Гердеме.

Мостъ (тур. Кюприйкьой). Това старо село (у Джорджича ‚Mos‘), което се намира до самата Камчия, и то южно отъ нея и югоизточно отъ Провадия, и което днесь се нарича освѣнъ съ турското име Кюприкьой (българитѣ го произнасятъ ‚Кюприйкюв‘) и съ старото си българско име ‚Мостъ‘, сега се казва още и съ едно трето име Подъ, защото още прѣди послѣдната война тамъ вече нѣмало стария мостъ, а се минавало прѣзъ Камчията съ ‚подъ‘, отъ което останало такова име и на самото село. Отъ ‚ерлиитѣ‘ въ туй село има малко останки, а всички други отъ българскитѣ жители сѫ пришелци балканджии, и то отъ Трѣвненско, отъ Габровско и др., доселени тукъ слѣдъ кримската война. Въ това село е имало много турци, а и на 1891 год. още турцитѣ сѫ двойно повече отъ българитѣ (72 к. българи и 183 к. турци).

Султанларъ (българитѣ произнасятъ: Султанларе). Намира се сѣверно отъ Моста, близу до желѣзницата. Покрай турското население (46 к.) тукъ има останки отъ български гагаузи (вж. по-горѣ), има прѣселенци хърцои около 4—5 кѫщи, и то отъ близкото село Синделъ, и още балканджии отъ Ченге, дошли прѣди 70 години, така че на 1891 г. имало тукъ 86 к. българи. За синделчани се знаятъ въ Султанларъ Дѣдо Цоню, Петъръ Василоглу и др.

Синдѐлъ, сѣвероизточно отъ Султанларъ, до желѣзнопѫтна станция съ сѫщото име. Едно врѣме Синделъ било старо, чисто българско село, населено съ хърцои, ала понеже се падало на пѫтя (‚джадѐ'), то не можало да оцѣлѣе и жителитѣ му се разбѣгали. Сега то е населено съ разни пришелци: именно има до 25 сѣмейства ямболци, дошли отъ близкото село Тестеджи, заселено съ ямболци слѣдъ 1828 год.; 6 сѣм. ‚ерлии' отъ Султанларъ; 2 сѣм. отъ Елена; 4 сѣм. отъ Бунаръ Хисаръ (Одрински вилаетъ), и 2 сѣм. отъ Ченге. На 1891 год. имало още и 24 к. турци.

Караа(га)чъ-Софуларъ (сега го наричатъ още и Синдел-Караачъ) е населено съ турци (86 кѫщи), ала има тукъ сега и 7 кѫщи анадолски българи отъ селото Гьобелъ (Брусенско), каквито сѫ и анадолскитѣ българи въ село Яйла, слѣдовно по произходъ нѣкогашни жители отъ Чирпанско (вж. по-подробно за анадолскитѣ българи въ Караагачъ въ цитуваната ми по-горѣ статия „Прѣселването на малоазийскитѣ българи въ Княжеството" въ Б. Прегл. V, кн. VII).

Копусчѝ (49 к. б. и 41 к. т.). Българитѣ тукъ сѫ нови пришелци отъ селото Авренъ, слѣдовно по произходъ сѫ балканджии отъ селата Еркечъ и Гулица.

Тестеджѝ, населено съ българи отъ Сливенско слѣдъ войната отъ 1828 год. Покрай 126 кѫщи българи на 1891 г. е имало още и 7 кѫщи турски.

Манастѝръ. Това село, нѣкогажъ било чисто българско (споменува се като такова у Джорджича: ‚Monastrerazzi') и се казвало ‚Монастирица'. Старото българско население на това село изчезнало или се прѣселило, а прѣди послѣдната война то е било турско, слѣдъ войната обаче тукъ се настанили и българи отъ Девня и отъ Одринско (на 1891 г. имало 65 к. бълг. и 32 к. турски).

Нова Шипка. Прѣди послѣднята освободителна война близу до сегашното село Нова Шипка имало село по име „Кесаръ", населено съ турци и черкези; черкезитѣ се изпигали и слѣдъ войната мѣрата на черкезитѣ била подарена на нови български прѣселенци, дошли тукъ на 1879 г. отъ с. Шипка (Казанлъшка околия); тѣзи нарекли селото Кесаръ съ име „Нова-Шипка." Тукъ има и по 2—3 сѣмейства, дошли отъ Султанларъ и отъ Шереметъ. На 1891 год. имало 33 к. бълг. и 25 к. турски.

Шереметъ. Тукъ живѣятъ прѣселенци българи отъ Одринско, дошли слѣдъ 1828 г. (56 к. б. и 4 к. т.).

Горни Чифлйкъ, югоизточно отъ Мостъ (Кюприкьой). Тукъ имало освѣнъ турци, които и сега образуватъ мнозинство (на 1891 год. били 90 к. т.), до послѣдната война около 20 кѫщи старо население, а слѣдъ войната надошли и разни нови поселенци, между които има дори и отъ с. Ситово (Чепеларска околия, въ Родопитѣ). Български кѫщи на 1891 г. имало 70.

Чайлѣкъ, сѣвероизточно отъ Ново Село, е заселено съ нови пришелци, българи отъ Одринско и нѣколко отъ Македония (19 к. б. и 58 к. т.).

Кадѣкьой (сѣвероизточно отъ Чайлѣкъ). Тукъ има български гагаузи и турци (68 к. гаг. и 141 к. т.).

Балдѣркьой (южно отъ Провадия), бивше чисто турско село, въ което слѣдъ послѣдната война, именно на 1879 г., се заселили около 20 сѣмейства отъ Ченге. (На 1891 г. имало 20 к. българи и 32 к. турци).

Чалѣ-махлѐ (близу до Нова Шипка, на Камчията). По-прѣди било чисто турско село, а слѣдъ освобождението на България тукъ се настанили много българи отъ околнитѣ села, най-много отъ с. Тестеджи, което, както се каза, отъ 1828 год. е заселено съ тракийци отъ Ямболско (115 к. б. и 28 к. т.)

Реджѐб-махлѐ (югозападно отъ Ново Село, подъ Балкана, близу до Голѣма Камчия). Прѣдъ послѣднята освободителна война било чисто турско село, а слѣдъ войната тукъ се заселили около 40 сѣмейства анадолски българи отъ с. Гьобелъ; има и 16 турски кѫщи.

Кутлу̀бей (на сѣверъ отъ Девня), населено съ сливненци, дошли тукъ подиръ войната отъ 1828 год. (123 к.).

Ясътепѐ, наполовинъ турско, наполовинъ българско село; българитѣ тукъ сѫ отъ Ямболско, заселени слѣдъ 1828 год. (75 к. б. и 72 к. т.).

Есетлѝ. Въ това село има българи и турци; българитѣ сѫ заселени тукъ прѣзъ 1812 год., дошли отъ селото Главанъ (Ямболски окрѫгъ, Каваклийска околия) и за това минаватъ у околното население подъ име ‚глава̀нци‘ (31 к. б. и 23 к. т.).

Орта̀кьой (между Ясътепе и Есетли), бивше чисто турско село, въ което има сега и новозаселени българи отъ разни страни (9 к. б. и 24 к. т.).

Елесфакъ. Въ това чисто турско село отъ послѣднята освободителна война насамъ има и българи, и то тракийци и нѣколко кѫщи малоазийски (анадолски) българи отъ с. Гьобелъ, каквито сѫ и въ съсѣдното с. Ййла (Новопазарска околия, вж. по-горѣ; 57 к. б. и 53 к. т.).

Махалъчъ, заселено съ български гагаузи, турци и тракийски пришелци отпрѣди 70 години (48 к. б. и 31 к. т.).

Шадъкьой, и тукъ сѫ български гагаузи и малко турци (59 к. гаг. и 9 к. т.).

Касъмла̀ръ, бивше турско село, сега заселено съ български гагаузи отъ Шадъкьой и българи отъ околнитѣ села — всичко 25 к.; турци нѣма.

Караагачъ (казва се и Хамбарлѣ Караагачъ), заселено съ български гагаузи и стари пришелци българи отъ Тракия слѣдъ 1828 год., всичко 180 к. б. и 26 к. т.

Караманлѣ. Населението тукъ е сѫщо, каквото е и въ Караагачъ: български гагаузи, българи тракийци отъ 1828 год. и турци (40 к. гаг. и българи и 56 к. т.).

Къзълджиларъ. Населението и тукъ е смѣсено: наполовинъ български гагаузи и наполовинъ тракийци, тъй наречени „тукани,“ дошли тукъ слѣдъ 1828 год. (всички 141 к.); освѣнъ това има и малко турци (15 к.).

Арпларъ Въ това село, което е било по-прѣди чисто турско, слѣдъ послѣдната освободителна война се заселили и българи отъ Мала-Азия, именно отъ с. Хаджи-Паункьой (Брусенски окрѫгъ) (84 к. б. и 86 к. т.).

Въ селото Оручгази (Авренска община) има 25 кѫщи българи, сѫщо и въ с. Ахъркьой (Девнянска община) има 20 кѫщи българи, новопрѣселени отъ разни страни.

Въ сама Провадия българското население е ново и е смѣсь отъ пришелци отъ разни страни на България; тукъ има заселени и отъ Сътровеtѣ — отъ старото мѣстно българско население. Голѣма часть отъ християнското население образуватъ гагаузитѣ, а турското население тукъ още прѣобладава (395 к. христ. и 568 к. турски). Къмъ Провадийската или по-добрѣ къмъ бившата Новоселска околия се числятъ още и двѣтѣ голѣми чисто-български балкански села — Гулица и Ченге (160 к.), за които по-горѣ специално стана дума. Тукъ ще забѣлѣжа още, че отъ Ченге има малко число заселени българи и по близкитѣ чисто турски села въ Балкана: Кара-Ахмед-махле (5 к.), Савва (13 к.) и Чамурна, гдѣто има освѣнъ ченгенци и други балканджии при-

шелци (23 к.). И въ Кая-Ардѣ има 10-на кѫщи българи отъ Съртоветѣ и Ченге.

Прѣславска околия.

Гористата Прѣславска околия изобщо не е гѫсто населена и между сравнително малкото ѝ български села пакъ не всички иматъ староврѣмско население. Това подирното най-добрѣ се слѣди тукъ по нарѣчието, което у старото население напълно е сходно съ шуменското. Носията по Прѣславска околия на много мѣста е измѣнена подъ влиянието на балканската носия. Прѣзъ Августъ мѣс. 1897 год. тръгнахъ отъ Шуменъ да изходя Прѣславската околия и стигнахъ първомъ въ Прѣславъ. Азъ пръвъ пѫть виждахъ тогазъ Прѣславъ; за мене прѣдставяше всичко, що напомня старобългарско врѣме въ тоя градецъ, голѣмъ интересъ. Първото нѣщо, което съ голѣмо нетърпѣние искахъ часъ по-скоро да видя, бѣха останкитѣ отъ старата крѣпость. — Тѣ сѫ малко, ала сѫ величествени. Който иска да си състави щогодѣ понятие за силата и богатството на първото българско царство отъ Симеоново врѣме, трѣбва да види развалинитѣ при Прѣславъ. Такива грамадни каменни квадри, наслагани единъ връзъ другъ, каквито се виждатъ и днесъ на външнитѣ стѣни при Прѣславъ, рѣдко се виждатъ, и като помисли човѣкъ, че все такъвъ зидъ се е теглилъ нѣкога далечъ и прѣзъ планината на около, трѣбва да се чуди на тогавашнитѣ властители. И при все туй всичко е вече разрушено, каменитѣ разнесени.

Впечатлението, което зидоветѣ на старобългарската крѣпость правятъ, се усилва и отъ архитектурнитѣ старини на мѣстото на древния палатъ. Тъкмо тогава моятъ другарь

отъ Висш. училище госп. В. Златарски произвождаше разкопки на туй мѣсто. Виждашъ грамадни мрямории колони, отъ които нѣкои съ особена, невизантийска орнаментика на капителитѣ. Тия колони сѫ докарвани отъ нѣкѫдѣ — ала съ какъвъ трудъ, съ какви разноски! На разкопаного мѣсто се откриватъ нови мрямории колони, на пода мрямории плочи, канали, мозаика . . . . . само надписи нѣма!!

Прѣславъ е околийски центъръ съ 362 к. б. и 117 к. т. Българското население тукъ е староврѣмско; прѣдания за нѣкакви пришелци нѣма, а това се потвърдява и отъ чистотата на нарѣчието. Разбира се, че въ Прѣславъ, като околийски центъръ, има въ послѣдно врѣме и отвънъ придошли елементи, ала тѣ сѫ малко. Въ носията се забѣлѣзва градско влияние, тъй като се носи и ‚рокля‘, докато типичнитѣ двѣ прѣстилки тукъ сѫ рѣдки. Ала до неотколѣ тукъ се обличали както и по Съртоветѣ, а булкитѣ сѫ носили и стефа̀ня (шапка), за която се спомена и по-горѣ въ прѣгледа на носията. Макаръ и Прѣславъ да е стара българска столица, тукъ между населението нѣма спомени за българското царство. Въ народнитѣ приказки и прѣдания тукъ като че ли само името на царь Бориса е спазено. Поне такава една приказка ми разказа баба Ивана дѣдо Станчова, въ която се споменува казаниятъ нашъ царь: „Цар Бори̂с мно̀го се големѐял — отѐждал с мъждра̀ко та зѐмал на̀фората. Тука са крѣщал; хо̀дял пу лов — хо̀дили каквѐто князо куѐ. Сѐтня іерменлѝя̀н убил цар Бори̂за, и мѣчили дъщир́ъ му, да я дадът на нѐгу іерменлѝйна. ‚Нищъ, бащъ ми убѝли‘, ка̀зала тя. Предума̀ли я, довѐли по̀по. По̀по рекъл да я избѐви. Ѝмало идно̀ скрі̀нище пуд зем́ътъ — вървя̀ло чак ду Ко̀тел; ‚Върві̂, реклѝ і́‘. Зад́ Котел, там

идѝн бульѐрин видьѐл ѝ сурѐтьо — ‚ще я зъмнъ‘ рекъл. И дàли я на нѐгу чиляка....“

Както въ Прѣславъ старо население има още въ:

Драгòево (216 к. бълг. и 6 к. турци).

Бешевлѝе (68 к. бълг. и 117 к. тур.).

Златàръ (103 к. бълг. и 191 к. т.).

Салмàново (142 к. б. и 44 к. т.). Тукъ има и петь кѫщи прѣселенци отъ Търново.

Кòчово или Кътешъ, — (74 к. бълг. и 98 к турски).

Осмàръ (98 к. бълг. и 48 к. тур.).

Чаталлàръ (28 к. бълг.).

Марàшъ (93 к. бълг. и 7 к. т.).

Кълново (42 к. бълг. и 43 к. т.),

Българското население не е староврѣмско въ:

Смѝдово (430 к. б. и 15 к. т.). Българското население въ това голѣмо село сега главно произхожда отъ балканското село Ришъ (Чалъкавакъ), както се спомена вече по-горѣ. Старитѣ смядовчани, които по говоръ и носия ще да сѫ били хърцòи‘ еднакви съ старото население въ горѣизброенитѣ села отъ Прѣславска околия, се разбѣгали прѣзъ 1828 год, когато Смядово се разсипало, и тръгнали за Добруджа и Русия, отъ кѫдѣто малцина се завърнали назадъ въ селото, и тия малцина съвършено си изгубили своитѣ особности подъ влиянието на множеството ришани, каквито сѫ сегашнитѣ смядовчани. Докато въ нарѣчието на близкото село Салманово се употрѣбя членна форма м. р. на *-о*, както у всички хърцои по тия страни, напротивъ въ Смядово тя окончава на *-ъ* *(â)*, както въ Ришъ

и по Сливенско. И облѣклото въ Смядово се различава по боитѣ и кроежа: по-прѣди женитѣ носили ‚чукман‘, а сега ‚съя‘ (множ. ч. ‚саи‘), ‚хуста‘ отъ басма, ‚илече‘, ентерия и пр., както и въ Ришъ. Стари смядовчани имало сега въ село Потуръ въ Добруджа (Бабадашки окр.). За участьта на Смядово прѣзъ 1828 год.[1]) и за заселението тукъ на ришани, слѣдъ като старитѣ смядовчани се разбѣгали, подробно ми разказва най-стариятъ сега човѣкъ въ селото, който помни тогавашнитѣ събития, дѣдо Ханджи Гено Чакъролу Вълчевъ. И споредъ дѣдо Гено сегашнитѣ смядовчани сѫ отъ Ришъ. Докато ‚сливненци‘ и други минали въ Русия, гдѣто седѣли нѣкои само три години, ришани се спрѣли въ Добруджа, и нѣкои само, между които и дѣдо Гено, ходили въ Русия. Отъ ришанитѣ, които останали въ Добруджа, повечето потеглили назадъ, и отъ тѣхъ пъкъ немалка часть засед-

[1]) За тогавашнитѣ страдания на Смядовчани се е съставила дори и народна пѣсень, която намирамъ обнародвана въ Периодич. Спис. (Браила), кн. VII—VIII, стр. 111:

Де сѫ іи чулу видьелу
Турци българи дѫ робьѫт
Іут Кѫзѫл-Каія фанѫли
Ду Чалѫкавак робили!
Іут де сѫ чули, рѫзбрали
Туркитье, джанѫмъ, Ришени,
Завѫлѫіе Смядухчени!
Чи сѫ Смядуву рѫзбягѫ —
Кої си жинатѫ іуставил,
Кої си децатѫ зѫбравил.
Зиленѫ гурѫ іичеши
Іут мѫшкитье им викуви
іут женскитье им плачуви!
Сѫма іи Станкѫ іусталѫ
С мѫшкѫ рожбицѫ Иванчѫ
и пр. и пр.

нала въ Смядово. Дѣдо Гено помни обсадата на Шуменъ, при която загиналъ главниятъ руски генералъ („Топалъ-дженерале“). Направили примирие тогава, за да погребатъ генерала въ града: „зеха тремпѐти, му̀зики, погрѐбаха го там;... четѝри каракòла (= караула) вардят го там три годѝни, женà му дор зъмне хабѐр — тя била отъ ‚Кѐве, въ Русия; дòде женà му, че гу занѐсе. Тя богàта — како ньѐма й богàта — шакъ ли й — чорбаджѝйки тье — дря̀хата ѝ ким билѝр от какò й!... Четѝресет попа салт напрѐде му вървя̀ха“. При свършването на войната настаналъ гладъ: ‚беелишкитье‘ хамбари изгорили ги прѣзъ войната. Една зима руски войски зимували въ Смядово. Какво изпатили тогава българитѣ, ‚не е за казване‘, особно пъкъ очаянието и разочарованието имъ слѣдъ сключения миръ. Българитѣ се видѣли принудени или да напуснатъ отечеството си, или да прѣклонятъ глава прѣдъ турчина, та да става каквото ще става. Дѣдо Гено, като не искалъ отначало да се покори, ходилъ на поселение въ Русия, ала скоро се наситилъ на чужбина, върналъ се назадъ и отъ тогазъ е на мнѣние: „сѐки да си седѝ на....., зерѐ турчинът е сѝлен, и кòлко да го навѝват, пàкъ има голя̀маземя̀. Ето и сегà исклà ермѐнцитье, и какво ще му стòрят? Ама и на тия погàнци каквò, им трябвало да са бунтуват; хич олмàса тям ли остàна да навѝят ту̀рчина“. — „Ами защо ги казвашъ поганци? ерменцитѣ сѫ добри хора, християни“ — възразихъ на дѣдо Гено. — „А че кой знае“, — отговори той — ама нѝй ерменлѝин кату е, не гу щѐме, оти тие са бокчѝи, — ‚бок ерменлѝ‘ дьету рекъл.... На божѝ гроб на великден на първия ден флàзя в черква гъ̀рка, чи на втòрия ден ермѐнцȃ пу̀скат... іермя̀нин кат се кàже, то не й чиста работа“. Така разсѫждаваше дѣдо Гено за бѣднитѣ ерменци, и

туй не ме очуди, като си спомнихъ нашитѣ повѣрия за ,ерменлясало' и пр.

Злокучене (т. Кюприкьой, 212 к. б. и 51 к. тур.). Българското население и тукъ състои отъ стари прѣселенци отъ Балкана.

Бял-брягъ (43 к. бълг. и 68 к. т.). Българитѣ тукъ сж новопрѣселенци отъ Мала-Азия отъ с. Гьобелъ (вж. погорѣ с. 94.).

Янково (36 к. б. и 135 к. т.). Българитѣ тукъ сж все прѣселенци — тракийци и 6—7 кжщи сж отъ Мала Азия, каквито сж и въ Бялбрягъ.

Байрамдере (77 к. бълг. и 62 к. т.). Старото име на това село е Новата Махалà. Тукъ има открай врѣме и турци. Селото се намира въ очарователна долина покрай единъ притокъ на Камчията, източно отъ Ришъ, подъ сѣвернитѣ склонове на Карнобатския Балканъ, съвсѣмъ осамотено. Селото нѣма и не е имало черква, а има само едно ,оброчище'. Като се сжди по нарѣчието, което се различава и отъ нарѣчието на Ришъ главно по това, че имената отъ ж. р. ед. ч. окончаватъ на чисто *-а*: удà (вода), уфцà, гурà, кузà, суфрà, може да се прѣдположи, че тукъ има прѣселенци отъ Сливенско или отъ Старозагорско. Че може да има тукъ и старо население, или пъкъ рупско, дошло отъ долу, показва произношението на *ѣ* като много широко ä, почти като *я*, гдѣто по книжовния изговоръ трѣбваше да бжде *е* напр. вяе, обясен, завляче, бяше, мясец и пр. И по-старото име на селото ,Новата Махала' говори въ полза на прѣселенци. Че българитѣ въ Байрамдере не сж отъ хърцоитѣ, доказва членната форма м. р. на *-ъ(т)*.

Александрово (30 к. бълг.). Прѣдъ послѣдната освобод. война това село било черкезко, и то столица на черкезкия ага въ сѣвероизточна България. Сега е за-

селено съ разни пришелци: 4—5 кѫщи старозагорчани, сетнѣ одринци, ришани и смядовчани.

Къмъ Прѣславска околия се числи и балканското село Ришъ (Чалъкавакъ), за което се говорѝ по-горѣ (вж. с. 42.)

Другитѣ села отъ околията сѫ турски.

Османпазарска и Ескиджумайска околия.

Българскиятъ елементъ въ тия двѣ околии до послѣднята освободителна война е билъ съвсѣмъ нищоженъ врѣдъ грамадното множество турци по тъй наречения Тузлукъ, който се пада въ тия околии. Само тукъ-тамѣ се запазили села съ българско население и между тѣхъ има нѣколко съ староврѣмски българи, чието нарѣчие и облѣкло доказватъ най-убѣдително, че и тукъ, прѣди да се потурчи тая область, българското старо население е било еднакво съ съсѣдното староврѣмско население по Шуменско и Прѣславско.

Въ двата околийски центра, Османпазаръ и Ескиджумая, които сѫ били едно врѣме чисто турски градовце, българскиятъ елементъ е новъ, придошелъ постепенно прѣзъ по-миналия и миналия вѣкъ отъ околнитѣ български села, и особно пъкъ въ послѣдно врѣме, слѣдъ освобождението на България.

Въ Османпазаръ (300 к. б. и 388 т.) българитѣ сѫ пришелци повече отъ Върбица, Котелъ, Прѣславъ и отъ околнитѣ села, напр. Вардунъ.

Ескиджумая (1036 к. б. и 1036 к. т.), като търговско мѣсто, гдѣто е ставалъ и прочутиятъ едно врѣме панаиръ, по-отколѣ е привличала прѣдприемчивия български елементъ отъ Балкана, отколкото Османпазаръ.

Въ турско врѣме тукъ се прѣселили много българи отъ Беброво и бебровскитѣ села (Елен. ок.). Слѣдъ освобождението дошли около 15 сѣмейства отъ Цѣрова Кория (Търнов. ок.), сетнѣ нѣколко отъ Елена и селата. Има много доселени и отъ с. Вардунъ, отъ с. Дервентъ и отъ Поповска околия. Ала трѣбва да е имало въ Ескиджумая българи, ако и малко, и отъ старо врѣме, понеже българската махала тукъ е до рѣката, която протича прѣзъ града, а пъкъ е извѣстно, че турцитѣ обикновено завзиматъ мѣстата до водата. Понеже беброванитѣ съставятъ най-малко половината отъ българското население тукъ, затова и нарѣчието тукъ прѣдставя смѣсь отъ шуменското или по-добрѣ вардунското и бебровското. Единство въ говора на гражданитѣ нѣма, а се говори въ всѣка кѫща споредъ произхода на сѣмейството.

Най-забѣлѣжителното старо село въ тая область е селото:

Вардунъ, сѣвероизточно отъ Османпазаръ и на сѣверозападната граница на Герловско, заобиколено отъ вси страни съ турци. Населението е староврѣмско, ‚хърцойско', което говори шуменското нарѣчие. Въ селото е имало малко турци (на 1891 имало 212 к. бълг. и 13 к. т.). Вардунъ е било войнишко село. За миналото му много ми разказваха по-стари хора отъ селото, особно Дѣдо Стою Русевъ, Стойчо Радуновъ и баба Иваница. Послѣдниятъ ‚черйбашия' на селото билъ нѣкой си Арифъ ага: „той държеше селото, ца̀ро го дал на него, той държѐше и Медвен (Паназкьой), Градец и Башкьой, все той ги държѐше. Арифъ ага седѣше на Градѐц [1]) То врѐме нашите ни̇ви, ‚уйнушките', бяа други, а ‚спаътските' башкъ; уйнушките къщи юшу̀р не да̀ваа. ‚Спаътски,' то отъ ‚спаъ' — които придошли послѣ,

[1]) Както се каза по-горѣ (стр. 79.), Башкьой е днешното село Жеравна, което било войнишко село както и Медвенъ и Градецъ.

тѣ плащали. Туканак малкома плàщаха юшỳра, само 4—5 души, а преди те всички плащаха, до 30-тима. ‚Спаът-ската' нива ние я знàехме: ‚спàатарласъ', а пък ‚уйнỳк-тарласъ' — друга. У Варна калята кат са прàвѣха, ние ги прà(в)ехме. Султàн Махмỳд кат излèзе на разхòд, ние до Девня път правѝхме, ние уйнỳците — ‚салаỳрите' работихме. Ѝмахме чаỳш от нàше сèло и от дрỳгия селà: от Градец, Медвен (и Папазкьой го казвали) отъ Бяла (Рушчушко), отъ Черковна (Провадийско). Бащà ми коè стрикà ми ходили на Гюргювè трап да правят, калè да правят. Като спали в Делѝорман, в тỳрска одаѝ спàли и си събỳвали цървỳлите да ги давали на турци да ги разхòждат: уйнỳци, туй голям сербезлѝк ѝмаше! Кат тръгнат уйнуците, затвàряли дугèните, докат минат! Те уйнуците повече на Цариграт хòдеа, каквѝто цàрския кòня пасът там; отъ тỳканак им дàвахме харчлѣк тям. Пу едѝн мèсец седя́а там, па сèтне дрỳгие отюваа" . . . „Арѝфаа ѝмаше тук чифлик" – разказваше баба Иваница – Дохòдя, истер-истемèз ще ѝдем да му жèнем, ще му вòзим снòпите, ще му вършèм, ред дòйде ше му сèем: и жèни и мòми и мòмци със лябо си му жèнът, еннъ удъ ако им дадè, тòлкоз . . . Ханъма Арѝфаа нèмаше, ратай-кѝня си фàщаше . . . Не мòжеа мумѝчефта да отѝдат за удъ, а да се натрỳфят — никак . . . Да ѝдат мъжите ни в кърo, не мòжехме на пътьо да излèзем от тỳрци, пък нѝнье рахàт: ут дèто щем отòдяме, спим дèто щем. А пък чер-кèзите! — вòлове крадя́ха, — гòл да те съблечè . . . Да не бèше душлà Русия . . . . Кат са расчỳ, чи ѝдат руситe, чи кат юрудѝсаха нèя черкèзи: ут зорнѣтъ зеа да пълнятъ сèлото; дòде едѝн — дàдох еднàта пѝта, дòде дрỳги — дà-дох още еднà, пипèр им извàдих, зèлье извадих . . . Вàй, седя́ха ньего ден; ньего дèн тук бèши, там бèши — ня́ма рỳси . . . . Ама най-сетне на другио ден èто го свàко ми

се провикна: брѐ, дядо Иван доде! Кат зел единъ пѝтъ на ржкѣ си, че тъй я носи! Синките плàчем . . . То сякаш стана Великден. Вѝну нямахме — агарѝди вече гу обрàха гьочовете (турскитѣ бѣжанци). Скòро то да се кỳпи, да са дунесè . . .“ Така се увличаше баба Иваница въ своето сладкодумно разказване. Нека забѣлѣжа, че вардунчани отъ тогава празднуватъ 17 януари — деньтъ, когато влѣзли руситѣ въ Вардунъ.

Чернитѣ бои, въ които баба Иваница ми рисуваше миналото отъ турско врѣме, се отнасятъ главно къмъ послѣднитѣ 2—3 десетолѣтия, особно откакъ дошли черкезитѣ. Мжжетѣ напираха на тоя фактъ, като казваха, че докато да дойдатъ черкезитѣ, тѣ сравнително много по-добрѣ били съ турцитѣ, а пъкъ „то колкото въ Меджитовото врѣме“ рахатували, никога не е било ни понапрѣдъ ни по-сетнѣ. Прѣди танзимата били данъцитѣ леки. Войницитѣ, както се каза, не плащали юшуръ, а плащали само ‚ресим-чифт-параси‘ сир. по 7$^1/_2$ гроша на чифтъ волове давали на ‚черибашията си‘. Освѣнъ това, разбира се, давали всички и ‚харачъ‘. Ала и тукъ, както и другадѣ събирането на харача ставало въ пълна безредица. Характеристично е, какъ описваше тогавашнитѣ бирници — ‚харачѐри‘ моятъ разказвачъ, дѣдо Стою: „. . . . харàч дàвахме. Кòгуту уловѝът тугѝс, ут нѐгу зѐмаха. Еднòш кату уловѝът някугу и гу пѝшът, вѐке кàта година ще дава: по 15 гроша на малките, и по 30 гроша на голѐмите. Като гу уловѝът на 15 гòдин, веке ще го пишът и ще му зѐмат. Да и познàти, харачѐрину завѝваше главътъ си с червѐн пòяс, да ѝ познàти. Дядо ми вѝдел харачѐрину — зер той е познàт — зѐ мòйта свѝрка и зе да подсвѝрва със свѝрчицата и ми извѝка: ‚харачѐру ѝде, фърлѝ кàлците!‘ Аз фърлюф кàлците и дяду ги скри в тръньсту, а пък аз пу рѝза пудскàчам окол̀о

дядо Дра̀гне. Йлем, кат наближѝ до нас харачѐрину, аз пудска̀чам пу рѝза около дядо Дра̀гне, рѝзата са развя̀ва, ка̀лците стоят у тръните, а той: „чоба̀н, ама̀ ойна̀ дайрисън шошюй, ха!“ (= чобанино, ама разиграваш хлапето си, ха!) каза харачѐрину. Зер, бащѝте не знаят, че харачѐру ще доде, и ни казват: ‚не обу̀вайте ка̀лците, твърде не ходьѐте и бя̀гайте!‘ И ние бя̀гаме, кат гу вѝдим, нафлѐзем в тава̀но коѐ; ба̀кьо веднъш като флѐзе в мисѝро — де ще гу уловѝ! Ахмаклък било̀ в ону̀й врѐме! Ние гулѐми ходим пу рѝза, за да изглѐждаме ма̀лки. Аку ще би човѐк на 30 го̀дин да флѐзе, той кат не се уловѝ, не да̀ваше хара̀ч. — Когато стана̀ танзима̀т, войниклу̀ко са дигна̀ и фана̀хме да да̀ваме юшур. Подѝр танзѝмато ра̀вно стана̀ ту̀рското и българското. Сетне, като фа̀на да са продава юшу̀ро — десѐтоко на илтизамджѝите, ут тяф мно̀го си истѐглифме. На Варна дорѝ го но̀сефме. Не кирѝя да̀даа, не нѝщо . . . Ама̀ пак по льѐко беше за парѝ тога̀з: парѝте бя̀а скъпи. А то 100 гроша у па̀зва си днес зъмнѝ и па не ти стѝгат... Кат ста̀на танзима̀т, Арѝфаа отъ тукъ се дигна̀, порда̀де си тука му̀лкьо; ут нѐго си наку̀пиа селяните нивя̀, коѐ чаѝри. Султа̀но го дигна Арифаа.“

Дѣдо Стою, който знае много отъ миналото, ми разказва̀ и за тъй нареченитѣ ‚займи‘. Тѣ били избрана войска на султана, че сетнѣ, когато изслужатъ, ги дарявали съ села, за да се ползуватъ отъ десетъка на селото. И сега имало още живи заими, така напр. единъ заимъ билъ още живъ въ с. Кестене (Джумайска околия). Той ималъ въ турско врѣме двѣ такива, отстжпени нему села. Едно отъ тѣхъ било селото ‚Спахлари‘ (въ Разград. околия). Слѣдъ танзимата отнели на заимитѣ селата имъ и за обезщетение имъ опрѣдѣлили единъ видъ пожизнена пенсия — около 1000 гроша на годината. Тѣзи пари

имъ се плащали до послѣдията руско-турска война, а на тия, които слѣдъ войната се изселили въ Турция, може би още да се плаща. Споменатиятъ заимъ отъ село Кестене и слѣдъ 4—5 години подиръ освобождението на България ходилъ въ Цариградъ, да си получи паритѣ, но трѣбвало да докаже, че е живѣлъ въ Турция. Съ лъжа и съ адвокати той все успѣлъ да вземе нѣщо.

Носията въ Вардунъ е старовремска — хърцойска. Мѫжетѣ доскоро бръснали главитѣ си и въ срѣдата си оставяли плетенка, ,перчàм', а нѣкои туряли на перчама и единъ ,кривъ гребенъ', именно затъквали на глава си гребенътъ, и безъ него не ходили никѫдѣ. Сега вече нѣма у никого такъвъ гребенъ. Обичаятъ да носятъ мѫжетѣ гребенъ на главитѣ си билъ много старъ. Твърдѣ е възможно, че у тъй нареченитѣ ,гребенци' въ Силистренско, за които по-долу се говори, мѫжетѣ да сѫ носили гребенъ, та може би поради това да сѫ получили и названието ,гребенци', а не поради старовремската шапка на женитѣ, както сега мислятъ (вж. по-горѣ стр. 46 и долу стр. 159.).

Обичаятъ ,подстригване' и сега още сѫществува у вардунчани: „И сега нiе, — разказваха ми — като израстнѐ детèто на двѣ три гòдин, ще зъмнат да гу подстригът".

Хасанфакъ (44 к. бълг. и 29 к. тур.). Въ Хасанфакъ, което въ турско врѣме ,въ кютюкъ' се е писало ,Алàклисè', се е спазило старо българско население, както и въ Вардунъ. Сега има тукъ и нови прѣселенци отъ Търновско. Че Хасанфакъ се е казвало Алàклисè, добрѣ помнятъ ститѣ хора тамъ, така че нѣма съмпѣние, какво Хасанфакъ се намира сега на мѣстото, гдѣто е било Алаклисе, за което се споменува и въ единъферманъ, запазенъ въ Котелъ (вж. Иречекъ, Cesty, 650). И менѣ

ми разказваха, че едно врѣме това село било ‚градъ‘, че тамъ имало стара, знаменита българска черква, поради което и турското название ‚Алаклисѐ‘ се е спазило и у околното турско, безсъмнѣнено въ голѣма часть потурчено нѣкогашно българско население. Азъ минахъ покрай селото, но за жалость не можахъ да се спра тамъ, понеже бѣше късно, а трѣбваше още сѫщата вечерь да се намѣря въ Османпазаръ.

Конàкъ. И въ това чисто българско село (102 к.) се е спазило староврѣмско население, обиколено отвредъ съ множество турци. Една млада булка отъ Конакъ, която можахъ да поразпитамъ въ Попово, говорѣше старото о-нарѣчие, произнасяше и членната форма м. р. на -ò: кракò, носò и пр.

Дългѣчъ (66 к. бълг. и 53 к. тур.). И тукъ е спазено старо население както и въ горѣказанитѣ села. Сѫщо тъй населението е старо още въ:

Алвàново (68 к. б.), Гѐренъ (62 к. бълг. и 77 к. тур.) и Явàшово (50 к. бълг. и 22 к. тур.). — Въ Чекендѝнъ (62 к. б. и 182 к. т.) българитѣ повече сѫ пришелци отъ Вардунъ.

Върбѝца (441 к. бълг. и 147 к. тур.). Нѣма съмнѣние, че една часть отъ сегашното българско население въ Върбица е староврѣмско, ала че има въ Върбица и много пришелци откѫдѣ Балкана, главно отъ Котленско, вижда се по нарѣчието, въ което наистина се спазва още отвореното *ä* вм. *ѣ*, както се чува и по Шуменско, ала членната форма м. р. вече не окончава на *-о*. Миналото на Върбица, гдѣто българското население отначало ще да е било много потискано, поради което върбичани можали да оцѣлѣятъ, безъ да се потурчатъ,

ужъ само благодарение на една хитрость, като се казали, че не сж българи (вж. по-горѣ стр. 12.), доказва, че трѣбва старото население на Върбица въ значителна часть да се е разселило въ най-тежкитѣ за българщината врѣмена въ тия области.

Въ близкото село Тича, което се числи къмъ Османпазарската околия, населението, както се посочи по-горѣ (вж. стр. 46.) е старо, ала принадлежи къмъ планинцитѣ и по говоръ е еднакво съ населението въ Котелъ.

Въ Османпазарско и Ескиджумайско, понеже отъ тукъ, центърътъ на тъй наречения Тузлукъ, много турци се изселиха, има намѣсто изсѣленитѣ турци нови българи поселенци отъ разни страни, както отъ източна, така и отъ западна България. Така напр. въ с. Ашикларъ (Османпаз. окол.) има 10-тина сѣмейства ‚шопи'. Заслужватъ особно внимание тукъ и немалкото одрински българи откждѣ Димотика, които се отличаватъ съ интелигентность и трудолюбие, особно като се занимаватъ съ скотоводство, най-много съ овчарство, правятъ кашкавалъ и пр. Близу до Османпазаръ, именно въ селцето:

Мѐчикчилеръ има одринци българи, прѣселени тукъ отъ с. Януренъ (Сюфлишка каза). Януренъ е имало до 350 кжщи; то е старо село. Наоколо му има доста стари български села като Каяджикъ, Крушево, Голѣмъ Дервентъ, Малъкъ Дервентъ, Кутруджа и др. Селото Януренъ се разселило прѣзъ 1878 год. То, ако и да е било настрана (‚състрън') отъ главнитѣ пжтища и размирицитѣ на войната, изпатило си отъ турцитѣ вслѣдствие на нѣкакво недоразумѣние. Почтениятъ старецъ, дѣдо Петко Русковъ, който е сега въ Мечикчилеръ, надълго и широко ми разправяше историята на тѣхното прѣселение въ България. Тѣ си добрѣ живѣли въ Яну-

ренъ: „научени си бѐхме. Многу бѐ рòдно местò". И тѣ си седѣли мирно; на тѣхното село аскеръ нѣмало. Когато се чуло, че руситѣ ще се върнатъ назадъ, минали наблизу башибозуци, и страхъ обзелъ селата наоколо. Една зàрань дошелъ отъ близкото село Кѝтруджа единъ овчаринъ и казалъ: „бѣгайте ѝдатъ, три часа отъ тукъ сѫ далечь!" И цѣлото село въ паника се дигнало да бѣга. „Оставихме си добитъците, садѐ с еднѝ дечѝнки се задѝгнахме". Запрѣли се на ‚Сухелйето' — а руситѣ се били вече ‚дръпнали' — седѣли тамъ два дена и се успокоили най-сетнѣ, като узнали, че въ селото имъ не навлѣзли башибозуци. Върнали се пакъ на селото си, ала страхътъ, който ги билъ обзелъ, още не билъ миналъ. „Еднѝ хòра рѐкъа — разказваше дѣдо Петко — да бѐгаме, а други — да си не оставяме мѝлкят, чи е многу ѝбаф нàшия мемлекьèт, мнòгу рождѐлен; памѝкът ставà на нàшът мемлекьèт. И найсетне склонѝхме всички, да се преселим въ България. Двааcте и три дѐна вървѐхме. Една гудѝна седѐхме ни в Слѝвенското — в село Турсунли (турско селце), а после тѝва дойдѐхме". Януренци сѫ главно скотовъдци — овчари, както котленци, и сега въ новитѣ си поселения тѣ се занимаватъ съ овчарство. Въ Мечикчилеръ тѣ сѫ устроили и голѣма сиренарница, гдѣто произвождатъ въ голѣмо количество хубавъ кашкавалъ. Януренци има още по Ескиджумайско и Османпазарско въ селата: Окчуларъ (60 кѫщи), Надарево (30 кѫщи), Ялъмларъ (20 к.), Имренлеръ (12 к.), Бухаларъ (25 к.), Карачуфаларъ (10 к.) и въ Дългѣчъ (3 к.). Въ с. Балабанларъ (югоз. отъ с. Конакъ) има нѣколко кѫщи димотишки българи отъ с. Каяджикъ. — Въ село Александрово (запад. отъ Ески-Джумая) има димотичани отъ с. Малки Дервентъ.

Въ селата Алванларъ, Кючюклèръ и Велетлèръ живѣятъ турски сектанти, стари прѣселенци отъ Мала Азия — тъй нареченитѣ ‚алийани‘ или ‚къзълбаши‘.

Поповска околия.

Въ Поповска околия до началото на миналия вѣкъ турското население тъй сѫщо, както и по Османпазарско и Ескиджумайско, толкова е било гѫсто и многобройно, че е чудно, какъ тукъ сѫ оцѣлѣли нѣкои села съ старобългарско население, което не само че е било заобиколено отвредъ съ турци, но е живѣло и съвмѣстно съ тѣхъ въ едни и сѫщи села както напр. въ Опакà и Паламàрца. Принудени да се сношаватъ съ турцитѣ и да имъ служатъ, староврѣмскитѣ българи въ тая околия отдавна сѫ усвоили турския езикъ, който имъ committedъ, тъй да се каже, втори материнъ езикъ, употрѣбянъ често и въ сѣмейния разговоръ отъ домашната челядь и отъ двата пола. Поради това се е съставило мнѣние за тия българи, че тѣ вече не знаели добрѣ български и че повече говорѣли турски отколкото български. Така ми ги прѣпорѫчваха и въ Попово, когато тръгнахъ отъ тукъ да посѣтя по-важнитѣ стари, ‚ерлийски‘ български села въ околията Ала указа се това мнѣние съвсѣмъ безосновно, понеже азъ намѣрихъ, че и тукъ всѫду у старото българско население, ако и да владѣятъ турския езикъ почти всички (най-новото поколѣние сега вече не учи турски), много добрѣ се е спазило матерното му нарѣчие, което прѣдставя продължение отъ шуменското съ малки разлики въ фонетиката и словаря. Така тукъ отворениятъ гласежъ на *ѣ* като ӓ не се чува; тукъ вече не се употрѣбя думата нинѣ (= сега), както по

Шуменско, нито казватъ длег, длега, длего (=дълго), но затова пъкъ казватъ ‚*мльо*го', (много), цуваль' (чувалъ) и пр., което не се казва въ Шуменско.

Отъ началото на миналия вѣкъ полека-лека взели да засѣдатъ по Поповска околия нови български поселенци отъ Стара планина, именно отъ Еленско, Трѣвненско, Габровско и Дрѣновско, така че всички нови поселенци тукъ съ много малко изключения сѫ балканджии. Слѣдъ освобождението на България тукъ се поселили и малко одринци — отъ Димотишко, каквито сѫ и въ съседнитѣ двѣ околии откъмъ изтокъ. Има тукъ-тамѣ и други „нови" българи откѫдѣ Търновско и дори отъ западна България, но въ малко количество, така че и между най-новитѣ прѣселенци пакъ прѣобладаватъ балканджиитѣ.

Попово, центърътъ на околията (180 к. бъл. и 20 к. турски), е населено най-много съ нови пришелци отъ Разградско, отъ Търновско, главно отъ Горня-Орѣховица, сетнѣ съ балканджии отъ Дрѣновско, именно отъ селото Каломенъ (на въпросъ отговарятъ съ „йо!" = да!). Тукъ се знаятъ за „ерлии" българи само нѣколко кѫщи.

Паламàрца (198 к. бъл., 192 к. тур.). Близу до Попово, на сѣверозападъ, се намира старото българско-турско село Паламарца. Турското население било прѣди освобождението тукъ по-силно отъ българското. На 1891 г. имало още 192 к. турски, а на 1898 година, когато бѣхъ въ селото, казаха ми, че останали още около 150 турски кѫщи.

Българската женска носия тукъ доскоро се отличавала главно съ тъй наречената риза „кàпанка" (виж. по-горѣ стр. 62.). Тукъ захваща и особната форма на задната прѣстилка, що носятъ женитѣ, наречена „кърлянка". Мѫжетѣ зимѣ носятъ бѣли „бирнèци", а тукъ е спазенъ и „кожухъ" (кѫсъ безъ рѫкави).

Върху миналото на селото въ турско врѣме прѣзъ послѣдния половинъ вѣкъ много нѣщо ми разказва старият Даскалъ Пенчо, единъ отъ най-важнитѣ дѣятели по събуждането на съвършено потъналата въ невѣжество и потиснатата българщина по Разградско прѣзъ миналия вѣкъ. Състоянието на българската черква въ тия области до кримската война е било съвсѣмъ плачевно. Черкви е имало по Разградско тогава само четири, които заварилъ още даскалъ Пенчо (роденъ на 1836 год. въ Паламарца), а именно по една въ Разградъ, въ Арнауткьой, въ Хюсенчѐ и въ Батембергъ (виж. по-долу за това село). Черквата въ Батембергъ се е направила прѣди 75 години и тамъ е имало попове, а пъкъ въ цѣлата Поповска и Разградска околия за всички български села тогава имало единъ попъ, нѣкой си попъ Танасъ — Кьосѐ Папазъ, както го били нарекли турцитѣ, и още единъ на с. Водìца („Удìца"). „Кат ще напрàйш една свадба, десет дѐна напред тряба да го намѐриш, за да ти венчѐй свадбата. А пъкъ за кърщаване, на 40 дена веднъж дохàжда. Зер, тогаз попòвете не седяха, а сàмо хòдеха. На него врѐме свадбата у къщи щѐ я венчѐйме; дьетѐ да са родì, пак у къщите ги увьерàхме — кръщàваме демѐк: дето пòпо ще кондìса, там на нея къща ще го нòсим. Пòпо куѐ на двàта мѐсеца я еднъш ще дòде, я не. Дьѐтето ще стàне на четѝрсе, на пинсѐ дѐна и сѐ неувѐрено, вѐке зафàща с ръчѝчките да замѐря, и тогàй хабѐр ще ти стòрят, чи пòпо душѐл". — На турцитѣ ангария не работили; „хìлле кат та викне — ще ѝдеш; кат та зансѐ на рàботъ — плàща". Баба Пенчовица помни, че е женала на турците „двье льетà", като получавала по педесет пари на день. Най-голѣмиятъ „гюнлюкъ" тогива билъ „пинсѐ парì". „За у къщата си като бъде, не вѝка — разказваше бабичката: — хìлле лятно врѐме ни мъчеа.

Ще дòат, ше ти изпиèт вìното. И вìно пиè, ше та фàве на карèс, ше та бий, и щеш не шеш, ще търпìш . . . . Кога прàиш свадба, ще поканиш и турците комшии, познати куè. Ако не го поканиш, той ще ти каже въ лìце: ‚ти свàдба прàиш чòрбаджи, не ни тандìсваш билè‘ . . . Свадбата когìто мòжиш да я пристìгнеш, тугìс ше я праиш веке. Уф пèтько прàвиме зàсевките — в недèля зъмаме булката и то в è ч е р, к а т м р ъ к н е, с л ъ н ц е т о ще з а с è н н е, с а х à т ь о п у е д ù н, п у д в à — в нèго врèме; у къщи ще се венчèй“. Колкото и да сѫ били българитѣ покорни и кротки, при все туй самитѣ имъ съселяни турци постоянно вършили надъ тѣхъ, особно надъ женската имъ челядь, ужасни насилия. Потурчване моми ставало постоянно. За освѣтление на ужасния животъ, който сѫ прѣкарвали до половината на миналия вѣкъ, а отъ часть и по-сетнѣ, тия наши староврѣмски българи по Разградско, ще приведа отъ своитѣ бѣлѣжки, какво ми разказва баба Пенчовица: „. . . Човèшката вяра мнòго премèжди ще преживèй; сякак съм премìнала. Имах една зълва, на 14 гòдин я свàрих. Утùдохме една зòрна (=заран) да жèнем. Свекър ми отùде на дрỳго място да жèне и ни заръча, да го чàкаме. ‚Вие, кае свекър ми, дуженèте, па пучàкайте, вие немойте отù самù‘. А пък ний, кат свършихме рано, тръгнахме и безъ него. Стрìковица беше с нас. Кат тръгнахме — превàриа ни урчà (=уручà сир. турци), зèа ни мумùчето. Свекър ми идел с олòвете там, чул глъчка, стигнал ги, утървà я — не можèли да я зансът. Срукнàа са и комшùи, отървàхме я. Ама не щеш ли, че тия урчà се пìсаа на аскèр и почнàа да се закàнват, а ние двайсте дене куè у комшиèте, куè у хамбàрете се крùехме, и най-сетне па ни зèа момичето. Веднъж дванайсет момичета вечерò, кат си ùдели, прибрàли ги, àйде;

има още живи от тѣх: Джефѐролувца (= Джефероглувица), Пулвакца, Къзъловца, Пàровката — чакай че вѐще има —: Хаджѝ-Ирѝкца, Бешлѝолувца, Нискюллиолувца. Една баща ѝ я беше отървал и си я беше скрил. Улюлѝо, улюлю! какво си истѐгли чилѝко! Накàраа гѐйко и, дядо Велѝко, та сам назад я занѐсе на гърбо и я теслими на тỳрчино. Там тье я били, клàли я, ама па не можàа съвсем да я потỳрчат: рамазàно не го държѐше, кръстеше се, велѝките пòсти сѐ пòстеше. Бачу ѝ тръгнà ней на Светà горà".

Такъвъ е билъ горѣ-долу животътъ на българитѣ и по другитѣ стари села, които тъй сѫщо, както и Паламарца, сѫ били едно по едно осамотени срѣдъ турското фанатазирано население. Не е чудно, че при такива условия българското население тукъ не е могло да се размножава: Паламарца напр. е имала, споредъ казването на даскалъ Пенча, прѣди 40 години 115 български кѫщи, а турскитѣ кѫщи сѫ били тогава до 350.

Даскалъ Пенчо Кръстевъ се е училъ въ Разградъ у даскалъ Никола и даскалъ Стойко Чолакъ, сетнѣ въ с. Батембергъ у даскалъ Тихула и у попъ Стефана. Първиятъ грамотенъ човѣкъ въ Поповска околия е билъ той. Даскалувалъ въ с. Опака 2 години, въ с. Ковачевецъ 2 години, въ с. Айдаркьой 4 години, въ с. Кацельево („Кацелюо" — въ Русчушка околия) 2 години и въ Паламарца 10 години. Първомъ получавалъ 200 гроша на годината, сетнѣ по 500, та че най-сетнѣ 1000 гроша. Сега е пенсионеръ съ по 6 лева на мѣсецъ! (Даскалъ Пенчо е сакатъ на лѣвата рѫка — само палецътъ е здравъ). Той е билъ и кметъ въ Паламарца отъ 1879 до 1892 година. Училище нѣмало отначало, ами у дома му се събирали дѣца да ги учи. Попитахъ го, въ тая ли кѫща е било училището, въ която сега живѣе: „Как ще

напрàвя аз тогаз таквàз япìя, а кузỳм, — отговори той — ами тогаз у ,дàмища‘, у ,кофтòри‘, у земѝъта! То време нèмаше такива къщи — е там трапò дето го вѝждаш, там беше нàшата старовремска къща, ,дам‘ я казвахме; тя въ земята вкопàна, отгòре ще я покрѝеш съ плет и ще отделѝш за добѝтъко. . . . . Какво сме теглѝли, ама пà сме работили с прѝсърце: ние глèдахме тогава да приучим народа да се кръсти, не знаяха да се кръстят, свето причещение не знаяха да земат . . . . . Туй село аз съм го подържал . . . на ден ѝдваше, че по три пъти ме викàа на ,одаята‘ да ме заплашват. Пък аз не лъмтя̀х за парѝ, ала сега, кат виждам, че на мене се дава 30 гроша на мѣсец за прехрана, а пък други, дето аз съм ги учил. . . . . “ И наистина, дѣдо Пенчо не лъжеше, защото той е всеизвѣстенъ въ околията, и той наистина има голѣми заслуги, ала нали е билъ учитель въ турско врѣме, то у насъ сега не се цѣни.

Паламарчани сѫ пострадали и прѣзъ послѣдната освободителна война. На Петровденъ 1877 година, когато уплашенитѣ селяни били сбрани въ черковния дворъ (черквата правена слѣдъ „севастополското мурабе“), нахлули въ селото черкези и убили много хора, ограбили, добитъка прибрали. „Останàхме тук със пу иднà душà — разказваха ми селяни, що бѣха дошли у даскалъ Пенча — немаше не дрехи, не рѝза; иннѝя хòра салт със гърб избя̀гаа, дето са дума“. Бѣгали на кѫдѣ Бѣла (Русчушко), гдѣто имало бѣжанци българи, сбрани отъ цѣлата Поповска околия. Когато се върнали назадъ, трѣбвало всичко отъ ново да градятъ. Отъ тогава ,дамоветѣ‘ вече отстѫпили мѣсто на новитѣ кѫщи, така че сега тукъ-тамѣ по дворовете, както у даскалъ Пенча, се виждатъ само още слѣди отъ старитѣ ,дамища‘. — Старобългарско население, каквото е въ Паламарца, има още въ слѣднитѣ села:

Опака (189 к. бълг. и 194 к. тур.). И въ Опака е имало по-прѣди много турци — до 300 кѫщи, и тукъ българското население е прѣкарвало животъ на тежко робство. Една стара бабичка ми разказваше подобни истории за насилствено турчене, каквито чухъ и въ Паламарца. „Мумѝчета мльогу се турчили на дѣдовото Ангелово врѣме, прѣди 80 години. Па и сетнѣ гоньева (гонѣха) мумичета — прибави бабичката — ала сеганка веке омекнава.“ Думата бѣше за турцитѣ, които сега вече кротуватъ, макаръ че тѣ, по общото мнѣние на селянитѣ, още се надѣвали да имъ се възвърне царството. Не могатъ тѣ още забрави, какъ на сила сѫ карали българкитѣ да имъ женатъ по за „шесть парѝ и десетъ парѝ на день.“ И българитѣ отъ Опака се разбѣгали на 1877 година: седѣли десетина дене кѫдѣ ‚Орѧовца‘ (Горня-Орѣховица) —руситѣ тогава дошли до Караесенъ — и сетнѣ отишли на с. Костово (Бѣл. ок.), на Саръяръ и на Карамца. Черкези не успѣли да влѣзатъ въ селото имъ.

Са̀дина. Въ турско врѣме Садина е било голѣмо село, имало е до 500 кѫщи, отъ които половината били турци; тѣзи слѣдъ освобождението полека-лека се изселили и останали до 1898 год. само 5—6 кѫщи (на 1891 г. имало 321 к. бъл. и и 47 к. тур.).

Прѣзъ руско-турската война въ Садина турски бѣжанци грабили, убивали и запалили селото, та една махала съвсѣмъ изгорѣла. Закланъ билъ и кметътъ Илия Сърдановъ. Садинскитѣ българи сѫ старовр̀ѣмски жители на селото и понеже сѫ по-близу до Разградъ и до пѫтнитѣ съобщения, се показватъ и по-развити нпр. отъ паламарчани.

По говоръ и носия садинчани сѫ сѫщи старовр̀ѣмски хърцои. Като ги разпитвахъ, дали тѣ намиратъ нѣкоя разлика между себе си и нпр. българитѣ въ близкото

село Батембергъ, тѣ ми отговаряха, че тѣ сами сѫ ‚ерлийци‘ или както още се казватъ ‚ера̀ньовци‘ — ‚вѐти българи‘, докато онѣзи въ Батембергъ сѫ ‚балканджии‘. „То се познава по дреата и по приказката имъ“ — казваше ми бай Іовко Христовъ, бивши кметъ на селото. — „Ето на, тия въ Батембергъ пред сто и пиндесѐ гудини сѫ приишлѐ от Дря̀новско, ама никугаш чифчилѣку не мо̀гът да гу упекът кат нас“. Кои още села сѫ ерлийски въ околията и кои не, много добрѣ е извѣстно на мнозина садинци, които като бай Іовко познаватъ на пръсти почти цѣлата околия. Именно старо ‚хърцойско‘ население нѣма много по другитѣ села отъ Поповска околия:

Въ Кра̀пица (турски: Крепча̀) има малко стари българи, доселени отъ Опака (13 кѫщи, а турци 71 к.); въ Балджѝ-Ому̀ръ, бивше чисто турско село, има само 5—6 български кѫщи, доселени отъ Садина; въ Хайда̀ръ (119 к. б., 87 к. т.) и въ Караачъ (118 к. б., 24 к. т.), населението било смѣсь отъ стари българи и пришелци. По̀-подробни данни за тия двѣ села не успѣхъ да събера. Въ Га̀гово (22 к. б., 149 к. т.) бълг. население произхождало отъ Паламарца.

Въ другитѣ села отъ Поповска околия българитѣ сѫ по произходъ балканджии, едни отъ по-старо врѣме доселени, прѣзъ първата половина на миналия вѣкъ, а други отъ по-ново врѣме. Помни се, че женитѣ до неотколѣ въ балканджийскитѣ села носили на глава си ‚сука̀й‘ (вж. по-горѣ с. 50). Въ Паламарца даскалъ Пенчо изрично ми каза: „на Водѝца, на Кова̀човецъ, на Зара̀ево и Ба̀тембергъ — тѣ бяа се съ сука̀й, а въ Паламарца и Опака не се е носило никогашъ сукай, ами въ старо врѣме женитѣ си превързвали главата съ бял ‚ръченѝк‘, а сега съ ‚чюмбѐр‘ или язма̀“. Стари балканджии сѫ въ:

Ковачовецъ (155 к. 56 к. т.).
Водица (210 к. б. 13 к. т.).
Посъбина (104 к. б. 42 к. т.).
Чаиркьой (197 к. б. и 19 к. т.).

Зараево (въ турско врѣме наричано Кара-Хасанъ) сега е чисто българско село, ала въ турско врѣме половината му жители били турци. Новото име Зараево е получило селото по името на Зараевския руски полкъ, който се е сражавалъ близу до селото. Слѣдъ като се изцигали турцитѣ (на 1891 г. 170 к. б. и 14 к. т.), дошли и нѣкои нови поселенци отъ околнитѣ села. По-старото българско население тукъ е балканджийско, доселено въ началото на миналия вѣкъ. Женитѣ били особно много прѣдадени на пѣснопойство. Гдѣто и да станѣлъ съборъ въ Поповска околия, зараевчанки дохождали; тѣ пѣели хубаво, правѣли люлки и др.

Фюлбеллѐръ (42 к. б., 54 к. т.), заселено отъ Еленско прѣди стотина години. Въ селата: Калфàкьой (Джевизли-калфа, 63 к.), Спахлàръ (140 к. б., 86 к. т.), Ярдъмкьой (55 к. б., 29 к. т.), Нòво-Малко (бивше черкезско село по име Сепетчѝ, сега 40 к. б.) — българското население произхожда отъ голѣмото балканджийско село Батембергъ въ съсѣдната Разградска околия, което е заселило и други села въ течение на втората половина на миналия вѣкъ (вж. по-долу стр. 143).

Въ другитѣ села отъ Поповска околия българското население, доколкото можахъ да узная, датува отъ най-ново врѣме, най-много то е заселено слѣдъ освобождението на България. Така нпр. с. Бахшишларъ (60 к. б. и 144 к. т.), което сега се нарича Дриново, е бивше турско село, сега заселено съ шопи отъ Софийско и съ балканджии отъ Дрѣновско.

Аязлàръ (189 к. б.), бивше чисто турско село, слѣдъ послѣдната война заселено съ одрински българи отъ Димотишко, именно отъ селата Януренъ и Кỳтруджа (вж. по-горѣ стр. 124). Тукъ има доселени и батембергчани (дѣдо Събе съ двата си сина и дѣдо Иванъ съ двата си сина и дѣ̀до Цани съ синоветѣ и внукитѣ си). Въ Аязларъ нашитѣ одринци тъй сѫщо се занимаватъ въ голѣми размѣри съ скотовъдство и сѫ успѣли да си придобиятъ хубавъ поминъкъ. Направи ми впечатление въ туй село фактътъ, може би единственъ въ Княжеството, че въ училището числото на момичетата прѣвишаваше числото на момчетата, а това потвърдяваше, че одринцитѣ сѫ между новитѣ колонисти по тия мѣста твърдѣ интелигентенъ и економично силенъ елементъ.

Султàнкьой (21 к.). Тукъ сѫ новозаселени сѫщо такива димотишки българи, каквито сѫ въ Аязларъ.

Мехмедѝ (66 к. б. — 58 к. т.). Тукъ българитѣ сѫ прѣселенци отъ Одринско, и то отъ с. Хидерлѝ въ Узункюприйско.

Въ бившитѣ турски села: Караве ллèръ, Мансъ̀ръ, Кỳрдаланъ (сега Иванча), Тюлбеллèръ, Шереметлèръ, Бракнѝца, Кочашлѝ, Кьосèкьой, Юруклèръ (сега Николаево), Сейдъ и Дагъ-Енѝ (сега Люблѐнъ) населението е набрано отъ разни пришелци, повечето пакъ балканджии.

Не успѣхъ положително нѣщо да узная за българскотото население въ Араплàръ и Къзъллàръ, и за нѣколко по-малки села отъ общинитѣ Араiпларска (с. Дере, Кючукъ), Зараевска (с. Кечиллеръ), и Любленска (Гърчиново).

Разградска и Кеманларска околия.

И въ тия двѣ околии турскиятъ елементъ е билъ толкова многочисленъ, че отъ старото българско население, сравнително съ турското, въ Разградска околия само тукъ-тамѣ се запазили останки. Ала ако се сравни Разградска околия съ Поповската отъ една страна и особно съ Кеманларската, гдѣто до освобождението на България е имало само двѣ-три села съ българско население изобщо, трѣбва да се признае, че въ Разградско сравнително доста много стари българи сѫ оцѣлѣли, и то въ голѣми села, въ повечето отъ които има и турско население.

Въ самия Разградъ (на 1891 г. 4900 души българи и 5700 д. турци), гдѣто българското население повече е набрано отъ разни пришелци изъ околията и по-отдалечъ, има една стара махала, наречена ‚Добрòшка', гдѣто жителитѣ сѫ такива староврѣмски ‚хърцои' както по говоръ така въ по-голѣма часть дори и по носия, каквито сѫ околнитѣ селяни въ Садина, Кабаколакъ и др.

Кабàколакъ (86 к.) е сега чисто българско село съ староврѣмско население. На 1811 година, когато въ руско-турската война Разградъ изгорѣлъ, много пострадали и кабаколачани, отъ които голѣма часть тогава тръгнала да се прѣсели въ Русия, ала не всички отъ тѣхъ прѣминали Дунава, а мнозина остапали по Добруджа и Силистренско. И на 1828 година пакъ тръгнали кабаколачани за Русия, ала повечето отъ тѣхъ се спрѣли около Силистра (вж. по-долу с. 163). Сѫщо такъво старо българско население въ Разградска околия има още въ селата:

Дрѝновецъ (244 к. бълг. и 60 к. тур.).

Езерѐцъ (и ‚Езерчѐ', 90 к. бълг. и 351 к. тур.).

Топчѝете (Топчѝкьой, 183 к. бълг.).
Хасанла̀ръ (196 к. бълг.).
Гюзелджѐаланъ (160 к. бълг. и 67 к. тур.).
Демирджилѐръ (40 к. бълг. и 105 к. тур.).
Ся̀ново (146 к. бълг. и 99 к. тур.).
О̀сенецъ (Хюсенчѐ 259 к. бълг.).
Крѝвня (157 к. бълг. и 42 к. тур.).
Торла̀къ (187 к. бълг. и 293 к. тур.).

Въ Кеманларска околия старо население се е спазило въ с. Завѣтъ и отъ часть въ с. Хърсово.

За̀ветъ (92 к. бълг. и 214 к. тур.). Има прѣдание, че това село е било едно врѣме чисто българско. Турцитѣ го наричали ‚За̀ход'. Гдѣто сѫ сега турскитѣ гробища, тамъ имало и по-стари — български. Отъ това село има прѣселенци въ Влашко, и до освобождението на България отъ Влашко все изпращали нѣкои отъ прѣселенцитѣ захаръ и кафе за подрѫжка на близкото турско теке, ‚Демѝрбаба̀', гдѣто споредъ мѣстното прѣдание по-прѣди била българска черква „св. Димитрий".

Хърсово (230 кѫщи). Хърсово е било прѣди 1828 г. чисто българско село, каквото е и сега, населено все съ стари жители ‚хърцои'. Ала слѣдъ руско-турската война прѣзъ 1828 година цѣлото село се разбѣгало, и бѣжанцитѣ тръгнали подиръ рускитѣ войски. Отъ емигрантитѣ сетнѣ се върнали въ селото си малцина, между които и сегашниятъ дѣдо Цани Папа̀зоглу, който ходилъ тогава съ баща си, Руси Папазоглу, „на Баба̀даа". Дѣдо Цани ми разправи нѣкои подробности за тогавашното изселване на хърсовчани. Тѣзи подирнитѣ били ‚задигнати' отъруситѣ и вървѣли съ руситѣ прѣзъ Шуменъ та прѣзъ Добричъ до Бабадагъ. Съ тѣхъ вървѣли и съсѣднитѣ селяни отъ

с. Карааранаутъ. Най-напрѣдъ, като тръгнали, ,слѣзли на Разградъ'. Събрали се тамъ по-старитѣ хора отъ всичкитѣ емигранти (имало и отъ Кабаколакъ и др. села), да поразмислятъ, какво да се прави, защото едни взели да викатъ: „не щемъ да вървимъ!", а пъкъ други: „Русия искаме!" Ала ,Русино' като казалъ „запрягай!", и тѣ всички за единъ день стигнали въ Новипазаръ. Оттамъ прѣзъ Добричъ, както се каза, стигнали до Бабадагъ и отъ тукъ до ,Дунава. Като ,стигнали до водата' — ,стигнало миръ' и тогава се рекло, ,кой кѫдѣто йще, да върви'. Цани съ баща си и заедно съ повечето отъ съселянитѣ си поседѣлъ на Бабадагъ три години. Сетнѣ се ,въртѣли' самъ-тамъ, докато най-подиръ ,покрай Дунава, покрай Дунава' дошли на Силистра. И тукъ седемь години останали. Когато потеглилируситѣ окончателно и отъ Силистра, ,теклифъ' сторили на сиромашьта, да идатъ въ Русия съ тѣхъ, които искатъ. И мнозина потеглили подирѣ имъ и нѣкои останали въ Влашко, кое отсреща Силистра, кое по̀ на вѫтрѣ, а други отишли дори въ Русия — въ Бесарабия. Нѣкои пъкъ останали по селата около Силистра. „Въ село Бабукъ — каза дѣдо Цани — и сега имаме роднини: наши хора има и въ Ромъния, въ с. ,Авомáци'[1]), близу до Букурещъ, и сега има хърсовчани, и въ село ,Верѐш'[2]) — родовете ни всичките сѫ тамъ, въ Верѐш; същио държът език нашио у Верѐш." — Само около 12 сѣмейства отъ

---

[1]) То е село „Афумацъ", на сѣвероизтокъ отъ Букурещъ, населено съ 1500 българи и 150 д. ромъни. Българитѣ се прѣселили тукъ най-много прѣзъ 1828 год., повикани отъ тогавашния чокой Скина. Общината има 4000 хектара земя, отъ които 3000 принадлежатъ на чокоя и 1000 на селянитѣ (вж. у G. „Weigand, Bulgarische Siedelungen in Rumänien", печ. въ Globus, Bd. LXXVIII. № 8. 1900, и рефератъ въ Пер. Спис. 1901. 2. 155).

[2]) То е село „Варѐщи" (въ Илфовския окрѫгъ), населението съ 1000 души българи, „повечето отъ които дошли тамъ прѣзъ 1822 (?) год." (вж. Вайгандъ, ц. д.).

старитѣ хърсовчани се върнали въ Хърсово, слѣдъ като стояли по силистренскитѣ села 11 години. Тукъ заварили запустѣли кѫщи. Сетнѣ ‚допаднали тукъ балка̀нци', и то като идвали постепенно: тазъ година дошли 4—5 кѫщи — до година други 4—5 кѫщи и т. н. Така се образувала покрай ‚ерлийската махала' въ Хърсово, гдѣто живѣе дѣдо Цани и гдѣто сега има около 50 кѫщи, отсрещната ‚балканджийска махала', която сега е многочисленна (около 180 кѫщи — всички кѫщи въ Хърсово на 1891 год. брояли 230). Балканджиитѣ ‚то време' споредъ дѣдо Цани били ‚слаби' тамъ въ Балкана, та затова никой не можелъ да ги сдържи, да не се селятъ въ полето. Кметътъ на с. Хърсово прѣзъ 1898 год., бѣше отъ балканджийската махала и ми разказваше, че баща му, който се заселилъ въ Хърсово прѣзъ 1872 год., заварилъ въ ‚ерлийската махала' около 25 кѫщи, така че нѣма съмнѣние, какво сегашнитѣ жители на тая махала произхождатъ само отъ завърналитѣ се около 1840 година 12 стари хърсовски сѣмейства. Балканджиитѣ въ Хърсово произхождатъ отъ Габровско, Троянско, Дрѣновско и Еленско. За това говорътъ на балканджиитѣ не прѣдставя сега чисто нарѣчие, каквото е още нарѣчието на жителитѣ отъ ерлийската махала. Има една махала въ Хърсово, наречена ‚Уру̀ковата махала', що показва, че тукъ трѣбва да е имало нѣкой бей едно врѣме. Дѣдо Цани именно си спомня, че нѣкой си паша ималъ тукъ чифликъ и че хърсовчани имали ‚до кьо̀рвезировио бозгунъ' нѣкакви права, така че ‚не би̇вало кованъ конь да мине прѣзъ сѐлото', ала сетнѣ станало лошо. — Какъ да е, съ околнитѣ турци все още поминували, ала когато дошли черкезитѣ и ‚почнали да крадатъ', животътъ станалъ несносенъ. Близкото село ‚Топалкьой' било черкезко, поради което постоянно добитъкътъ на хърсовчани билъ въ

опасность: „улои крадѝха, кокошки крадѝха, и каквото не щеш, а тъpие лаб не іедѝха“ — описваше дѣдо Цани черкезитѣ. Споредъ него хърсовчани най-много осѣтили, че България се освободила, защото се прѣмахнали черкезитѣ. Отъ Хърсово е заселено слѣдъ Одринския миръ с. Хърсово въ Новопазарска околия; хърсовчани има въ с. Станювецъ (Юруклеръ, Новопазар. окол.), въ Топалкьой (Шумен. окол.) и въ с. Вискьой (Тутрак. окол) и нѣколко сѣмейства въ с. Кара-Коджиларъ (Русен. окол.); има ги и въ Силистренско, както се каза, именно въ с. Бабукъ и въ с. Айдемиръ, а така сжщо и въ казанитѣ двѣ села въ Ромъния. И въ добруджанското с. Хърсово имало отъ тѣхъ.

Караа́рнаутъ (142 к.). Това село е било населено, както се види, прѣзъ първитѣ врѣмена на турското завоевание съ македонски българи откждѣ Костурско. По всѣка вѣроятность тѣ сж били сжщеврѣменно прѣселени съ сжщинскитѣ ‚арнаути‘ (албанци) въ с. Арнауткьой до Разградъ, чиито потомци и сега още говорятъ албански. Споредъ едно прѣдание, нѣкой паша, който е направилъ голѣмата джамия въ Разградъ и на когото ще да сж принадлежали селата Арнауткьой и Караарнаутъ, прѣселилъ ‚арнаути‘ откждѣ Янина, като ги надарилъ съ особни привилегии, въ силата на които и двѣтѣ села можали и прѣзъ най-тежкитѣ врѣмена на турското иго да се запазятъ въ добро състояние. Македонскитѣ прѣселенци въ Караарнаутъ, ако и да не сж били ‚албанци‘, както онѣзи въ Аранауткьой, минавали тъй сжщо подъ името ‚арнаути‘, тъй като съ това име доскоро въ източна България сж били означавани и македонскитѣ българи. Селото Караарнаутъ минавало и подъ име ‚Малки Арбанаси‘, докато Арнауткьой се казвало, освѣнъ ‚Бейарнаутъ‘ още и ‚Голѣми Арбанаси‘ (вж. по-подробно въ статията ми ‚Арнаутитѣ въ

Силистренско и слѣди отъ носовки въ тѣхния езикъ', въ Периодич. Спис. LXI).

И отъ Караарнаутъ старитѣ македонски жители се издигали прѣзъ 1828 год. заедно съ съсѣдитѣ си хърсовчани и др., както се каза по-горѣ, съ намѣрение да се прѣселятъ въ Русия, ала и отъ тѣхъ по-голѣмата часть останала въ Силистренско, главно въ с. Айдемиръ, сетнѣ и въ селата Сребърна, Бръчма, Караорманъ, Бабукъ и Хаскьой (вж. цитув. съчин.). Въ Караарнаутъ се върнали отъ „ветитѣ" твърдѣ малко — само три-четири сѣмейства: Бѐно Дѝчоолу, Карамозàкъ и още двама-трима. Старитѣ отъ тия завърнали се ‚арнаути' знаели още и своето ‚арнаутско' сир. македонско нарѣчие, ала тѣхнитѣ потомци сега вече не го говорятъ, понеже съвършено се изедначили съ балканджиитѣ въ селото.

Когато заминали старитѣ караарнаутчани съруситѣ, и докато седѣли тѣзи подирнитѣ ‚на Силистра', дошли въ Караарнаутъ ‚татари', които били бѣжанци отъ Добруджа. Тѣзи слѣдъ оттеглянето на руситѣ се дигнали пакъ отъ Караарнаутъ, и тогава взели въ запустѣлото село полека-лека да прииждатъ балканджии отъ близкитѣ балканджийски села отъ Бѣленско и Кесаревско, като отъ с. Стражица (Кадъкьой), Джулѝница, Пòсъбина, отъ Габровско и др. По-старитѣ отъ сегашнитѣ караарнаутчани ми разказваха по собствени спомени, при какви разбъркани условия ставало заселяването на балканджиитѣ по Разградско въ онова врѣме. Именно когато едни отъ тѣхъ идѣли отъ Джюлиница, за да се настанятъ въ опустѣлото Караарнаутъ, заптии отъ търновския управитель ‚ги гонили' и не позволявали да се разселяватъ, а пъкъ разградскиятъ каймакаминъ напротивъ ги мамилъ да дойдатъ, да се заселятъ. При подобни условия се заселило и селото Батембергъ въ началото на миналия вѣкъ.

Карааркаутъ сега е въ цвѣтуще състояние. Когато азъ бѣхъ тамъ (прѣзъ юли мѣс. 1898 год.) тъкмо се свършваше постройката на новото голѣмо и прѣкрасно училищно здание (по плана на новитѣ училищни здания въ Варна).

Арнауткьой или ‚Бейарнаутъ‘ (255 к. б.). Отъ старото албанско население, заселено тукъ, както се спомена, прѣзъ първитѣ врѣмена на турското завоевание отъ югозападна Албания, навѣрно отъ мѣста съсѣдни на Костурско, има сега малки останки. До 1811 год., когато селото заедно съ Разградъ изгорѣло и се разпръснало, старитѣ албански жители били тукъ ядката на населението и въ голѣмо количество. Тогава повече отъ тѣхъ избѣгали въ Влашко и се настанили въ Букурещъ и въ околностьта му; отъ тѣхъ произлѣзли сетнѣ и видни ромънски политически дѣйци, каквито сѫ напр. отъ видното сѣмейство на Бранкованитѣ. Въ селото си слѣдъ сключения миръ се завърнали сравнително малцина — около 30 сѣмейства отъ разбѣгалитѣ се стари жители албанци. Въ напустнатото село вмѣсто старитѣ жители почнали полека-лека да се настаняватъ българи отъ околнитѣ села, като напр. отъ Батембергъ, Хасанларъ и др. Тоя новъ български елементъ постепенно се е умножавалъ прѣзъ цѣлата първа половина на миналия вѣкъ. Трѣбва да забѣлѣжимъ, че прѣзъ 1828 год. Арнауткьой останало непокѫтнато. Между живитѣ още ‚арнаути‘ въ селото, които знаятъ да говорятъ и албански, най-старъ е дѣдо Димитъръ Генджоолу, на 92 години. Споредъ нарѣчието, което говори той, излиза, че заселенитѣ въ Арнауткьой албанци сѫ принадлежали на албанското племе тоски. Отъ сѫщитѣ албанци е имало и други колонии по източна България (въ с. Арнаутларъ въ Варнен. окол.; въ с. Ескиарнаутларъ въ Провадийска окол. и др.), сѫщо тъй

прѣселени отъ давни врѣмена. Смѣсени съ българитѣ, тия албанци, бидейки и християни, отдавна сѫ усвоили и българския езикъ, така че този подирниятъ полека-лека замѣстя матерния имъ езикъ. Въ Бесарабия, именно въ селата Вълканеши и Каракуртъ, близу до Болградъ, има прѣселени отъ сѣвероизточна България такива тоски, които още владѣятъ своето албанско нарѣчие. Прѣселението имъ станало въ началото на миналия вѣкъ, и навѣрно между тѣзи ще да има и нѣкогашни жители на селото Арнауткьой. Въ това подирньото албански знаятъ да говорятъ освѣнъ дѣдо Генджоолу, когото можахъ лично да поразпитамъ по-миналата година, още Никола и Тодоръ Панайотови, кръчмари въ селото, сетнѣ нѣкой си Дели-Дамянъ и женитѣ: Христка Костова, баба Тодорка, жена на нѣкой си Косте кехаята, и още нѣколко други (вж. и въ цитув. съч. Арнаутитѣ въ Силистренско и пр.).

Освѣнъ балканджиитѣ въ Хърсово и Караарнаутъ балканджии живѣятъ и по другитѣ български села отъ двѣтѣ околии. Такива сѫ именно:

Ба̀тембергъ (Разгр. окол.). Прѣди послѣдната руско-турска война това село, ако и никогажъ да не е било турско и да не е имало въ него дори и турци, се наричало Къзъл-Мура̀дъ. Селото е било заселено прѣди стотина години (1805 г.), и то отъ нѣкои си дѣдо Ильо и дѣдо Вълчо отъ Дрѣновскитѣ колиби. Дѣдо Вълчо, споредъ казването на неговия внукъ, Димитъръ Георгиевъ (учитель), живѣлъ до 1878 година. Мѣстото, гдѣто най-напрѣдъ се е заселило селото Батембергъ, било пусто, било гора, ала сгодно по положение, близу до Разградъ. Въ слѣдствие на станали опустошения и изселения прѣзъ втората половина на миналия вѣкъ, околностьта на Разградъ била пуста и поради това самитѣ турски власти всѣкакъ подпомагали стремежа на балканджиитѣ да се

заселяватъ въ незаселенитѣ още области. Така и Батембергъ единъ видъ кришомъ се заселило и въ течение на трийсетина години то е било вече едно отъ най-голѣмитѣ и най-развититѣ български села въ Разградско: то брояло до 400 кѫщи все българи. Тукъ най-напрѣдъ се направила черква и тукъ е имало най-напрѣдъ постоянни свещеници, докато другитѣ села, както се посочи по-горѣ, не сѫ имали свой попъ. Батембергчани тогава били нѣкакъ по-свободни, понеже нѣмало турци въ селото имъ, а и тѣ, дошли отъ прибалканска областъ, гдѣто сѫ расли по-свободно, били и много по-независими спрѣмо турцитѣ, така че тѣхъ, по казването на даскалъ Пенча въ Паламарца, „тѣзи не можли твърде да ги врѐдятъ". За това тѣ отъ рано си повикали нѣкого си попъ Ивана отъ Влашко, който най-напрѣдъ имъ четѣлъ влашки, а сетнѣ обърналъ на български, а слѣдъ него още трима попове наредъ, родомъ отъ сѫщото село, служили тукъ и на околията (попъ Никола, попъ Димитъръ и попъ Рашко). Поради благоприятнитѣ условия, които прѣселенцитѣ намѣрили тукъ и понеже постоянно прииждали нови поселенци отъ Дрѣновско, населението на селото бързо се удвоявало, та взело да се изселва по околнитѣ села. Така Батембергъ станало разсадникъ тогава на българското черковно и училищно просвѣщение въ Разградската и Поповска околия, толкова повече, защото отъ Батембергъ сѫ били основани въ течение на миналия вѣкъ доста много нови български поселения. Прѣзъ послѣдната руско-турска война турцитѣ изгорили Батембергъ, така че половината отъ жителитѣ му тогава се пръснали по околнитѣ села (Сепетчи, Джевизли, Малка Адà и пр.). И тъй колониитѣ на Батембергъ се умножили още повече. Освѣнъ посоченитѣ по-горѣ български поселения отъ Батембергъ въ Поповска околия (Калфакьой, Спах-

ларъ, Ярдъмкьой, Ново Малко, бивше ,Сепетчи') въ Разградска околия отъ Батембергъ произхождатъ българитѣ въ:

Сазлѣ (85 к. б., 106 к. т.), Калфадерè (128 к. б. и 50 к. т.), Малко Адà (турски Адѣкьой, 128 к. б. и 50 к. т.) и Сейдолъ (21 к. б. и 100 к. т.).

Ташчѝ (тур. Ташчѝкьой, 81 к. б. и 29 к. т) е заселено съ българи балканджии отъ Еленскитѣ колиби прѣди 70 години, сир. слѣдъ войната отъ 1828 год.

Дикилѝташъ (257 к. б.) тъй сѫщо е заселено слѣдъ Одринския миръ отъ балканджии откѫдѣ Габровско и Трѣвненско.

Въ селата Голѣма Кокарджà (37 к. б., 118 к. т.), Малка Кокарджà (23 к. б. и 111 к. т.), и Черкòвна (35 к. б. и 67 к. т.) — всички въ Кеманларска околия — българското население било, доколкото можахъ да разбера, ново и състояло отъ разни пришелци.

Въ всички други неспоменати села отъ двѣтѣ околии населението е турско, а колкото има и българско, то е съвсѣмъ незначително, по нѣколко само кѫщи. Отъ година до година обаче това население расте, а турското намалява.

Нека сега продължимъ своя прѣгледъ на населението откъмъ изтокъ, по черноморскитѣ области, които останаха неразгледани, а именно по Варненско, Добричко, Балчишко и Силистренско, па покрай Дунава прѣзъ Тутраканско и Балбунарско ще стигнемъ къмъ Рушчушко и Търновско, отгдѣто нататъкъ ще можемъ послѣдовно изкара прѣгледа си до крайнитѣ западни граници на хърцойския елементъ и неговото нарѣчие. За да бѫде прѣгледътъ подпъленъ, ще прѣхвърлимъ и ромънската граница,

та ще разгледаме българското население и въ ромънска Добруджа. Ще вървимъ редомъ отъ югоизтокъ, гдѣто спрѣхме, именно източно отъ Провадийската околия, която граничи съ Варненската.

Варненско и Балчишко.

Слаби слѣди отъ старото хърцойско население намѣрихъ тукъ само въ три села южно отъ Варна. Въ селото Дерѐкьой (130 к. б.) още се разпознаватъ по говоръ и носия „ерлиитѣ", еднакви съ провадийскитѣ хърцои, отъ заселенитѣ тукъ отъ Авренъ ‚еркечани'. Въ съсѣдното с. Бѣлево (Гѐбедже, 140 к. б. 26 т.) има малко запазени ерлии. Отъ старото ерлийско население на Гебедже сега има прѣселенци въ с. Конгасъ въ ром. Добруджа (Бабадашка ок.). А пъкъ въ Гебедже сега има прѣселенци отъ Дольо Орѣхово (‚Орѐово) — гдѣто сѫ еркечани и гуличани. Сѫщо и въ с. Емирлѐръ има еркечани (71 к.). Казваха ми, че имало „ерлии" и въ с. Доуджа, но не ми се вѣрва. Други стари жители въ Варненско нѣма. Въ самия градъ Варна българскиятъ елементъ е новъ: нѣма сѣмейства, които да сѫ по-стари отъ 100 години въ Варна, и ако ги има, тѣ ще сѫ малко. Старъ елементъ тукъ сѫ гърцитѣ и черноморскитѣ гагаузи. Освѣнъ въ Варна, гдѣто сега има до 4670 гърци, въ Варненско още има въ с. Бѣла (Акдере) — 1680 гърци, въ Курукьой — 171, въ Еникьой — 221 и въ Таптъкъ, гдѣто ³/₄ отъ населението (486 души) сѫ гърци. Като оставимъ настрана гърцитѣ, всичкото друго население откъмъ езикъ съставя двѣ голѣми групи: българска и турска; въ послѣдната трѣба отъ чиститѣ турци да се отличаватъ гагаузитѣ и алиянитѣ (късълбашитѣ).

И тъй освѣнъ въ казанитѣ три села българското население по цѣло Варненско се указва прѣселено. За най-старитѣ прѣселенци не можахъ да уловя сигурни данни, тъй като населението не прави точна разлика между 100 и 150 години, та обикновено се казва „прѣди 100 години“ или „има повече отъ 100 години.“ Тепърва тия, които сѫ дошли въ началото на миналия вѣкъ, помнятъ по точно, и тѣ съставятъ най-старата — да я речемъ I. група прѣселенци; сетнѣ идатъ най-много прѣселенци отъ 1828—38 година, — II. група; има нѣкои, дошли слѣдъ кримската война, ала тѣ сѫ малко, докато третото голѣмо прѣселение е станало отъ 1879 год. насамъ, — III. група. Между прѣселенцитѣ въ Варненско най-видно мѣсто заематъ колониитѣ отъ Еркечъ-Гулица и тракийцитѣ (одринци и пр.).

За характеристика на най-новитѣ български колонии тукъ отъ Одринско ще съобщя изъ пѫтния си дневникъ нѣкои бѣлѣжки върху двѣ-три отъ новозаселенитѣ села между Варна и Балчикъ.

Посѣтихъ на 11. Августъ 1897. год. селото Дишбудакъ (на 1893 год. имало 115 к. съ 688 души жители). Жителитѣ сѫ прѣселенци отъ Одринско. Има тукъ 10 кѫщи отъ с. Татарларъ и 40 отъ с. Кюкюлеръ. Слѣдъ като се прѣвзе Плѣвенъ, понеже селото Кюкюлеръ пострадало много, всичкитѣ му жители се задигнали — цѣлото село — и се настанили въ Дишбудакъ (вж. въ Дановата карта Кюкюлеръ, източно отъ Одринъ). И отъ селото Сюлиоглу, което е съвсѣмъ близу до Кюкюлеръ, има малко прѣселенци въ Дишбудакъ; то имало до 160 кѫщи и най-много пострадало: имало обезчестяване на цѣлото село и много убийства. — Отъ Сюлиоглу се прѣселили най-вече въ с. Р у с л а р ъ до Варна. Въ Дишбудакъ има 20-тина кѫщи, прѣселени отъ К о д ж а т а р л а (Лозен-

градско, на сѣверъ отъ Ловенъ, близу до нашата граница). Заселението на Дишбудакъ станало при слѣднитѣ условия:

Българскиятъ ексархъ Антимъ съобщилъ, че България се раздѣля на „Автономия“ и на „Княжество“ и че черкезскитѣ и татарскитѣ имоти ще се раздаватъ даромъ. Трѣбва да забѣлѣжа, че на „дѣда Антимъ“ ексарха майка му е отъ Татарларъ — Баба Гена, стрина на сегашния Христо Васильовъ въ Дишбудакъ, главния водитель на заселенитѣ тукъ емигранти. Тогава, като узнали за казаното раздѣление на България, рѣшили да се изселятъ въ България, но понеже прѣчили властитѣ въ Одринъ и митрополитътъ, ударили телеграма до руския царь да искатъ позволение за прѣселване. Тръгнали найсетнѣ на Мартъ мѣс. 1879 год. и стояли два мѣсеца въ Румелия, въ Къзълагачско близу до с. Пашакьой, а на 21 Априли тръгнали къмъ Варна. Като газили Камчията до поясъ — тя прѣди малко се била разлѣла — попаднали въ една тиня и батаци: „да имаше някой да ни фотографира — жени и мѫже до гуша пропадатъ, детски писъкъ! . . . .“ — разказваше дѣдо Христо, като си спомняше за ония дни. Единъ се насмѣ, като си спомни за сѫщото. — „Какво се смѣешъ бе, то е за плачъ, каквото прѣтеглихме Богъ знае!“ — каза разказвачътъ развълнувано. По парахода отъ Бургасъ само нѣкои вещи прѣкарали. Дошли въ Варна, избрали си туй мѣсто, гдѣто намѣрили още нѣкои неразрутени черкезски кѫщи, и си понаправили и нови; и черквата имъ „Св. Кирилъ и Методий,“ почната на 1896. г., бѣше вече свършена и изографисана. Иматъ учитель и учителка; за училище е приспособена бившата селска джамия. Ходихъ и въ кѫщата на дѣдо Христо, който живѣе сега въ черкезска кѫща — низка и малка кѫщичка. „Христо Чорбаджи“ е едъръ, личенъ старецъ, твърдѣ отворенъ и разуменъ човѣкъ;

той е подбудилъ съселянитѣ си да се изселятъ въ Княжеството. Жена му и сега се носи по стария крой, тя ми показа и фесътъ, покритъ съ „чемберъ,“ който носятъ женитѣ по Одринско. И тя ми разказва за патилата прѣзъ първитѣ години слѣдъ заселението. Промѣната на климата имъ повлияла отначало злѣ; сега сѫ добрѣ, но пасбищата и нивитѣ имъ сѫ малко. Не могатъ забрави Одринско. Та тѣ и не пострадали твърдѣ, които били въ Чокинската нахия, въ която влизатъ с Татарларъ и с. Вайсалъ, защото тогавашниятъ мюлезимъ Еризъ ага спасилъ своитѣ села отъ Чокинската нахия — до 360 села, като юзбашия на нахията: не далъ човѣкъ да се обѣси и изобщо много заслужилъ за българитѣ съ своята доброта. Ала за това нѣкой си Джеферъ ага, който билъ началникъ на съсѣдната ‚Манастирска‘ нахия, избѣсилъ много хорица, и особно ще го помнятъ тия отъ Сюлиоглу и Инджекьой (Енидже)... „Сегашнитѣ русларчани, които сѫ повечето отъ Сюлиоглу, могатъ ви разказа за него . . . . мома не остана читава“ . . . .

Отъ Дишбудакъ тръгнахъ за близкото с. Текѐ, населено отъ Вайсалъ (Одринско). Вайсалъ е имало до 200 бълг. к., а останали тамъ само 20-тина. Сега има въ Теке 81 кѫща съ 580 жители. Минахъ покрай Гѐйкчилеръ (93 к. съ 608 д.), заселено отъ старозагорци още въ турско врѣме и отъ одринци, сега прѣселени. Въ Теке бѣхъ на гости у Коста Ангеловъ, близъкъ роднина на негово Високопрѣосвещенство софийския митрополитъ Партения, който тъй сѫщо е родомъ отъ Вайсалъ. Въ Теке видѣхъ жална картина: малария коси прѣселенцитѣ — всички пожълтѣли, отпаднали; И тѣ жалятъ за Одринско.

Въ Чаталларъ половината сѫ татари, а половината сѫ прѣселенци българи отъ Лозенградско (Кърккилисийско), и то отъ с. Крушево, гдѣто останали 10-тина кѫщи,

и 2—3 кѫщи отъ с. Кула. И въ Джеферли, най-доброто и най-честно гагаузко село въ Варненско, има сега до 20 кѫщи българи, прѣселенци отъ Еркечъ-Гулица.

Сега ще посоча отдѣлно българскитѣ поселения въ Варненска и Балчишка околия.

Варненска околия.

Еркечани и гуличани сѫ настанени въ слѣднитѣ села:

Гебедже (тукъ има освѣнъ староврѣмски жители, както се посочи по-горѣ, и еркечани, доселени отъ Горньо Орѣхово): — Ясъбаши (42 кѫщи); — Старо Орѣхово (48 к.); — Ново Орѣхово (56 к., еркечани и габровци); — Елечъ (27 к.); — Гебешъ (25 к., бивше турско село, сега заселено съ гуличани); — Джеферли (тукъ има освѣнъ гагаузи, както се каза по-горѣ, и до 20 к. еркечани); — Суджаскьой (77 к.); — Куюджукъ (102 к.); — Гюндогду (100 к.); — Гевреклѐръ (60 к.); — Чатма̀ (105 к); — Сюмбей (15 к.); — Николаевка (бивше Хадърча̀, 140 к.) и Гюлекьой (20 к. б., 50 к. т.)

Одрински българи (най-вече отъ Малко-Търновско, отъ Лозенградско или Кърклисийско и отъ Одринската каза) има въ слѣднитѣ села:

Галата (33 к. б. отъ Малко-Търновско и 70 к. т.); — Мемишъ-софуларъ (53 к.); — Дюлгеръ (24 к.); — Абдикьой (бивше черкезско село, сега населено най-вече съ одринци, именно отъ Чаталджа, а има и други отъ разни мѣста, 15 к.); — Долни Чифликъ (75 к. б. и 86 к. т., бивше чисто турско село, а сега населено съ одринци и македонци); — Пашакьой (52 к.); — Карагюръ (43 к. б. и 10 к. т., одринцитѣ тукъ сѫ отъ Лозен-

градско); — Русларъ (50 к. б., 25 к. т., тукъ одринцитѣ сѫ, както се посочи по-горѣ, ‚загорци' и то най-вече отъ Сюлиоглу, ала има ги тукъ и отъ Вайсалъ, Татарларъ, Кюкюлеръ и Дивитлеръ); — Инджекьой (30 к. б. и 20 к. т.); — Аджемлеръ (70 к.); — Голѣма Франга (32 к.); — Малка Франга (34 к.); — Влахларъ (49 к., прѣселенци отъ Димотишко); — Козлуджа (Везиръ-Козлуджа, 269 к. б. и 153 к. т.; тукъ има одринци, анадолски българи отъ с. Байремичъ, Брусенска каза, и малко гърци); — Дервентъ (70 к.); — Кюмюрлюкъ (53 к.); Сарѫгьолъ (70 к.); — Татармахле (29 к.); — Кара-Хюсеинъ (тукъ има освѣнъ гърци 447 д., още и българи — 785 д, прѣселени отъ Сливенско слѣдъ войната отъ 1828 год.)

Въ самия градъ Варна има въ ‚Новата махала', кѫдѣ Татаркапия, заселени около 60 к. българи отъ Лозенградско.

Въ Климентово (бивше Капаклѝ — 130 к.) има разни по-стари и новопрѣселени българи отъ руска Бесарабия.

Боазкесѐнъ (14 к.) е населено съ разни нови български поселенци.

Гюнявасъ (53 к.) Тукъ сѫ пришелци отъ разни мѣста.

Крумово (бивше Горня Кумлуджа, 90 к.) Тукъ има стари прѣселенци — II. група — най-много отъ с. Копаранъ (Анхиялска околия).

Споредъ разказването на нѣкой си дѣдо Стойко, прѣдадено въ Мин. Сб. VIII. 9. (отд. за нар. умотвор.), слѣдъ Одринския миръ отъ Копаранъ, гдѣто имало тогава 60 кѫщи, потеглили 40 кѫщи заедно съ други емигранти отъ Ямболско и Сливенско за Русия (Бесарабия) и се настанили тукъ между селата Александровка (нас. съ

гагаузи), Гюлеменово, Чомлекьой и др. и образували ново село, което нарекли пакъ Копаранъ. Тукъ сѣдѣли три години, слѣдъ което „всички“ пакъ се изселили отъ тамъ и се завърнали въ България. Случайно се спрѣли на отпочивка въ днешно Крумово, гдѣто намѣрили само три турски кѫщи, и тѣ прѣселени отъ Герлово. Въ околнитѣ села, а именно въ Долня Кумлуджа имало 6 кѫщи, въ Юшенли 20 кѫщи турци и гагаузи, въ Суджаскьой — 6 кѫщи, Коробашли — 5 кѫщи, все турци. Селата Ерменли и Ново Коюджукъ тогава били още кѫшли. Копаранчани получили позволение отъ турскитѣ власти въ Варна, да се заселятъ тукъ. Тъй като тѣ стигнали прѣзъ есеньта, прѣзъ зимата найвече се прѣхранвали като продавали дърва и вѫглища. На пролѣтьта захванали да оратъ и въ кѫсо врѣме се съвзели и поминували добрѣ. — Записвачътъ на тия данни, г. Д. С. Стаменовъ, бѣлѣжи, че дѣдо Стойко, който уж участвувалъ въ заселването на селото, сега билъ старецъ на 60 години, а самъ дѣдо Стойко разказва, че когато „дошли войскитѣ на царъ Николай въ България, дѣто седѣли 10 мѣсеци“ той билъ на 24 години. Отъ всичко туй се вижда, че дѣдо Стойко е разказалъ, и то доста неточно това, което, види се, е чувалъ отъ по-стари хора или отъ баща си, понеже е фактъ, че Крумово е заселено отъ копаранчани около 1830 год. Това азъ узнахъ, когато бѣхъ въ Ботево (Юшенлй) и минахъ покрай Крумово, а това се вижда и отъ Скальковскій (ц. д. 87), гдѣто между българскитѣ села въ Бесарабия се споменува и „Купаранъ, на рѣчкѣ Малый-Кургыжь, основана Болгарами въ 1830 год., домовъ 127, жителей Румелийскихъ Болгаръ 93 сем., 500 о. п. душъ“. Понеже това село е сѫществувало и слѣдъ 1848 годъ., очевидно е, че не „всички“ копаранчани сѫ отишли въ Русия, а много ще да сѫ се спрѣли, като отивали за

Русия, въ днешно Крумово, гдѣто сетнѣ заседнали и нѣкои отъ тѣзи, що се завърнали отъ Русия.

Пашайтъ — тукъ има покрай турското население (120 к.) и анадолски българи (25 к.).

Кòклуджа (30 к. б. и 4 к. т.) е бивше турско село, сега заселено съ котленци и разни други пришелци.

Арнаутларъ (15 к. б. 35 к. т.), попрѣди чисто турско село, а сега има тукъ и българи, придошли отъ разни мѣста.

Въ всичкитѣ други села отъ Варненска околия населението е турско, като не смѣтаме съвсѣмъ незначителното число българи, които ги има и по турскитѣ села тукъ-тамѣ до по 2—3 кѫщи. Нека забѣлѣжимъ, че селото Кỳмлуджа (по-напрѣдъ ‚Долня Кумлуджа‘) е населено съ къзълбаши.

Балчишка околия.

Голѣми села по Балчишко, сравнително съ тѣхното множество, има малко, а изобщо българскиятъ елементъ и тукъ е въ меншество прѣдъ турския. Както се каза, и тукъ, колкото има българи по селата, всички се указватъ пришелци все отъ реченитѣ три категории, споредъ врѣмето на заселението.

И въ града Балчикъ (276 к. б.) българитѣ не сѫ староврѣмски жители, нито сѫ по потекло отъ една мѣстность.

Дйшбудакъ (115 к.), както се посочи по-горѣ, сега е заселено съ ‚загорци‘ отъ Одринско, именно отъ селата Татарларъ, Кюкюлеръ, Коджатарла и др.

Текè (90 к.) е населено съ одринци — ‚загорци‘ отъ Чокинската нахия (Одринско), именно отъ с. Вайсалъ.

Гèйкчилеръ (90 к.). Въ турско врѣме тукъ сѫ били заселени (отъ 1828 г.), както се каза по-горѣ, тракийци

откъмъ Стара Загора, а слѣдъ освобождението тукъ намѣсто турцитѣ се заселиха одринци отъ Вайсалъ, Татарларъ и др.

Екрене (40 к.) е заселено съ нови одринци отъ сжщитѣ, които сж въ Дишбудакъ и Теке.

За Чаталлàръ (55 б. 55 т.) по-горѣ се каза, че половината е населено съ татари и половината съ нови пришелци българи отъ с. Крушево и с. Кула (Лозенградско).

Ботевско, бивше Алаклисè (31 к.). Тукъ има и стари, черноморски гагаузи, и нови пришелци, българи отъ Одринско.

Сарѣмусà (34 к.) е чисто българско село, заселено слѣдъ 1828 год. отъ еркечани и гуличани.

Шабла (226 к.) — заселено слѣдъ 1828 год. отъ тракийци. То ще да е било по-напрѣдъ гагаузско село, понеже споредъ Иречека (Cesty 607) въ Бесарабия имало прѣселени гагаузи на 1829 год., и то изъ Шабла, Караманли и др.

Дурàнкулàкъ (60 к.). Тукъ сж сжщо такива трайкийски прѣселенци, каквото сж и въ Шабла.

Сатълмѣшъ (48 к.), населено съ тракийци отъ 1828 год.

Гьòре (70 к.), бивше турско село, сега ново заселено съ българи отъ разни страни. И българитѣ въ Гурково (по-прѣди наричано ‚Гяуркуюсу̀‘, до 36 к.), Гаргалѣкъ (42 к.), Елибей (14 к.), Чаирлѣгьолъ (14 к.), Кълъкчи (17), Карапча (т. Гарибча 42 к.), Сеидъ Ахмедъ (15 к.), Куртъ-Думанъ (20 к), Кая-бейкьой (23 к.) и др. сж сжщо тъй, както и въ Гьоре все новозаселени и прѣдставятъ смѣсь по потекло и нарѣчие.

Добришка околия.

Най-многото българи въ Добришка околия сѫ наста-нени слѣдъ Одринския миръ, а прѣобладаещето мно-зинство отъ тѣхъ сѫ все тракийци отъ Старозагорско, Сливенско, Ямболско и Каваклийско; по-малко сѫ отъ Балкана. Не сѫ малко и новитѣ прѣселенци слѣдъ по-слѣдната война; особно трѣбва да се отбѣлѣжатъ много прѣселения изъ ромънска Добруджа, гдѣто българитѣ тъй сѫщо сравнително сѫ все нови колонисти отъ сѣверна и южна България.

Въ самия Добрйчъ (по-прѣди Х.-Оглу-Пазарджикъ; на 1891 г. 644 к. български и 1157 к. небългарски) българското население датува съ твърдѣ малки изклю-чения главно отъ сто години насамъ. Тукъ има и гагаузи. Българитѣ тукъ най-много произхождатъ отъ Котелъ, има ги и отъ Габровско, отъ Коприщица, па намѣрихъ сѣмейства дори и отъ Бѣла Слатина. Освѣнъ това отъ околнитѣ села постепенно се настанявали българи, които по потекло сѫ отъ Тракия, така че градътъ Добричъ съ своето българско население горѣ-долу прѣдставя разно-образния новъ български елементъ, който живѣе по окол-нитѣ села. Ето за примѣръ нѣколко села, които съ своето население прѣдставятъ изброенитѣ три главни типа коло-нисти. Трѣбва да отбѣлѣжимъ, че въ Добришко съвсѣмъ малко села има, гдѣто българитѣ да не сѫ смѣсени съ турци, а изобщо голѣми чисто български села нѣма.

Ези-бей (по-прѣди Азисъ-бей, 60 к. бъл. и 30 к. тур.) е заселено съ българи изъ с. Козосмѫдье, Старозагорска околия (Тракия) на 1832 год., когато били на пѫть да се прѣселятъ въ Русия и се спрѣли тукъ, тъй като не имъ било вече възможно да се върнатъ назадъ.

Въ черковния дворъ прочетохъ слѣдния надписъ на една надгробна плоча:

„Тука почиватъ бреннитѣ останки на священника Пасхàля изъ село Козосмѫдіе. Той е билъ пьрвый основатель на българскыте селенія въ Добруджѫ отъ год. 1832. Отъ неговъ имотъ е въздигнѫто българското училище въ село Гелинджйкъ, рѫкоположенъ на 1808 год., прѣдставилъ ся е пъленъ съ дни на 1866 год. Дек(ември) 10. Село Азисъ-бей“.

Старозагорското нарѣчие хубаво се е спазило и досега у прѣселенцитѣ въ Езибей.

Нека да забѣлѣжа тукъ още за характеристика, какъ се търкалятъ по нашитѣ села цѣнни старини, че оградата на черковния дворъ откъмъ една тѣсна улица е подпрѣна съ валчеста мряморна колона съ римски надписъ, който захваща съ името на рим. царь „Severus“. Тоя ‚камъкъ‘ билъ донесенъ отъ мѣрата на село Кара-Синанъ. Господинъ К. Шкорпилъ дохаждалъ прѣди двѣ години и снелъ копие отъ надписа.

Бòтево (бивше Юшенлй, 148 бъл. 5 тур.) е заселено на 1832 год. отъ селата Гулица, Еркечъ, Копаранъ и др. Въ Ботево, което тогава се казвало Юшенли, пришелцитѣ заварили български гагаузи, които се побългарили съвсѣмъ, така че днесъ вече не се отличаватъ едни отъ други (вж. по-горѣ стр. 18.).

Въ селата Владимирово (85 к. бъл., 15 к. тур.), Гьокчѐ Дюллюкъ (45 к. бъл., 75 к. тур.), Капуджй махлѐ (28 к. бъл., 22 к. тур.) и Базаўртъ (58 к. бъл., 124 к. тур.) — сѫ настанени емигранти отъ с. Главанъ, (Каваклийско), и то слѣдъ Одринския миръ.

Въ Коркўтъ (8 к. бъл., 30 к. тур.) има нѣколко кѫщи одринци, прѣселени на 1832 год. И тукъ пришелцитѣ

заварили двѣ-три кѫщи български гагаузи, които сѫщо така, както и въ Ботево, скоро се побългарили съвсѣмъ.

Въ Османфакъ (20 к. бъл. 29 к. тур.) българитѣ сѫ дошли на 1884 год. отъ ромънска Добруджа, а именно отъ селата Чинели, отъ Башкьой (2 к.), Бештепе (6 к.), Еникьой (2 к., всички въ Бабадашко), попотекло все отъ Ямболско и Сливенско. — Има и 3 к. котленци и 2 к. отъ самия Бабадагъ.

И въ Голѣмо Чамурли (21 к. б., 34 к. т.) българитѣ сѫ нови прѣселенци отъ ром. Добруджа, изъ селата Каталой и Еникьой (Бабадашка околия).

Срѣдно Чамурли (8 к. б., 48 к. т.) е населено неотколѣ отъ прѣселенци отъ руска Бесарабия, изъ областьта на Комратъ; тѣ по потекло сѫ тракийци.

Въ Малко Чамурли (24 бъл., 15 тур.) сѫ настанени ямболци, прѣселени слѣдъ Одринския миръ. Сѫщо такива нови колонисти отъ Одринско сѫ заселени въ с. Карабашлѣ (8 к. б., 34 к. т.) южно отъ Добричъ, а сѫщо тъй нови одринци сѫ и въ Сердименъ, югозападно отъ Добричъ, докато въ близкото село Сарѫ-Махмудъ (2 к. б., 49 к. т.) българитѣ, пакъ нови поселенци, произхождатъ отъ Котленско.

Въ Деведжийкьой (65 к. б., 37 к. т.), което лежи сѣверно отъ Добричъ близу до ромънската граница, има прѣселенци българи отъ прѣди десетъ години изъ Бесарабия, а по потекло тѣ сѫ стари българи отъ съртското село Косовецъ (Косовча) въ Новопазарска околия.

Като считаме за нови колонисти заселенитѣ слѣдъ послѣдната руско-турска война, а всички други за стари, можемъ разпрѣдѣли селата отъ Добришка околия, въ които имъ колко годѣ значително българско население, на слѣднитѣ двѣ категории.

I. Стари прѣселенци: Богданово, Валалий, Опанча, Семизъ Алѫ, Армутлий, Ботево, Владимирово, Капуджи Махле, Ели бей, Ези бей, Карали, Кара синанъ, Суютчукъ, Богдали, Богдали Чамурли, Дели Юсуфъ-коюсу, Ениджe-Хайдаръ, Каралезъ, Кара Суларъ, Малко Чамурли, Айдънъ-Чофа, Алъчкьой, Башбунаръ, Гелидижикъ, Кабасакалъ, Чаирхарманъ и Янъкларъ.

II. Нови прѣселенци: Кара-Башлѣ (одринци), Кючукъ-Ахмедъ (отъ Силистренско), Сарѫ-Махмудъ (котленци), Сердименъ (одринци); Дургутъ-Калфа, Дурбали, Узларъ, М. Базауртъ, Кованлъкъ, Гюргенли, Деведжи-кьой, Голѣмо Чамурли (всички прѣселенци отъ ромънска Добруджа); Фъндъкли, Енимахле, Хардали (отъ ром. Добруджа и отъ Одринско); Касъмкьой (котленци), Мелеклеръ (отъ Силистренско), Неби-коюсу (отъ Балчишко), Срѣдно Чамурли (отъ Бесарабия), Сусускьой (одринци).

Силистренска, Куртбунарска, Аккадънларска и Тутраканска околия.

И въ четиритѣ тия околии прѣобладава навсѣкѫдѣ турското население, та и тукъ животътъ на старото българско население е билъ въ минали врѣмена несносенъ и речи невъзможенъ. Поради това, се разбира, че когато се захванало прѣселенческото движение у българитѣ въ посока къмъ Влашко и Русия, останкитѣ отъ старата българщина тъкмо въ тия области, близки до Дунава, първи ще да сѫ се възползували да минатъ въ Влашко. Изселвания отъ Силистренско и близкитѣ околии въ Влашко трѣбва постепенно и непрѣкѫснато да сѫ ставали

отъ началото на турското владичество въ сѣверна България, докато най-сетнѣ послѣднитѣ масови изселения въ слѣдствие на руско-турскитѣ войни прѣзъ двата минали вѣка не сѫ помели и послѣднитѣ дири отъ старото население тукъ. Като имахъ прѣдъ видъ, че това подирното съвсѣмъ го нѣма въ по-южнитѣ околии, както се посочи по-горѣ, а именно въ околиитѣ Добришка, Балчишка, Варненска и отъ часть и въ Новопазарската и Кеманларската, никакъ не прѣдполагахъ да намѣря слѣди отъ старото мѣстно население въ Силистренско. Ала въпрѣки туй неочаквано се указаха тукъ, ако и слаби, останки отъ ‚стари‘ българи и то само въ нѣколко села до самия Дунавъ. Дѣдитѣ и прадѣдитѣ на тия останки, както разбрахъ, неведнажъ сѫ бѣгали отсрѣща прѣзъ Дунава и пакъ се връщали назадъ. И сега още има доста много отъ това старо население отсрѣща въ Ромъния близу до Дунава, отъ гдѣто прѣзъ послѣднитѣ двайсетина години голѣма часть постепенно се изселва назадъ въ България. Селата на старитѣ българи тукъ лесно се мѣстили: тѣ били принудени съ вѣкове да живѣятъ въ провизорни ‚дамове‘ и ‚землянки‘, които лесно могли да се напущатъ и които поради своитѣ неудобства за живѣене не сѫ привличали неприятеля, нито да ги гори, нито да ги събаря. Посочи се по-горѣ, защо тия стари българи тукъ сѫ наречени „гребенци“ (вж. по-горѣ за носията на гребенцитѣ, с. 64, 122.). Самитѣ ‚гребенци‘ се помнатъ като стари жители, непрѣселени отъ друго мѣсто. Тѣхъ ги казватъ и ‚елййци‘ (отъ турската дума ‚елй‘, що значи равнина), защото се намиратъ все покрай Дунава по равнината. Нарѣчието на гребенцитѣ съвършено се схожда съ хърцойското нарѣчие въ Шуменско и Разградско; то е запазило особно много старини въ словаря си.

У гребенцитѣ и до днесь се спазили много особности въ тѣхния животъ, повѣрия и обичаи. Така ми разказаха за обичая имъ ‚буенец‘ — обичай да играятъ ‚съ саби‘ на Лазаровъ день. Именно съставятъ се momински чети; една мома ще има свои 10—15 дружки. Прѣдводителката имъ носи на глава си ‚калпакъ‘ (въ с. Калипетрово), даже се облича въ мѫжски дрѣхи (както е въ с. Попина). Тя носи ножъ или сѣкира. Такива чети ще се образуватъ 4—5 и тѣ ще се срещнатъ на селския мегданъ и ужъ ще се ударятъ ‚съ саби‘ („то безбиле нѣкога имало и саби“ — казваше една баба) и тамъ ще изберать измежду прѣдводителкитѣ ‚едного‘, сир. една, за ‚войвода‘ и ще му правятъ сетнѣ по цѣло село разни почести. (Срав. съ ‚Русалиитѣ‘ въ югозападна България). Въ Минист. Сб. XII. отд. за нар. умотв. 14. се споменува, че въ Прѣславско отъ сирни заговезни до Лазаровденъ се играело особено хоро, наричано ‚боянецъ, (хоро несхванато). Това хоро безъ съмнѣние ще да е въ свръзка съ казания обичай у гребенцитѣ.

Освѣнъ реченитѣ останки отъ староврѣмското население, всичкото друго българско население въ Силистренско и въ тритѣ близжни околии е ново, заселено тукъ най-рано въ началото на миналия вѣкъ; то прѣдставя пъстра картина отъ всички ония емигранти българи отъ Шуменско, Разградско, Балкана и Тракия, които въ разни врѣмена сѫ се дигали да бѣгатъ въ Русия. Обикновено тѣ слѣдъ дълги скитания по Добруджа, както е станало напр. съ емигрантитѣ отъ с. Хърсово и др. (вж. по-горѣ стр. 137.), безъ да минатъ Дунава, полека-лека дошли въ Силистренския окрѫгъ и тукъ, като намѣрили удобни мѣста, заседнали окончателно. Малка часть отъ тѣхъ прѣминали и въ Влашко и Бесарабия, отгдѣто разочарувани се върнали назадъ съ намѣрение, да идатъ на старитѣ си жилища, останали

обаче въ Силистренско. Сѫщата картина, съставена отъ сѫщитѣ елементи, прѣдставя българското население и въ ромънска Добруджа. Азъ се постарахъ, като бѣхъ миналата година въ Силистра и околностьта, по възможность точно да узная потеклото на околното българско население, и тукъ ще изложа накратко, каквото можахъ да забѣлѣжа.

Първомъ ще укажа, гдѣ се намира старото население — ,гребенцитѣ'.

I. *Старо население (,гребенци').*

Както се спомена по-горѣ, гребенци има и сега отсреща въ Ромъния, и то по селата около Олтеница и Гюргево. Така напр. селото Чаку, срещу Силистра, е населено все съ гребенци; тѣ си запазили добрѣ носията и езика. Сѫщо тъй и въ с. Чоканещи живѣятъ гребенци („елийци").

Чисто гребенско село е Попина, що лежи до Дунава, западно отъ Силистра (290 к.). Тукъ гребенцитѣ сѫ извѣстни като най-консервативни пазители на всички стари особности.

Въ съсѣдното село Вѣтренъ (137 к.) има гребенци, ала има и малко пришелци ,горненци' (20 к.). И въ близкото с. Сребърна (150 к.) половината отъ населението сѫ гребенци, останалитѣ сѫ ,арнаути', сир. македонски българи отъ с. Караарнаутъ, сѣверно отъ Разградъ, прѣселени тукъ слѣдъ Одринския миръ (вж. по-горѣ с. 140.).

Въ с. Айдемиръ, което е населено съ разни пришелци, както ще видимъ по-долу, има само 4—5 кѫщи, които се знаятъ за ,елийци' или гребенци.

Гребенци има и въ с. Калипетрово, гдѣто сѫ настанени и прѣселенци отъ съртскитѣ села въ Шуменско.

Селото Малка Кайнарджа (257 к., югоизточно отъ Силистра) е населено почти все съ гребенци; има малко и пришелци еркечани отъ селата Чаталларъ (Балчиш. ок.) и Хаџърча (сега с. Николаевка, Варнен. ок.).

Прѣзъ границата въ Ромъния има гребенци въ с. Алмали (300 к.), което е населено на половина съ гребенци и на половина съ прѣселенци изъ съртскитѣ села по Шуменско. Отъ с. Алмали сѫ заселени сега гребенци заедно съ реченитѣ пришелци отъ Шуменско въ бившето чисто турско село Топчии (56 к. б., 42 к. т. Куртбунарска околия).

Сѫщо тъй сѫ смѣсени гребенци съ шуменски пришелци и въ бившето турско село Хадърчелеби (50 к.), отъ което слѣдъ послѣдната освободителна война турцитѣ се изселили.

Въ Аккадънларско има гребенско население въ с. Гарванъ (184 к.) и въ с. Ходжакьой (36 к.). Въ с. Хаскьой (55 к. б. 77 т.), гдѣто има и ‚арнаути‘ отъ селата Айдемиръ и Сребърна, слѣдъ послѣдната война се настанили и изселени отъ Ромъния, отъ с. Чоканеци, ‚елийци‘ — сир. гребенци. Сѫщо така и въ Доймушларъ (80 к. б., 50 к. т.) има новопрѣселени гребенци отъ реченото с. Чоканеци въ Ромъния.

Въ Тутраканско сѫщото старо население е запазено въ слѣднитѣ села: Кадъкьой (133 к. б., 30 к. т.), Старъ Смиль (130 к.), Сарсънларъ (70 к. б., 40 т.), Бѣлица (74 к. б., 50 к. т.) и Денизлеръ (63 к. б., 70 к. т.)

Въ Спанчево (45 к.) сѫ смѣсени балканджии съ ерлии; и въ Брѣшлѐнъ (93 к.) има малко ерлии, но прѣобладаватъ тукъ стари прѣселенци отъ Дрѣновско. Може да ги има и въ Сѣново, но не зная сигурно.

Това сѫ останкитѣ отъ старото население въ четиритѣ околии и въ пограничнитѣ области на Ромъния.

II. Пришелци.

Доста многобройнитѣ пришелци — хърцои отъ Шуменско и Провадийско, именно главно отъ съртскитѣ села, въ Силистренско минаватъ подъ име „шиковци". Не можахъ да узная, нито да се досѣтя за произхода на това име, съ което самитѣ тѣ не се наричатъ, а сѫ ги нарекли така околнитѣ имъ съсѣди. И съ името хърцои ги наричатъ, когато искатъ да се присмѣятъ тѣмъ или на гребенцитѣ. — „Ама̀ ърцо̀й то̀с ба̀!" — ще каже при случай балканджията съ ядовита ирония. Освѣнъ шиковцитѣ има немалко пришелци и отъ Тракия. Нека вървимъ за прѣгледность пакъ околия по околия.

1. Силистренска околия.

Въ А́йдемиръ (310 к.) има прѣселени стари хърцои отъ селата Кабаколакъ и Хърсово, има стари прѣселенци македонци отъ с. Караарнаутъ (Разградско), има и балканджии и още, както се каза по-горѣ, и малко ‚гребенци'. Всички освѣнъ гребенцитѣ сѫ заселени слѣдъ 1828 год. Тукъ има още и до 60 к. власи.

Най-голѣмъ интересъ прѣдставятъ прѣселенцитѣ отъ Караарнаутъ, които минаватъ тукъ подъ име ‚арнаути'. Тъй като въ самото село Караарнаутъ (Кемандарска ок.), когато бѣхъ тамъ прѣзъ 1898 година, не можахъ да провѣря, какви сѫ били изселенитѣ отъ тукъ прѣзъ 1828 год. ‚арнаути', останахъ въ убѣждение, че тѣ сѫ били сѫщински албанци. Ала когато по-миналата есень (1900 год.) намѣрихъ въ Айдемиръ часть отъ тия ‚арнаути', разбрахъ по тѣхния говоръ веднага, че тѣ сѫ македонци, които, трѣбва да сѫ били прѣселени отъ кѫдѣ Костурско прѣди нѣколко вѣка (вж. стр. 140.). Най-забѣлѣжителна черта въ нарѣчието на айдемирскитѣ арнаути

е, че то притежава още много слѣди отъ старобългарското носово произношение (носовки). Сега въ Айдемиръ арнаутитѣ говорятъ *ън* вм *ѫ* нпр.: б*ън*да (бѫда), въ*нже*, в*ънзел*, гр*ънди*, кр*ънг*, к*ън*делка, м*ънж*, п*ънт*., р*ън*ка, и пр. и *ен-ян* вм. ѧ: гр*ян*да, гл*ян*дам, з*ян*т, *ян*зик, кл*ян*тва м*ян*су, т*ен*жко, т*ен*жи, пр*ин*дѝво и пр. (вж. по-подробно въ статията ми ,Арнаутитѣ въ Силистренско и слѣди отъ носовки въ тѣхния езикъ', въ Пер. Спис. LXI.).

Калипѐтрово (400 к.). Освѣнъ гребенци тукъ има и отъ тъй нареченитѣ ,шиковци', а именно отъ с. Черковна, Косовча, Дерекьой, Аязма, Марковча (Провадийска околия) — заселени около 1810 г.

Сребърна (150 к.). Тукъ има освѣнъ гребенци още и отъ сѫщитѣ македонци (,арнаути') отъ с. Караарнаутъ, каквито сѫ и въ Айдемиръ.

Караорманъ (153 к.) е населено съ прѣселенци отъ Разградско, именно съ стари жители отъ Кабаколакъ, Хърсово и др.

Бръчма (154 к.). Тукъ сѫ ,арнаути' отъ Караарнаутъ и разградски ерлии, каквито сѫ и въ Караорманъ.

Бабукъ (287 к.) — ерлии отъ Разградско както и въ Бръчма, и то съвършено сходни съ гребенцитѣ: оставятъ ризитѣ си да висятъ навънъ. Тѣ сѫ отъ Хърсово, Кабаколакъ и Арнауткьой. Има тукъ и сливенци.

Караомуръ (161 к.). Тукъ сѫ все прѣселенци, каквито сѫ и въ Бабукъ.

Алфатаръ (333 к.). Тукъ сѫ настанени прѣселенци отъ Сливенско, нпр. и отъ с. Михайлово (Черкешлiи) близу до Сливенъ. Старото население на Алфатаръ се е изселило въ Бесарабия прѣзъ по-миналия вѣкъ, а именно на 1773. Ето какво намираме у Скальковскiй (ц. д. с. 5) по изселението на това село: „сѫдбитѣ на войната докарали въ нашата страна още една доста голѣма българска

община. Туй било на 1773 година. Жителитѣ на селото Флатаръ, близу до силистренската крѣпость, на брой до 400 сѣмейства, се обърнали къмъ тогавашния главнокомандуещъ на рускитѣ войски графа П. А. Румянцовъ Задунайски съ молба, да имъ даде покровителство и защита при прѣминаването имъ въ Русия, гдѣто тѣ желаели да се заселятъ". Графъ Румянцовъ милостиво ги приелъ и понеже пристигнали есенно врѣме, прѣкарали врѣменно зимата въ селата Димитриево, Аджамка и Диковка. Сетнѣ се настанили въ с. Ольшанка въ Бобринецкия уездъ на Херсонската губерния. На 1818 год. тѣ били обърнати заедно съ Бугскитѣ козашки колонии въ ‚военное поселение'. Тѣ брояли до 300 кѫщи и сѫ запазвали до половината на миналия вѣкъ съвсѣмъ добрѣ своя езикъ и обичаитѣ си.

Бръчма-еникьой (62 к.), бивше турско село, сега населено съ българи отъ Бръчма, Караорманъ и др.

Гюргенджикъ (100 к.), населено съ пришелци отъ Сливенско, именно отъ с. Керменли, и отъ Ямболско.

Малка Кайнарджа (257 к.). Освѣнъ гребенци тукъ има и еркечани отъ Чатма и отъ Хадърджа (Николаевка) въ Варненска околия.

Алифакъ (59 к.). Тукъ има прѣселенци отъ Тракия, отъ с. Главанъ (Каваклийско), поради което се наричатъ ‚главанци'; има и 3 к. гърци.

Пъндъкли (67 к.) е било турско село, а сега тукъ живѣятъ ‚шиковци', дошли отъ ромънска Добруджа, именно отъ с. Алмали.

Вѣтренъ (137 к.) освѣнъ съ гребенци е населено и съ сливенци и балканджии.

Въ Татарица (86 к.) сѫ населени руси — „липованци".

Куртбунарска околия.

Топчии (56 к.), бивше турско село; сега жителитѣ му сѫ смѣсь отъ „шиковци“ и малко „гребенци“ — заселени тукъ отъ с. Алмали (ром. Добруджа).

Хадърчелеби (50 к.) е бивше турско село, а сега тукъ има шиковци и гребенци, както и въ Топчии.

Въ Гол. Кайнарджа (45. к. б., 18 к. т.) сѫ сѫщи, каквито сѫ въ Хадърчелеби и Топчии.

Въ Караново (109 к.), Аратмаджа (61 к.), Конакъ (82 к.), Карапелитъ (110 к.) и Кайракъ (58 к. б., 12 к. т.) сѫ прѣселенци отъ Тракия, именно отъ с. Главанъ (Каваклийско) и се казватъ ‚главанци‘.

Арабаджи (32 к. б., 78 к. т.) е населено съ главанци и нови прѣселенци ямболци, дошли тукъ сега отъ с. Канлия (ром. Добруджа).

Бейбунаръ (31 к. б., 73 к. т.), по-прѣди чисто турско село, а сега тукъ наполовина сѫ българи отъ Алмали и околноститѣ му, именно шиковци, гребенци и др.

Акбунаръ, бивше чисто турско село (на 1891 г. имало само 95 турски кѫщи), но сега тукъ има и българи отъ Бабукъ и др.

Олукли (70 к. б. 30 к. т.) — бивше турско село; българитѣ тукъ сѫ заселени отъ Калипетрово и околнитѣ села.

Гюллеркьой — бивше турско село; въ послѣднитѣ години се заселили и българи отъ Калипетрово, Алфатаръ и др. (на 1891 г. имало 150 к. тур. и само 3 к. български).

Аккадънларска околия.

Въ тая околия има само 4—5 села съ българско население, както се каза по-горѣ, а именно: въ Гарванъ

(184 к.) и Ходжакьой (36 к.) живѣятъ стари гребенци; въ Хаскьой (55 б. 77 т.) има новодошли гребенци отъ Ромъния, а освѣнъ тѣхъ тукъ има и ‚арнаути‘ отъ Айдемиръ и Сребърна; въ Доймушларъ (80 к.) сѫщо така сѫ гребенци, новопрѣселени отъ Ромъния (отъ с. Чоканещи); въ Голебина Чаталджа (28 к.) българитѣ сѫ новопрѣселени, а сѫщо такива сѫ и въ Сънърени-махле (25 к. б., 81 к. т.) и въ Токмаккьой (20 к. б. и 78 к. т.).

Тутраканска околия.

Освѣнъ въ споменатитѣ села, гдѣто има стари гребенци, българско население има още въ:

Станчево (45 к.), населено съ балканджии.

Брѣшленъ (93 к.) — балканджии отъ Дрѣново.

Вискьой (56 к.) — прѣселенци отъ Разградско, отъ с. Хърсово (1828 г.).

Кузгунлукъ (62 к. б. 54 к. т.) — нови прѣселенци отъ Лозенградско (Одринско); селото е било по прѣди черкезско.

Кара-Коджаларъ (43 к. б. 52 к. т.) — сѫщо тъй прѣселенци одринци.

Сѣново (44 к.) — прѣселенци отъ Разградско.

Ромънска Добруджа.

Изложението ми не би било пълно, ако не би се споменало тукъ и за българското население въ Добруджа, което до послѣднята руско-турска война съставяше неотдѣлна часть отъ българското население въ българската часть на Добруджа.

Споменахъ по-горѣ, че и въ ром. Добруджа българското население състои отъ сравнително нови посе-

ленци отъ края на по-миналото столѣтие насамъ па дори до послѣдната руско-турска война. По потекло тия поселенци се указватъ приблизително отъ сѫщитѣ мѣста, отъ които произхождатъ и българскитѣ колонии по Силистренско и Варненско, тъй като повечето отъ тѣхъ сѫ заседнали тукъ, слѣдъ като по нѣколко години се скитали по Добруджа слѣдъ Одринския миръ. Именно най-удобниятъ пѫть за Русия, кѫдѣто бѣ се насочилъ главниятъ порой на прѣселването, е минавалъ прѣзъ Добруджа. И тъй отъ какъвто съставъ е българското население въ Силистренско, отъ сѫщо такъвъ съставъ е то и въ Добруджа. И тукъ инди главниятъ прѣселнишки елементъ произхожда отъ Шуменско-Провадийско, отъ източния Балканъ (между Котелъ и Гулица), и отъ тракийци отъ Сливенско, Ямболско, Каваклийско и Одринско. Извѣстно е, че котленци въ турско врѣме много ходѣха по Добруджата като овчари, та би прѣдполагалъ човѣкъ, че котленци между прѣселенцитѣ ще да съставятъ много значителна часть. Ала указва се, че такова значение не бива да отдаваме на котленскитѣ овчари, тъй като твърдѣ много отъ тѣхъ дълго врѣме прѣкарвали тукъ неженени и се връщали сетнѣ пакъ въ Котелъ (вж. и по-горѣ с. 41). Подобно на еркечанитѣ и гуличанитѣ се указватъ добри колонизатори и близкитѣ айтоски подпланински селяни отъ с. Копаранъ, Ораманъ, сетнѣ отъ селото Главанъ (Каваклийско), и най-сетнѣ одринцитѣ изобщо, особно откъмъ Къркклисийско (Лозенградско). Отъ сѣверна България енергиченъ и жилавъ колонизаторски елементъ се указватъ изселенитѣ отъ съртскитѣ села тъй наречени въ Силистренско „шиковци“, отъ които има много и въ ромънска Добруджа и въ Бесарабия.

Да си мислимъ, че въ Добруджа, като изключимъ градоветѣ, има и староврѣмско българско население, би

било голѣма самоизмама. Фактъ е, че само турскиятъ елементъ тукъ, който въ турско врѣме бѣше най-многобройниятъ и който и сега, въпрѣки постоянното му изселване, достига до 25,000 души, може да се счита за старъ, понеже отъ часть датува той отъ врѣмето на турското завоевание на тая страна. По-старитѣ хора въ сѣвероизточна България, които сж имали работа съ Добруджа прѣди 70-тина години, и сега я помнятъ като страна пуста, населена повече съ турци и татари. Като приказвахъ съ най-стария сега човѣкъ въ с. Каспичанъ (Новопаз. околия), дѣдо Ангелъ Дечовъ — сега на 90 г. — който помни и войната отъ 1828 година, изрази се за Добруджа така: „Из Добруджа българи нямаше дип; имаше караманлия енния; другия нямаше, татари се бяа". Разбира се, че подъ Добруджа дѣдо Ангелъ ще да е мислилъ повече южната часть отъ Добруджа, гдѣто и сега прѣобладава турскиятъ елементъ. Всѣкакъ ядката на българския елементъ въ Добруджа е посадена въ врѣме на голѣмото изселение на българитѣ между 1801 и 1812 и сетнѣ слѣдъ Одринския миръ. И слѣдъ това, до 1850 год. продължавали да се заселватъ въ Добруджа разни народности, отъ които власитѣ държатъ първо мѣсто слѣдъ българитѣ. Не е безинтересно да приведа тукъ една статистика на населението на Добруджа, като се разбиратъ подъ Добруджа и околиитѣ на Добричъ и Балчикъ, изложена въ „Цариградски вѣстникъ" 1850 год. бр. 9. Ето какво е казано тукъ подъ рубрика „Восточно-сѣверна Болгария":

„Въ гостолюбивитѣ пазухи на Доброджа прибѣгнали сж толко злополучни человѣци, щото цѣлий народъ на това красно мѣсто составлява се сега отъ людіе, които найнапредъ ся лишиха отъ своето отечество и не имаха отъ що да живеятъ. Подбуждани отъ нужда да найдатъ

едно прибѣжище и мало хлѣбъ, двадесеть разни народи дойдоха въ това мѣсто и найдоха тамо не само потрѣбного си препитаніе, но и срѣдства да добиятъ едно доста почтенно имѣние. Всите жители на това мѣсто не имаха друго намѣреніе, кога дойдоха въ Доброджа, освѣнъ печалбата . . ." Слѣдъ тоя уводъ слѣдва приложена статистична таблица, споредъ която български сѣмейства тогазъ е имало въ Добруджа всичко *3731*, и то въ казитѣ: Тулча 850, Сакча, Мачинъ 162, Хърсово 20, Бабадагъ 1007, Кюстендже 60, Мангалия 18, Балчикъ 682, Пазарджикъ (спр. сегашния Добричъ) 932. Отъ тия цифри излиза, че въ Добруджа и тогава най-много българи е имало (ако се вземе въ смисълъ само на днешната ромънска часть на Добруджа) въ Тулчанско и Бабадашко, както е и сега. Колкото и да не е точна тая статистика, все не ще да е пристрастна, понеже тя и турското население не показва много голѣмо; споредъ таблицата турскитѣ сѣмейства възлизали само на 3454 а татарскитѣ на 2225; влашки сѣмейства имало 2980, липовански — 747, казашки — 1092, гръцки — 200, цигански 212, арапски 145, нѣмски 59, арменски 126, еврейски 150 = всичко 13,892 сѣмейства.

Ако вземемъ въ внимание естествения приростъ на населението отъ 1850 год. до 1877 год., който не ще да е билъ малъкъ поради голѣмия и сега процентъ на ражданията въ Добруджа (44%) а тъй сѫщо и постоянното прииждане на нови български поселенци именно поради изгоднитѣ економични условия, които пришелцитѣ намирали тукъ, може да приемемъ, че до послѣдната освободителна война българското население въ ромънска Добруджа, което споредъ горнята статистика на 1850 год. състояло отъ около 2000 сѣмейства, най-малко ще да се е утроило, слѣдователно ще да е достигнало до 6000

сѣмейства, и то главно по селата, докато по градоветѣ то ще да е пораснало петь, а може би и десетъ пѫти повече, така че заедно съ градоветѣ то ще да е достигало до 8000 сѣмейства. Тѣзи подирнитѣ, взети най-малко съ по петь члена на сѣмейство, даватъ всичко около четиресетъ и най-много до педесетъ хиляди души българи. Съ тая цифра се съгласява изчислението, което прави г. А. Иширковъ въ статията си „Румънска Добруджа“ (вж. Български Прѣгледъ кн. III. год. V. 80), като изкарва българския елементъ тукъ не по-малъкъ отъ 35,000 души и не по-голѣмъ отъ 45,000. Разбира се, че слѣдъ освобождението на България голѣмо число българи отъ ромънска Добруджа се прѣселиха въ българска Добруджа, ала това число всѣкакъ не надминава естествения прирастъ на останалото въ ромънска Добруджа българско население прѣзъ послѣднитѣ двайсетъ години, толкова повече, че то и сега, въпрѣки всички несгоди, които търпи, заима и спорѣдъ даннитѣ у Иширкова откъмъ економично благосъстояние първо мѣсто между другитѣ народности тамъ. Тѣ биха заимали и по численость и сега първо мѣсто, ако да не бѣ ромънското население чрѣзъ усилена колонизация прѣзъ послѣднитѣ двайсетъ години повече отъ удвоено.

Събуденостьта на българското население въ Добруджа, поради която то и днесъ още е въ състояние економично да се държи високо, се дължи именно на обстоятелството, че то произхожда отъ споменатитѣ вече области на сѣверна и южна България, гдѣто населението е било и въ началото на миналия вѣкъ толкова развито, че е взимало живо участие въ народнитѣ движения за освобождение, спомагало наруситѣ въ тѣхнитѣ походи противъ Турция, излагало се прѣдъ турцитѣ прѣмного, та сетнѣ вече счело за невъзможно да остане въ Турция и потеглило да се прѣсели въ Русия. Потомци на това население именно

сѫ мнозинството отъ днешнитѣ добруджански българи. По-подробно, кои отъ кѫдѣ произхождатъ, ще укажа подолу, споредъ скѫднитѣ си свѣдѣния, които се помѫчихъ да събера отъ доста вѣрни източници — разни по-стари хора, които сѫ живѣли по добруджанскитѣ села. Ще посоча по-главнитѣ български села, които се падатъ източно отъ Силистра въ ромънска територия и сетнѣ ще укажа въ Бабадаашко и Тулчанско пакъ по-главнитѣ български колонии.

Югозападна Добруджа.

Алмали. За Алмали се каза по-горѣ, че половината му население е старинско — ‚гребенско' и че другата половина сѫ ‚шиковци'. Тѣзи подирнитѣ сѫ заселени тукъ на 1812 год. и произхождатъ отъ селата Енево (Янево), Каспичанъ, Равна, Кривна и Марковча въ Новопазарска и Провадийска окол. Бѣжанцитѣ отъ Каспичанъ седѣли на 1812 година отсрѣща въ Ромъния, въ Калarашъ, и една часть отъ тѣхъ по-скоро минали Дунава назадъ и заседнали въ Алмали (вж. по-горѣ с...).

Буджакъ. Тукъ половината жители сѫ ромъни и половината българи отъ Сливенско и Ямболско.

Есекьой. По-напрѣдъ тукъ имало турци и българи — ‚шиковци'. Турцитѣ се изселватъ, и българитѣ сѫ сега мнозинство.

Галица — шиковци и сливенци смѣсени.

Гърлица — сливенци.

Куюджукъ — сливенци, каквито сѫ и въ Гърлица.

Канлия — еркечани и гуличани.

Къшла — главанци.

Липница — ямболци и сливенци.

Малъкъ и Голямъ Гарванъ сѫ бивши турски села, а сега сѫ заселени съ ромъни и българи слѣдъ послѣдната руско-турска война.

Паракьой — сѫщо тъй прѣселенци българи и ромъни.

Добромиръ — одринци.

Демирдже — ямболци.

Гелпунаръ — одринци.

Тулчанска и Бабадашка околия.

Ще вървимъ отъ Тулча накъмъ югъ. Въ самия градъ Тулча българското население, което споредъ статистикака на ромънитѣ сега възлизало до 3711 д. (вж. Иширковъ, ц. д. 86.), най-много произхожда отъ околнитѣ български села, ала има тукъ и много котленци, шуменци и др., които направо сѫ се заселили тукъ като търговци.

Близкото село на югъ Фрикацей е заселено отъ ромъни и българи отъ разни мѣста. Такива сѫ разнообразни по потекло и българитѣ въ с. Бештепе, източно отъ Тулча, близу до Махмудие.

Въ Еникьой (Ново-село) сѫ заселени ‚заралийци' откъмъ Стара-Загора.

Въ Хаджи-Гьолъ има гагаузи, гърци и българи откждѣ с. Копаранъ, Анхиялска околия.

Конгасъ. Едни сѫ тукъ отъ съртското село Черковна (Провадийска окол.), а други откждѣ Стара-Загора (‚заралийци'), а има и прѣселени (на 1828 год.) отъ старото население на с. Гебедже (Бѣлево) въ Варненска околия.

Хаджиларъ — турци и българи, но потекло неизвѣстни.

Налбантъ — ямболци.

Чинели — одринци.

Алибейкьой — гърци отъ Варненско, отъ с. Акзере, и малко българи.

Башкьой — ямболци.

Армутли — турско село, но има тукъ и малко българи.

Сатулново — отъ разни мѣста българи и новопрѣселени сега ромъни.

Камберъ — българи отъ с. Главанъ (Каваклийско).

Черна (Западна Добруджа) е голѣмо българско село, заселено отъ селата Смѣдово, Ришъ и Драгоево (Прѣславска окол.).

Бабадагъ. Тукъ има до 1000 д. българи отъ разни мѣста.

Каменка — българи, но потекло неизвѣстни.

Горно Чамурли — отъ сърткитѣ села Кривна, Равна и пр. (Провадийска околия).

Долно Чамурли — отъ сърстскитѣ села (Провад. окол.), отъ селото Драгоево (Прѣслв. окол.) и отъ Ямболско.

Ески баба — български гагаузи и малко българи отъ разни мѣста.

Бейдаутъ — има български гагаузи отъ Хамбарлѫ-Караагачъ, и сливенци отъ с. Хайдаръ и др.

Паша Къшла — половината сѫ ромъни и половината българи отъ Драгоево и Ришъ (Прѣсл. окол.).

Потуръ — българи отъ с. Смѣдово (Прѣсл. окол.).

Касапкьой — населено съ драгоевчани (Прѣсл. окол.) и тракийци, тъй наречени ‚токани‘.

Каранасупъ — отъ Ришъ и Смѣдово (Прѣсл. окол.).

Сарѫгьолъ — българи отъ Шуменско и Провадийско.

Сарѫюртъ — ямболци.

Хамамджи — сливенци и ямболци.

Въ Алифакъ и Тестемеле, бивши турски села, има отъ ново врѣме българи; сѫщо и въ Иримникъ, Юпанчешме (бивши татарски села) и др.

Има пръснати българи и по много други села въ по-малки количества, а като търговци и кръчмари ги има почти навсѣкѫдѣ.

Сега ще продължимъ нашия прѣгледъ на българското старо население по Русенско, Търновско и на западъ до западнобългарската граница.

Русенска околия.

Въ Русенския окрѫгъ на 1893 г. е имало 84,074 българи и 66,056 турци; българскиятъ елементъ прѣобладава главно въ русенската околия. Староврѣмското население тукъ вече по-често се срѣща отколкото въ разгледанитѣ досега области, ала сравнително съ голѣмината и плодородностьта на околията то и тукъ е много малко. Околията изобщо много рѣдко е населена, и отъ обстоятелството, че и тукъ половината отъ българското население е ново, прѣселено все отъ Балкана, се вижда, че старото население и въ тая околия повечето е изчезнало, било че е измрѣло вслѣдствие на опустошения и несгоди, било че се изселило. А и тукъ именно е ставало изселване въ Влашко, и то отъ давни врѣмена, особно пъкъ то се е усилило отъ рускитѣ войни съ Турция насамъ.

Старото население въ самия градъ както и по селата се разпознава и по говора. То главно запазва членната форма м. р. на *-о*, както е и въ Шуменския. По селата селянитѣ се наричатъ ‚ъ р ц ò и', а носията, гдѣто е запазена староврѣмска, се схожда главно съ носията

на ‚ерлиитѣ' българи по Разградско и Шуменско. Женитѣ около Русчукъ по селата носятъ или ‚пещемали' или тъй наречениитѣ ‚кърленки'; кърленкитѣ по-приличатъ на балканджийскитѣ фусти. Женитѣ носятъ на главата си една шапка, прѣвързана съ кърпа, която прилича на рога, и за това се казва ‚рогà'. Балканджийскитѣ жени носятъ сукмани, въ по-ново врѣме и набрани фусти, а никога пещемали и кърленки, та по това се разпознаватъ (вж. и по-горѣ с. 63). Ала въ повечето села живѣятъ ерлиитѣ размѣсени съ балканджии, та въ послѣдно врѣме силно влиятъ едни на други и се изравняватъ, както откъмъ езикъ, тъй и откъмъ носия. Това хубаво забѣлѣзахъ въ селото Басарбòво (147 к.), гдѣто размѣсомъ живѣятъ ‚ерлии' съ ‚горненци' или ‚балканджии', прѣселени тукъ отъ Еленско, Габровско, Дрѣновско и Търновско. Басарбово едно врѣме било голѣмо село съ 600 кѫщи, имало тукъ и турци. На 1807. година поради войната селото се пръснало и повечето му жители избѣгали прѣзъ Дунава отсрѣща въ Гюргево и околностьта, гдѣто поседѣли до три години. Баща му на Хаджи Георги Бойковъ, който ми разказваше за тия събития, се родилъ тамъ въ Влашко. Сетнѣ се върнали отъ избѣгалитѣ само около 30 кѫщи назадъ, а другитѣ останали въ Ромъния. Въ ромън. село Слобозия, срѣщу Русчукъ, и сега имали басарбовчани свои роднини. На 1828 година селото „не се бутнало отъ мѣстото си“, макаръ че било пълно съ българи ‚гьочуве' (бѣжанци) откъмъ Разградско. Слѣдъ 1834 година турцитѣ въ селото намалѣли, имало още нѣкоя и друга кѫща, но и тѣ отишли да живѣятъ въ Русе. „А ние се нуждаехме отъ комшии — разказваше ми дѣдо Хаджи — а пъкъ въ Балкана тогава тѣснотия било, поминъкътъ много мѫченъ, та взеха да дохаждатъ отъ тамъ да се заселватъ въ наше село. Турското пра-

вителство не прѣчсше никакъ на това и позволи да имъ се отпусне отъ селската мѣра, а мѣрата ни широка! Подирѣ като се утѣсниха, прикупиха кждѣ Лома нѣкои земи. Тогава додоха до 40 кжщи отъ Кѐрека, отъ Балканьта додоха". Като дошли балканджиитѣ — то било на 1854 година — турцитѣ въ Русчукъ много се противили на туй, защото ,чердата' имъ пасѣла въ басарбовската мѣра. Тогава за малко щѣли да се настанятъ тамъ черкези. Съ позволение на турското правителство взели тамъ да имъ правятъ село: щѣли да се заселятъ 90 черкезски кжщи. Ала нѣкой си Хаджи Омер-ага силно се възпротивилъ на тоя планъ: той казалъ и на пашата, че той не може да позволи, щото въ най-хубавото село да се настанятъ хайдути, и 40 кжщи отъ направенитѣ за черкезитѣ самъ ,иктѝсалъ' (съборилъ). Много добъръ човѣкъ билъ тоя Омер-ага.

Понеже въ Басарбово се говори и ,же' вм. ,ще' и ,жж' вм. ,щж', нпр. жж дòж, ж'идем (щж дойдж, ще идемъ), вѣроятно е, че има между прѣселенцитѣ тукъ и тракийци, и то види се отъ съсѣдното село Щърклево, гдѣто се говори и за вм. щж: за ѝда и пр.

1. Староврѣмско население се е спазило въ Русенска околия още въ тѣзи села:

Долапитѣ (112 к.); — Кулата (80 к.); — Срѣдни Чифликъ (53 к); — Пиргосъ (223 к.); — Иваново (96 к.); Въ тия села женитѣ носятъ ,кърлянка', а пещемаль и рога се носятъ въ: Гагаля (186 к.); — Липникъ (135 к.; тукъ има и малко балканджии); — Просена (22 к.); — Божиченъ (55 к.); — Мартенъ (135 к.); — Табанъ (75 к.); — Ряхово (250 к.); — Бабово (90 к.); Сваленикъ (145 к.) и Костанденецъ (193 к. б. и 49 к. т.).

2. Староврѣмско население, смѣсено съ пришелци отъ Балкана — ,горненци', има въ слѣднитѣ села:

Басарбово (вж. по-горѣ); — Писанецъ (193 к.), тукъ балканджиитѣ сѫ ,новаци', дошли отъ 1854 година насамъ; — Мечка (79 к.); — Красенъ (143 к.); — Кошовъ (114 к.), тукъ ерлиитѣ сѫ малко, а балканджиитѣ сѫ заселени отъ началото на миналия вѣкъ; — Червенъ (80 к. б. и 62 к. т.), прѣселенцитѣ тукъ сѫ съвсѣмъ нови; — Тръстеникъ (103 к. б. и 179 к. т.), заселено съ ерлии и балканджии, настанени тукъ отъ началото на миналия вѣкъ.

3. Села безъ староврѣмско население:

Щърклево (бивше ,Кадъкьой, 260 к. б. и 158 к. т.). Балканджиитѣ тукъ сѫ заселени отъ началото на миналия вѣкъ. Освѣнъ че говорятъ же, жа (,жа идж') и за (,за дойдж'), тѣ и ,ря'-катъ, сир. употрѣбятъ и частицата ,ря': „кждѝ оди ря?“, „ела ря!“ Всички тия бѣлѣзи отъ нарѣчието имъ упжтватъ къмъ южна България, а частицата ря, която ще да е вм. рѣ (навѣрно 3-то лице единст. числ. отъ аориста рѣхъ—рѣ – рѣ) упжтва къмъ Ямболско, гдѣто се чува р'е (вм. рѣ). Казваха ми, че отсреща въ Ромъния, въ селото Бъзъу, имало българи, които тъй сжщо ,ря'-кали. Тѣ били отъ сжщитѣ, каквито сж и българитѣ въ Щърклево.

Червена Вода (298 к.). Тукъ сж балканджии, заселени слѣдъ 1854 год. отъ с. Златарица, отъ Килифарево и др. Въ врѣме на кримската война въ Червена Вода имало до 10 кжщи български и 10 турски. Беятъ ги държалъ, за да му работятъ на чифлика. Като надошли сетнѣ балканджиитѣ, малкото ерлии съвсѣмъ се размѣсили съ тѣзи подирнитѣ.

Въ Долньо Абланово (86 к.) сж стари балканджии; — въ Ново Село (198 к.) сж стари и нови прѣ-

селенци балканджии; — въ Сливо поле (25 к.) и Сърнабей (сега „Борисово“ — 93 к.) прѣселенцитѣ сѫ нови; — въ Нисово (108 к.) балканджиитѣ сѫ заселени наскоро слѣдъ 1854 година.; — въ Бъзънъ (25 к. б., 110 к. т.) има българи, новопрѣселени отъ Ромъния.

Бѣленска околия.

Бѣленската околия е по-гѫсто населена, и старото българско население тукъ значително повече е спазено.

Въ Бѣла (487 к. б. и 110 к. т.), околийски центъръ, българското население е староврѣмско — хърцойско. Селянитѣ сами се наричатъ ‚ърцòи‘, а женитѣ ‚ърцòйки‘. Тукъ женитѣ носятъ ‚пещемаль‘, а мѫжетѣ — черни гащи и ‚бърденци‘ (= беневреци), — Бѣла е било наполовинъ войнишко село. Имало двама бейове и на единия се покорявали войницитѣ, а на другия — невойницитѣ, които се наричали ‚айникèжи‘. Войницитѣ не обичали да се женятъ съ ‚айникèжки‘ и изобщо да се сродяватъ съ айникежитѣ. Едно врѣме въ Бѣла се носили особени калпаци, наоколо съ кожа, горѣ чиста кожа, а опакото съ кръстче. Заслужва да се отбѣлѣжи тукъ и единъ особенъ обичай въ Бѣла, който напомня грѫцкитѣ есенни дионисии, та може би да е донесенъ въ Бѣла отъ нѣкоя грѫцка колония, която ще да е отдавна изчезнала. Именно бѣленчани открай врѣме си избиратъ съ особени тържествени обреди тъй нареченъ ‚лозарски царь‘ или ‚царь на лозята‘. По-прѣди тоя ‚царь‘ се е избиралъ за три години, а сега го избиратъ всѣка година. На Трифуновъ день именно излазятъ съ ‚вехтия‘ царь въ лозята: всѣки ще си вземе бъклица съ вино, печена кокошка и друга храна, и тамъ въ лозята става гощавка.

Прѣди придружавали ‚вехтия' царь съ коне, и царятъ давалъ вечерьта зобъ на конетѣ. Въ лозята дохожда и попьтъ отъ селото, тамъ се коли курбанъ, съ който послѣ се гощаватъ. Докато трае гощавката, вехтиятъ царь найсетнѣ ще стане и ще запита: „Кой иска да ми стане побратимъ?“ Опрѣдѣлениятъ вече кандидатъ става на крака и така се прогласява за ‚царь'. Слѣдъ това той се връща триумфално въ селото: носятъ го на ръцѣ, всѣки излиза отъ къщата си съ пъленъ котелъ вино и залива царя, главата му, съ вино. Царятъ пъкъ държи въ ръка си китка и една особна икона съ кръстъ, които отъ старо врѣме се прѣдаватъ отъ царь на царь и се пазятъ у послѣдния царь и до день днешенъ. Вечерьта става у новия царь гостба, а сетнѣ на утреньта има и ‚повратки' — отиватъ у стария царь. Забѣлѣжително е, че и турцитѣ, които живѣятъ въ Бѣла, ходѣли на тоя изборъ, при който се гърмятъ пищови, свирятъ гайди и пр. Турцитѣ наричали лозарския царь „баа-падиша̀“.

Турцитѣ винаги сѫ били въ Бѣла малцинство, както сѫ и сега, ала винаги е имало тукъ видни бейове.

Стари, ‚ерлии' българи, каквито сѫ въ Бѣла, има още въ слѣднитѣ села по Бѣленска околия:

Батинъ (65 к.); — Горньо Абланово (164 к. б. и 100 к. т.); — Кривина (92 к. б. и 14 к. т.); — Бѣлцовъ (44 к. б. и 30 к. т.); — Бѣляново (52 к.); — Кацелево (118 к. б. и 103 к. т.); — Цѣровецъ (40 к. б. и 33 к. т.); — Пепелина̀ (54 к. б. и 24 к. т.); — Широково (83 к. б. и 11 к. т.); — Табачка (175 к. б.); — Банско (125 к. б. и 83 к. т.); — Бъзовецъ (95 к. б. и 79 к. т.); — Бей Върбовка (120 к. б. и 67 к. т.); — Дрѣновецъ (112 к.); — Копривецъ (166 к.) — и Горско Абланово (42 к. б. и 142 к. т.).

Въ Обрѣтеникъ (104 к. б. и 79 к. т.) има ‚ерлии', ала има и ‚горненци', заселени тукъ наскоро слѣдъ 1828 година.

И въ Двѣ Могили (109 к. б. и 71 к. т.) сѫщо тъй, както и въ Обрѣтеникъ, има ерлии и стари балканджии.

Не е староврѣмско населението въ другитѣ села по Бѣленската околия, гдѣто има българи, а именно:

Горня- (51 к. б., 19 к. т.) и Долня Манастирица (77 к. б, 9 к. т.). Г. Манастирица било прѣди 40 години чисто турско село. Тогава почнали постепенно да се заселватъ ‚горненци', та станали до освобождението 35 к., а слѣдъ освобождението придошли още 20 к. отъ Трѣвна, и отъ Габрово; прѣди освобождението дохаждали отъ Самоводене, Орѣховица и др. — Долня Манастирица било сѫщо тъй турско село, а сега и тукъ сѫ горненци — повече трѣвненци.

Острица (43 к. б., 120 к. т.). До освобождението било турско село; има стари гробища, които показватъ, че то е било нѣкога българско село, а близу до Острица имало турско село, което се прѣмѣстило сетнѣ въ Острица, когато българитѣ се разбѣгали отъ тукъ. Сега тукъ има нови балканджии.

Ботровъ и Стърменъ сѫ били турски села, въ които сега сѫ заселени българи отъ Бѣла.

Въ Ломъ-Черковна (189 к. б., 12 к. т.) сѫ стари балканджии.

Въ Осиково (95 к. б., 8 к. т.) сѫ нови прѣселенци отъ Трѣвна, Елена и Габрово.

Въ Балабанъ (53 к.), Бешбунаръ (33 к.) и Гьолбунаръ (76 к.) сѫ нови прѣселенци отъ разни мѣста.

Въ Брѣстовица (73 к. б., 30 к. т.) сѫ заселени стари балканджии.

Също и въ с. Батошница (30 к. б., 105 т.), Халваджи-Инджекьой (119 к. б. 12 т.) и Хюджекьой (102 к. б., 44 т.) населението не е старовремско.

Балбунарска околия.

Въ Балбунарска околия има само нѣколко села, въ които населението не е изключително турско, ала и въ тия нѣколко села съ българско население това подирното повечето се указва новобалканджийско. Старо население, доколкото можахъ да узная, имало въ с. Вѣтово (90 к. б. и 265 к. т.), сетнѣ въ с. Мало-Враново (22 к. б. и 75 к. т.), въ Гарванъ (19 к. б. и 37 т.), и Хотанецъ (25 к. б. и 32 к. т.).

Въ другитѣ села българитѣ сѫ пришелци, а именно въ Тетово (212 к. б. и 104 к. т.), гдѣто били прѣселени отъ Търновско и Шуменско; въ Черешово (113 к.) — прѣселенци отъ Балкана, а така сѫщо и въ Юперъ (155 к. б. и 55 к. т.).

Горньо-Орѣховска, Кесаревска, Търновска и Паскалевска околия.

Колкото вървимъ на югъ отъ Бѣленска околия къмъ Търново и Кесарево, толкова повече орѣдчава старовремскиятъ хърцойски елементъ, надъ който взиматъ върхъ пришелцитѣ-балканджии.

Въ околията на Горня Орѣховица стари български жители, които най-лесно по селата се познаватъ по пещемалитѣ, които носятъ женитѣ, се запазили въ тѣзи села (всички източно отъ р. Янтра): Карамца (114 к.); —

Тръмбешъ (Горни и Долни Тръмбешъ 158 к.); — Кара-Хасанъ (158 к); — Сушица (293 к.); — Лѣсковецъ (1370 к) и въ самà Горня Орѣховица (1119 к.). Старото население и въ двѣтѣ послѣдни по-голѣми села на околията и сега още хубаво запазва старото си нарѣчие, като употрѣбя съвсѣмъ послѣдовно и най-видния бѣлѣгъ на нарѣчието — членната форма мѫжски родъ на *-о(у)*.

Баба Василица въ Лѣсковецъ, която изпитвахъ по мѣстния говоръ, съвсѣмъ хубаво говорѣше хърцойското нарѣчие, каквото е спазено и по Шуменско и Разградско съ нѣкои малки незначителни фонетични отлики; тя ми разказваше за свадби и годежи, какъ ставали едно врѣме: „сегà кòлкото иде светò — пò-башкà става. Тогива ше глѐдат дарò, ше си калѐсват онòто — родò...; утò-дяха у зетьò...“ Като ми приказваше за турско врѣме, какъ поминували, хвалѣше се, че нищо зулỳмъ отъ турцитѣ не помнѣла: „тогива пò-лесно минỳвахме, сегà злѝ стàнъхме: нѐмаше тогѝз да ти зѝмат чѐдото; рабòша нòсса тогѝз, тỳряха едѝн чилѝк: бернѝко, бернѝко — той събира дàнък; с бернѝко ходеха и сеймѐни; ако нѐмаш, ше си биш главъта, ши спичѐлиш за дòпътя кат дòде — и това си бѐше дàвнината...“ Цитувахъ тоя откъслекъ, колкото да изтъкна по-нагледно особеностьта въ говора на староврѣмското население, което населява и Лѣсковецъ и Горня-Орѣховица. Въ тази послѣднята има вече много придошелъ търговски елементъ отъ други мѣста, така че старото нарѣчие тукъ по-скоро отстѫпя прѣдъ влиянието на чуждия елементъ, както тукъ и въ Лѣсковецъ е отстѫпила и старата носия прѣдъ градскитѣ нови моди.

И въ само Търново, доколкото има още стари сѣмейства, се запазва и старото *о*-нарѣчие. Ала тъкмо по този бѣлѣгъ като сѫдимъ, се указва, че въ Търново

гражданскиятъ елементъ най-малко три четвърти отъ цѣлото българско население на града е придошелъ отвънъ, а именно е балканджийски, и то най-много отъ Трѣвненско. Говорътъ на една стара жена отъ едно коренно търновско сѣмейство (именно сестрата на Тодоръ Хаджи Паскалевъ, госпожа Ламбуша), която разпитвахъ съ цѣль, да отбѣлѣжа особноститѣ на старото градско нарѣчие, напълно се схождаше съ нарѣчието на Лѣсковецъ и другитѣ околни села съ староврѣмски жители. Ако и да очаквахъ, все малко необикновено бѣше и за мене, като чувахъ и въ Търново да се казва напр.: „тѐ бяа се турци — се до мустò, на долу сукàко се турска махлѐ беше, а пъкъ конàко беше пò-долу; удари с кракò“ и пр.

Специално въ *Търновска* околия има още ‚ерлии‘ само въ Самовòдене и Михàлци.

Въ *Кесаревска* околия числото на старитѣ жители е съвсѣмъ незначително. Въ само Кесарево българитѣ сѫ пришелци отъ околнитѣ села и повече балканджии. ‚Ерлии‘ сѫ, доколкото можахъ да узная, българитѣ въ Стражица (бивше Кадъкьой) и въ Чаиркьой.

Ако прѣминемъ отъ Търновската околия въ бившата Паскалевска (а сетнѣ Павликенска) околия, ще намѣримъ стари българи само още въ селата: Раданово, Одаитѣ, Ибричево, Горня и Долня Липница.

По другитѣ села въ казанитѣ околии българитѣ сѫ прѣселени отъ Балкана, а именно:

Въ *Горньо-Оряховска и Кесаревска* околия въ: Полско-Косово, Поликраище, Джюлюница, Драганово, Влашица, Писарево, Козаревецъ, Калтинецъ, Горско Ново-село и пр. и пр.

Въ *Търновска и Паскалевска* околия балканджии сѫ (откъмъ изтокъ) въ: Драгижево, Малки Чифликъ,

Присово, Мердана и др. и сетнѣ прѣзъ Янтра накъмъ западъ редомъ всички села: Мусина, Хотница, Рѣсенъ, Балванъ, Лѣсичери, Паскалевецъ, Патрешъ, Върбовка, Димча, Бѣла Черква, Долни Турчета, Павликяни, Каликастрово и Вишовдолъ.

Сѫщо така сѫ прѣселени отъ Балкана българитѣ и въ нѣкои отъ съсѣднитѣ села по Севлиевско, като въ Сухиндолъ и Юруклери.

И тъй отъ Бѣла на югъ, както видѣхме, колкото има още видни останки отъ старото население, тѣ се намиратъ главно източно отъ Янтра, докато прѣзъ Янтра на западъ вече изключително владѣятъ балканджиитѣ съ изключение на горѣпосоченитѣ нѣколко села, гдѣто още старитѣ жители, именно женитѣ, запазватъ особната си носия — пещемалитѣ, докато по балканджийскитѣ села женитѣ носятъ сукмани и фусти.

Свищовско и Никополско.

Като минемъ Янтра отъ Бѣленската околия, стѫпяме въ Свищовска околия, гдѣто има сравнително съ рѣдкостьта на населението доста много села съ староврѣмски жители ,полянци', които и по носията си съвършено се схождать съ извѣстнитѣ намъ бѣлѣзи, по които разпознаваме староврѣмското население отъ пришелцитѣ планинци. Най-сѫщественитѣ, характерни части отъ облѣклото на полянцитѣ ги има по всички стари села въ Свищовско (вж. по-горѣ за носията). Ала вториятъ бѣлѣгъ — езиковиятъ, по който още по-сигурно до тукъ се върви по диритѣ на стария хърцойски елементъ, главно членната форма на *-о*, вече не се указва

сигуренъ критерий, понеже съ изключение на нѣколко села близу до Ятра, а именно Доля Студена, Яйджи, Пиперково, Караманово и Вардимъ, дѣто още се говори членъ на *-о*, въ всички други стари села сега членната форма гласи, както и у балканскитѣ, на *-ъ*, рѣдко на *-ът*. Така напр. една бабичка въ селото Царевецъ, като разказваше за болната си дъщеря, каза: „булй гъѫ (= ѭ) кракъ“. Като я попитахъ, не помни ли да се е казвало въ селото имъ „кракò“ — отговори ми, че таково нѣщо не помни. При все туй селянитѣ тукъ се знаятъ за стари жители — ‚ерлии‘. Ала инакъ нарѣчието на полянцитѣ не се е измѣнило много, така че още явно личи свързката му съ нарѣчието на хърцоитѣ отъ реченитѣ нѣколко села, като Долня Студена, Пиперково и пр. А че изобщо по старитѣ села и по Свищовско въ минали врѣмена, и то безъ съмнѣние до неотколѣ, се е употрѣбяла членна форма на *-о*, има доказателства. Първомъ очевидно е, че новата членна форма на *-ъ(т)* полека-лека е измѣстяла старата на *-о*, идейки отъ западъ къмъ изтокъ. Въ село Пиперково, както се каза, още сѫществува членъ на *-о*, казватъ нпр, „ох чи ма булй кракò“. Когато попитахъ хора отъ село Чаушово, което се намира между Пиперково и Долня Студена, казватъ ли у тѣхъ ‚болй ме кракò‘, отговориха ми, че въ тѣхното село до скоро е имало ‚кракò‘, ала сега вече го изоставили. У тѣхното село имало поразвитички хора, че го „измѣнили“ на „кракъ“. Сега тѣ се смѣятъ на долностуденчани, че не знаели да приказватъ. Гражданитѣ казватъ на селянитѣ по тия села „ърцòи“. Нѣма съмнѣние, че за речената промѣна въ езика силно сѫ повлияли многобройнитѣ балканджийски села откъмъ югъ и югозападъ, именно откѫдѣ Паскалевецъ, Павликяни, както и откѫдѣ Севлиевско. Тукъ сѫ, както посочихъ

по-горѣ, най-развититѣ и голѣми български села като Сухиндолъ, Бѣла Черква, Мусина и пр. Балканджиитѣ тукъ сѫ заселени прѣзъ първата половина на миналия вѣкъ. Освѣнъ тѣхъ има балканджии, разпространени по цѣлото поле накъмъ Свищовъ до Дунава. Най-сетнѣ не трѣбва да се забравя, че и въ по-старитѣ села прѣзъ миналия вѣкъ се заселвали балканджии, размѣсомъ съ хърцоитѣ, така че влиянието на първитѣ можало отъ часть да се отрази и въ езика на подирнитѣ, които сѫ ослабвали въ сравнение съ пришелцитѣ поради креститѣ изселвания на староврѣмското население въ Влашко. Споредъ казаното трѣбва да прѣдположимъ, че и въ града Свищовъ, гдѣто днесъ не се говори членна форма на *-о*, ще да се е употрѣбяла тази подирнята въ минали врѣмена, когато и селянитѣ въ околнитѣ села сѫ я употрѣбяли. А че така е било наистина, намѣрихъ убѣдително доказателство въ единъ новобългарски дамаскинъ, писанъ въ Свищовъ на 1753 година, както се вижда отъ една записка на края. „Геѡргїе ѿць Петъръ, Марта к҃в, съвръшѝ се писанїе 1753“. Че езикътъ на тоя дамаскинъ, до колкото съдържа чисто народенъ говоренъ елементъ, е тогавашното свищовско нарѣчие, вижда се отъ всичко, а особно пъкъ по една дума, която и сега само въ Свищовъ я говорятъ: то е спомагателниятъ глаголъ 3 л. ед. ч. „ѐ т и“ (= е); тая дума именно често се употрѣбя и въ езика на дамаскина, гдѣто сѫщо така и членната форма мѫж. р. ед. ч. правилно върви все на *-ò* и *-òт* или, когато нѣма ударение, на *-у(т)*. Забѣлѣжителни сѫ въ тоя дамаскинъ и многобройнитѣ примѣри отъ родителенъ падежъ на члена м. р. ед. ч. -т о г о и отъ туй съкратено -т о г и -‚туг‘ (пише се и ‚т у к‘), нпр. п о п а т о г о (попатуг, попатук); има и дателенъ падежъ отъ членната форма:

попътомъ и попатъм. Че тия падежни членни форми сѫ били въ употрѣба прѣди 150 години тъй, каквито сѫ въ езика на дамаскина, вижда се отъ факта, че и сега се срѣща ,чиляткатук' по Русчушко; въ Лѣсковецъ азъ чухъ отъ баба Стоеница да казва, ,у пòпатого', а сѫщитѣ форми ги има по-често и въ Шуменско. Дамаскинътъ принадлежи на свищовското читалище св. Кирилъ и Методий (№ 82), гдѣто имахъ възможность да го чета. Отъ тоя дамаскинъ азъ извадихъ образци въ съчинението си ,Членътъ въ българския и руския езикъ', гдѣто подробно посочихъ съдържанието му (вж. Мин. Сбор. XVIII), а тукъ ще дамъ само нѣколко малки откѫслека, колкото да се подкрѣпи по-убѣдително мнѣнието, което по-горѣ изказахъ за нѣкогашната употрѣба на членъ *-о* въ Свищовъ и по старитѣ села въ околията:

„Тьи е́ти писано въ пентикоста́рю на единъ пе́тꙋкъ пендесетьчнїи на Цариградь имаши единь мьжь. . . . Когатꙋ бѣ воинь трьгна да ѝди ꙋ пꙋстинѧ . . . и ис пьтъ вѝдѣ едного̀ слѣпца, ѿбрàзꙋтмꙋ свѐтеши катꙋ сльнце . . . И тамь катꙋ вьрвѣха, пàдна слѣпецꙋ . . . А Лѐѡнь . . . трьгна самсѝ да тѓрси водà, данò намѐри да напоѝ слепцатꙋк . . .“ — „И на мѣсто кр'фь излѣ мастило ѿ нѥѧ, и прикацена би сьс повѣленїетꙋ кнезꙋво рькьта Іѡанова ѿ ѡзꙋрѐ дꙋ до вѐчера, замь да іа вѝди мàло и голѐмо. Коги минѝ динò, провòди Іѡáнь чловéка на кнéзатꙋкь да мꙋ са мòли . . . И кнéзꙋ повелѣ и дадоха мꙋ рькѝта“; — „Ни минаха много динѐ, іави се пресветаіа богородица на сьнь и рѐчи нь старцатꙋк, що заграждашъ такьвзи чудниі гирáнь, детꙋ и́ма да тичé таквáзи хꙋ́бава водá и да напꙋѧ́ва дꙋши и пó ꙋбава дéтꙋ истѝча ѿ пꙋстинѧ, ѿ кáмикꙋ детꙋ напоѧ́ва странѝ, ала тои пó сладакь е́ти...“; — „Кугѝ са сабꙋ́ди стáрцꙋ ѿ санóт си“; — „а тїѧ като видѣ, чї е́ти похꙋбава, онà завѝдѣ, ѡти таквàзи бѣ завист-

ли́ва, нищѐщи да чѹи дрѹга да ети по хѹбава ѿ неѧ…"; — „Ала катѹ бѣ на ли́цетѹ хѹбава, тьи ѧ възлюбі́ момкѹ, дето единь день ре́чи на быщѣ си, ни ни́ трѣбѹва лѹцко има́ніе, да ми сто́ришь едно добро́, де́тѹ наме́рих момьта ѹ пѹстинѧ и́ща да мї ѧ зѐмишь рад жена́. Тоги́зи мѹ ре́чи баща́ мѹ, си́нко, на ли́ по при́лича намь да земимь е́дномѹ чл҃кѹ дъщира́та дето намь прилі́ча, а ти и́щешь неѧ, дето е́ти без рьцѐ, тѹи ради не прилича намь, оти незнаямь ѿ кькву́ ро́да ети, да ни бьди ѡтъ нѣ́кои ло́шавь родь … и щи ни би голѣмь срамь в ро́доть наши"; — „тоги́зи са вьрна кне́зу сьс дрѹжи́нита си на градо̀ …; имаше на оумо̀тси тькьвзи зго́ворь …; като разбра ѡти ца́рють лиѱал ѿ столѡтъ си и Цариградъ е́ти пѹсть …; като ви́де зара́рютъ, което е́ти на си́норот междѹ Родость и междо о́стровот Кѵпр҄ски …"

Свищовъ, като търговски градъ, винаги е привличалъ нови поселенци, главнитѣ отъ които сѫ били прѣдимно по-развититѣ отъ всѣка страна планинци откъмъ Ловчанско, докато отъ друга страна коренниятъ български елементъ тукъ постепенно се е намалявалъ главно чрѣзъ изселване отсреща въ Влашко. Така на 1828 година по-голѣмата часть свищовчани минали Дунава и се настанили въ и около Александрия, и тамъ мнозина и останали. Освѣнъ въ казанитѣ села: Долня Студена Яйджи, Пиперково Караманово и Вардимъ старо население се е запазило още въ слѣднитѣ села по Свищовско: Ца̀ревецъ, Сарѣяръ, Вързули́ца, Козловецъ, Българско Сливово, Хаджи Муса̀, Офча Моги́ла, Козаръ Беляне, Българене, Пети Кладенци, Лѣжене (тукъ половината селяни сѫ български католици — ‚павликяни'), Стижаро̀въ, Чаушка Махала и Тата́ри. — Нещемали се носятъ въ слѣднитѣ отъ казанитѣ села: Вардимъ, Царевецъ,

Караманово, Пиперково, Саръяръ, Козловецъ, Българско Сливово, Долия Студена, Чаушево, Вързулица и Овча Могила, а въ другитѣ, именно като се захване отъ Хаджи Муса, Чаушка могила, Българене и Стижаровъ (включително съ тѣхъ) та на западъ вече се носятъ и тъкменици; послѣднитѣ тукъ прѣобладаватъ. Могло би да се каже накратко, че крайната западна граница на пещемалитѣ въ Никополско е рѣката Осъмъ. Прѣзъ Осъма само въ селото Новачене се носятъ покрай тъкменицитѣ и пещемали.

Споредъ това и по Никополска околия въ старитѣ села се носятъ тукъ-тамѣ пещемали. Така въ селото Лози́ца ми разказваха, че по-прѣди женитѣ носили садѐ пещемали и завѐзчици (сир. прѣдня прѣстилка) и куцуфи́и и съ кѫси рѫкави (вж. по́-горѣ стр. 68). Имало 30 години, откакъ излѣзли тъкменицитѣ, които дошли отъ западъ, отъ с. Въбелъ, гдѣто при все туй и сега още не сѫ пещемалитѣ изоставени. По другитѣ стари български села въ околията се носятъ тъкменици, които сѫ синкави, именно въ Виная и Тръстеникъ, Слатина, Коиловци, Мършовица и нататъкъ на западъ, гдѣто вече захваща западното българско нарѣчие. Именно тамъ, гдѣто на селянитѣ казватъ вече ,шопи' а не ,ърцой' — тамъ захваща и западнобългарското нарѣчие. Като се иде отъ Никополь къмъ Плѣвенъ, на селянитѣ отъ Мечка нататъкъ казватъ „шопи", а на селянитѣ прѣзъ рѣката Витъ изобщо не казвали напр. „оставѝ тоз ърцо̀й"! ами „оставѝ тоз шоп"! Нека забѣлѣжимъ, че на селянитѣ, като се захване отъ с. Пелишатъ (Плѣв. ок.) че до Свищовъ казватъ и ,ни́невци', безъ съмнѣние, защото ще да сѫ говорили по́-прѣди думата „нинѣ" (= сега), както хърцоитѣ въ Шуменско. Сега нѣкои тълкуватъ това название инакъ: ужъ защото на по́-стария братъ се казвало „не́не", та се на-

рекли „нйневци". Отъ Витъ на западъ (въ областьта на западното нарѣчие) именно въ Брѣстъ, Комарово, Гигенъ, Злокучени, Шамлиево, Славица, Рибенъ, Кацамуница, Буковлакъ и пр. — се носятъ кѫси и по-тѣсни, алени вълненици, които слѣдватъ нататъкъ по Раховско и Бѣлослатинско.

Нека забѣлѣжимъ че и пó на югъ, западно отъ Лъжене въ границитѣ на Плѣвенска околия, именно въ посока къмъ Плѣвенъ, гдѣто има нѣколко села, населени съ стари полянци (Радиненецъ, Български Караагачъ, Каменецъ, Одърне, Катерица, Пелишатъ и Пордимъ), се носятъ тъкменици.

Въ самия градъ Никополь, по мнѣнието на по-стари хора, както напр. на стария никополски гражданинъ Костаки Симеоновъ, винаги е имало българи прѣзъ врѣме на турското владичество, ако и да не сѫ били много въ сравнение съ турското население. Прѣди педесетина години имало въ Никополь около 30 до 40 български кѫщи. На 1828 година прѣзъ врѣме на войната Никополь горѣлъ. Руситѣ дошли и спомогнали, да се прѣселятъ българитѣ отъ града отсреща въ Ромъния, въ Турну Магурели. Слѣдъ сключването на мира, повечето отъ изселенитѣ се завърнали, а нѣкои никополчани, 5—6 сѣмейства, останали въ Турну Магурели. Тѣ се родѣятъ и до день днешенъ съ роднинитѣ си въ Никополь, идватъ имъ на гости и пр. Синъ му на едного отъ тия, що сѫ останали въ Т.-Магурели, именно на нѣкой си Ангелъ Бозатовъ по име Христаки, знаелъ български, но се считалъ сега толкова ромънинъ, че казвалъ: „ако имамъ българска кръвь, оставямъ я да изтече".

По Свищовско и Никополско освѣнъ старо хърцойско население има и пришелци балканджии (напр. има ги и въ Стижаровъ, Червена, Дервишко, въ Бурумлии,

въ Божурлукъ и въ Кара Исенъ; има стари български павликяни, които азъ считамъ за отдавнашни пришелци отъ Тракия (има ги въ с. Бѣлене, Орѣшъ, Трънчевица и Лъжене); има още ново прѣселени банатски българи (въ Драгомирово и Асѣново), а сѫщо тъй и нови, малоазийски българи (въ Александрово и въ Акчаеръ, гдѣто има и ерлии) и най-сетнѣ власи (въ Шияково, Коприва, Сомовитъ и др.).

Ловчанско и Севлиевско.

Въ сѣверната часть на тия двѣ околии явно се вижда по народната носия у женитѣ, какъ балканджийскиятъ елементъ полека-лека постепенно е засѣгалъ въ областьта на полянцитѣ, като се е движилъ въ посока на сѣверъ. Останкитѣ отъ староврѣмскитѣ полянци тукъ донѣйдѣ могатъ да се слѣдятъ само по носията, докато нарѣчието и тукъ, както и по Свищовско и Никополско, вече не може да служи за видимъ бѣлѣгъ по сѫщитѣ причини, които се указаха пó-горѣ по отношение на полянцитѣ въ реченитѣ двѣ съсѣдни околии. Женитѣ на ‚ерлиитѣ‘ и по Ловчанско и Севлиевско носятъ ‚тъкменици‘, алени и пъстри, и ‚пещемали‘ сини, ала не тъй дълги и не тъй ситно набрани, както сѫ пó на изтокъ. Балканджийкитѣ се познаватъ по своитѣ сукмани, особно пъкъ троянскитѣ балканджийки съ синитѣ си сукмани.

Пещемали, а покрай тѣхъ и ‚хусти‘ (фусти отъ вълненъ платъ, новомодни като у гражданкитѣ) се носятъ по селата Брѣстово, Какрина, Дивитаки, Смоченъ и Осма Калугерово (Ловч. окол.), Коевци, Агатово, Градище, Крамолинъ, Сърбе и Горско Сливово.

Въ село Дойренци (Ловч. ок.) сега сѫ смѣсени пещемали и тъкменици, а сѫщо тъй и въ с. Александрово (бивше Кара-Хасанъ) и Слатина. Въ с. Дрѣново и Владиня сѫ смѣсени ерлии и балканджии, поради което и носията се измѣсила.

Турскиятъ елементъ въ Ловчанско—Севлиевско сега е повечето изселенъ, ала той е билъ тукъ доста многочисленъ и главно размѣстенъ между р. Осъмъ и р. Росица. Въ изселенитѣ турски села сега сѫ настанени все балканджии. Като пѫтувахъ отъ Троянъ къмъ Севлиево, разбрахъ, че селата Дебнево, Дамяново, Аканджилари, Кормечка, Душовò, Чадърли, Градница, Дерели, Сърбегли, Добродань, Врабевъ и Рабево били до освобождението все турски села, а само Берйево, гдѣто прѣспахъ една нощь, се спазило отъ старо врѣме всрѣдъ тия турски села чистобългарско. А сега останали само въ Дамяново още 2 кѫщи турски, въ Дебнево — 10 кѫщи, а въ Добродань още половината жители сѫ турци. Турски сѫ били и ловчанскитѣ села Гостина, Горни и Долни Биволъ и Просекъ (тукъ имало и малко българи). Сега въ Гостина (50 к.), слѣдъ като се дигнали турцитѣ, се настанили българи изъ околнитѣ села, повече отъ Какрина и Брѣстово, така че и тукъ се носятъ сега ‚пещемали'. По Ловчанско покрай Осъма има и села съ останки отъ нѣкогашни български павликяни, напр. въ селото Горньо Павликяни (Киречли Павликени). Изслѣдванията си по нѣкогашнитѣ павликянски поселения по Ловчанско и изобщо по сѣверна и южна България ще изложа отдѣлно.

Приложение.

Народни лични имена отъ източна България.

Като допълнение къмъ горѣизложената характеристика на населението въ сѣвероизточна България тукъ ще прибавя и списъкъ отъ народни лични имена, които си забѣлѣжихъ пжтувайки по източна България, а именно въ Алагюнъ (Алг.[1]) Бургас. ок.), Алапкайрякъ (Алк., Бург. ок.), Байрамдере (Бд., Прѣсл. ок.), Ботево (Бт., Добришка ок.), Вардунъ (В., Османп. ок.), Врѣсово (Вр., Айтоска ок.), Върбица (Вб., Османпазар. ок.), гр. Добричъ (Дбр.), Езибей (Езб., Добришка ок.), Карабунаръ (Кб., Бург. окол.), Кюлевецъ или Кюлевча (Кл., Новопазар. ок.), Марковецъ или Марковча (Мк., Провад. ок.), Мехмечкьой (Мх., Бург. ок.), Пан(и)чарево (Пч., Бург. ок.), Подвисъ (Пв., Карнобат. ок.), Равна (Рв., Провад. ок.), Салманово (Слм., Прѣслав. ок.), Сарѣмуса (Срм., Бург. ок.) Смядово (См., Прѣсл. ок.), гр. Трѣвна (Трв.), Търновско (Търн.), Троянъ (Тр.) и Шипка (Ш., Казанл. ок.). Всички лични имена сж съврѣменни, само между имената отъ Трѣвна има и нѣкои по-стари, които сега съвсѣмъ рѣдко се срѣщатъ само по колибитѣ; азъ ги извадихъ отъ единъ

[1]) По-долу въ списъка на имената означавамъ тия мѣстности съкратено, както тукъ е указано въ скоби, сир. Алагюнъ съ *Алг.*, Алапкайрякъ съ *Алк.* и пр.

тевтеръ за събиране ‚харачъ‘ отъ 1847. год. Понеже цѣльта ми е да посоча народни лични имена, не вмѣстихъ въ списъка обикновенитѣ християнски имена като Гьорги, Никола, Михаилъ, Илия, Петъръ, Мария и др., които ги има и по източна както и по западна България. Понеже въ сѣвероизточна България има прѣселенци и отъ Балкана и отъ Тракия, долуизложенитѣ имена горѣдолу прѣдставятъ личнитѣ имена на цѣлото население — на старото и на пришелцитѣ. Тия имена, които въ една и сѫща форма забѣлѣжихъ въ нѣколко мѣста, въ списъка сѫ указани веднѫжъ, а въ скоби чрѣзъ съкратенитѣ знакове на мѣстноститѣ е посочено, гдѣ се срѣщатъ. Сега е още рано, да се прави какво годѣ пълно сравнение между личнитѣ названия въ източна България отъ една страна и западна отъ друга. То ще може да стане, когато се публикува повечко материялъ по тоя въпросъ. За сега едно повръшно сравнение може да се направи нпр. между личнитѣ имена въ този списъкъ и имената отъ западна България, именно отъ Софийско и Трънско, обнародвани отъ Д. Вукадиновъ въ XV. т. на Минист. Сб. (Отд. за нар. умотв. 193—200). За сравнение мога тукъ да посоча и азъ нѣкои народни лични имена отъ западна Бълга̀рия, които съмъ си извадилъ изъ единъ ‚поменикъ‘ на Рилския манастиръ. Означени сѫ въ поменика и селата, гдѣто сѫ живѣли лицата, чиито имена сѫ записани да се поменуватъ. Имената сѫ записани повечето въ звателенъ падежъ, мѫжски и женски размѣсомъ, както обикновено народътъ ги указва: Злато, Васко, Славко, Звездо, Анче, Здраве (село Бузаланово); — Анче, Гоче, Секула, Евро, Додо, Недо, Досто, Зафиръ, Соколъ, Спасѐна, Бого̀я, Янкула, Рабо, Ацано, Іове, Яре, Мане, Дудо, Вено (с Баница); — Траянъ, Сазданъ, Боче, Прою, Божано, Давидъ, Боче, Наумъ, Пано (с. Хърлежи); —

Босилко, Велко, Звездо, Трепе, Гьоре, Гюро, Левко, Миленко, Смиле, Бошко, Орбанъ, Спаса, Петкано, Нико, Тане, Мацо (с. Хра́щани); — Пешо, Вело, Хица́но, Мито (с. Чука); — Огнянъ, Неро, Туто, Цено, Вито, Орде, Мурдже, Лазо, Видо, Коце, Здравко (с. Долньо Чалѣшево); — Орбе́но, Христано, Левко, Алтьно, Цвето, Пазо (с. Горно Чалѣшево); — Ангьо, Якимъ (с. Хотовица); — Огнянъ, Лазарко, Гьорче, Ничо, Миро (с. Ногаевци); — Хица́но, Цано, Маро, Янко, Петро, Бисо, Митро, Додо, Станоя, Търпко, Васе, Спасе, Хицо, Неда, Леко, Панче, Теме́лко, Купено, Трайко, Стойо, Христо, Трено, Божано, Злато, Начо, Тасе, Мане, Алтьно, Димо, Султо, Христано (с. Долни Ори́зари); — Звиздо, Доцо, Лицо, Паранчо, Стойно, Бачо, Грозо, Насто, Софко, Станко, (с. Карагла̀ре, г. 1824.); — Анцека, Несторъ, Тръпче, Страторъ, Кипро, Паунъ, Ристосъ, Змийко, Постолъ, Кочо, Малино, Вело, Витанъ, Кузманъ, Вcase Въканъ (с. Дойница); — Милице, Левко, Саздо, Мица, Звездо, Павло, Милошъ, Славко, Зою (с. Іонус-Бичово).

Въ списъка по-долу по азбученъ редъ слѣдватъ размѣсени мѫжски и женски лични имена. Сѣмейни имена — прѣзимена не се указватъ, понеже тѣ обикновено сѫ образувани отъ личнитѣ съ суфикса *ов* (ев), по-рѣдко съ -*ин*. Имената прѣдавамъ тъй, както се произнасятъ, съ тая само разлика, че неударено *о* и неударено *е* на края прѣдавамъ чрѣзъ *о* и *е* вм. чрѣзъ *у* — *и,* за да не се затъмня етимологията на името.

Абра̀ш (Ш.).
Ангел (Трв., Тр., Бт., Алг., См.).
Ангели̇на (См.).
Ане̇сти (Срм.).
Ани̇ца (Тр.).
Анти̇п Антипов (Ш.).
Армя̀н (Трв.).
Арги̇ра (Дбр.).
Ба̀йо (Дбр.).
Ба̀йчо (Дбр.).
Бако̇й (Трв.).
Бала̀са, ж. (Алк.).

Балѝн (Мк., Слм.).
Бàльо (Мк, Тр.)
Балỳш (Мк.).
Бàлчо (Кл.).
Бàнко (Тр.).
Бàньо (Кл.).
Бàнчо (Ш., Тр.).
Банỳш (Мрк.).
Батàн (Кл.).
Бàхне, Бàхни (В., Рв.).
Бàхо, (Дбр.).
Бѐзло (?), срав. Бѐзлов, сѣм. име (Ш.).
Бѐчо (Трв.).
Бѐтьо (?), срав. сѣм. име Бѐтев (Ш.).
Бòба (Рв.).
Бòгдан (Трв., Тр.).
Божàна (Пв.).
Божàн (См.).
Бóжко (Прй.).
Бòйка (Рв.).
Бòйо (Ш., Рв., Трв.).
Бòйчо (Трв.).
Бòна (Ш., Тр.).
Бòне (В., См.).
Бòнка (Дбр.)
Бòтьо (Трв.).
Бòчо (Слм. Тр.).
Брàйко (Дбр.).
Брàтко (Кл.).
Братовàн (Вт., Трв.)
Братòй (Трв. Дбр.).
Братòя (мѫж. име, В.).
Бурѝн (Дбр., прѣселенци отъ Бѣла Слатина).
Бърза ж. (Алк., Пч.).
Бѝна (Тр.).
Васѝла, ж. (Дбр.), Васѝля (Тр.).

Вàце, -ци, (Трв.).
Вѐла (В., Рв., Езб., Пч.).
Велѝка (Тр., В. Ш. Пв.).
Велѝко (Мх., Рв., В., Бт.).
Велѝчка (Дбр.).
Велѝчко (Трв.).
Вѐльо (Трв.).
Вѐлчо (Тр., Трв.).
Вѐна (Ш.).
Вѐнка (Дбр.).
Вѐнко (Трв.).
Бенѐта (Дбр.).
Веселѝна (Дбр.).
Вѝда (Срм.).
Вѝско (Трв,).
Витàн (Трв., Дбр.).
Вѝча (См.).
Вѝчка (Дбр.).
Вѝчо (Рв., См.. Дбр.).
Вѝша (Дбр.).
Влад (Тр., В.).
Влàдьо (Дбр.).
Владỳн (В.).
Влàйко (Трв.).
Влас (Трв.).
Влàсе (Тр.).
Вòйно (См.).
Вòро (Тр.).
Вѫко (Кл.).
Вѫла (Тр. Дбр.).
Вѫлка (Кл.).
Вѫлкàн (Пч.).
Вѫлкàна (Пв.).
Вѫлко (Анг., Трв.).
Вѫлька (Пч.).
Вѫльо (Ш., **Слм. Вб.**, Пв., Рв.).
Вѫлчàн (В.).
Вѫлчо (Слм.).
Вѫрба (Вб.).

Върбан (Трв. Ш., Кл.).
Връбча (Слм.).
Вѝчка (Кл.)
Вѝчко (Слм., Кл.).
Вѝчо (Слм., Пв.).
Гайка (Трв.).
Гàна (В., См., Езб., Тр. Ш.).
Гàне, (Пв.).
Гàнка (Рв., В.).
Гàнко (Тр.).
Гàнчо (Кл., Рв.).
Гàнье (См.).
Гатьо (Дбр.).
Гèна (Тр., Врб.).
Гèндо (Кл.).
Гèне (Трв.).
Гèнко (Дб.).
Гèно (Трв., Пч., См.).
Геновèва (Дбр.).
Гèнчо (Кл.).
Гèньо (Трв.).
Гервàза (с. Паскалево, Търн.).
Гèрга (Рв.).
Гèрги (Езб.).
Гèрго (Кл.).
Гèро (Кл. См.).
Гèшо (Бт.).
Гèчо (Тр.).
Гѝнка (Дбр.).
Гиргѝна (Тр., Срм.).
Гѝца (Кл. Дбр.).
Гѝчо (Рв.).
Гѝша (Бд.).
Горàна (с. Иванча, Търн.).
Господѝн (Кл., Езб.).
Господѝна, ж. р. (Езб.).
Грòзде (Бт.).
Грòздьо (Дбр.).
Грòзе (Трв.).
Грòзьо (Трв.).
Гỳна (Дбр.).
Гỳнка (Дбр.).
Гỳньо (Ш.).
Гърдьо (Дбр.).
Давѝд (Вб.).
Давѝя (Кб.).
Дàгул (Пв.).
Дàйко (Трв.).
Даймя̀н (Тр.).
Дамя̀н (Трв.).
Дан (Ш.).
Дàна (Тр. Пч.).
Дàнчо (Тр.).
Дѝчо (Дбр.).
Дафѝна (Вр.).
Дèльо (Слм., См., Дбр.).
Дèля ж. р. Слм., (Ш.).
Дèна (Алг., Тр.).
Дèнка (Мх.).
Дèньо (Пв.).
Дèнчо (Кл., Рв.).
Дèспа (Дбр.).
Дèчка ж. р. (Дбр.).
Дèчко (Ш.).
Джèнко (Бд.).
Джèно (Бд.).
Джỳрко (Ш.).
Дѝко (Дбр.).
Димѝра (Рв.), прѣз. Димѝрев (Ш.).
Димѝтра (Вб., Тр.).
Димитрàн (Алк.).
Димитрѝца (См.).
Димѝйо (Трв.).
Дѝмка (Тр., Мх., Рв.).
Дѝмо (См.).
Дѝна (Тр. Пч.).
Дѝчо (Дбр.).

Дѝшко (Ш.).
Дѐбра (Пв.).
Дѐбре (Бт. Вб., См., Трв., Тр., Слм.).
Добромѝр (Дбр.).
Дѐйка (Тр., См., Алг.).
Дѐйкя (Алг.).
Дѐка (Прв.).
Докѝя (Пв.).
Дѐкса м. р. (Ш.).
Дѐмна (Дбр.).
Дѐна (Пв., См. Слм., Тр.).
Дѐне (Рв., См.).
Дѐнка (См., Слм.).
Дѐньо (Кл., Бт,).
Дѐнчо (Тр.).
Дѐсе (Пв.).
Дѐсьо (Трв.).
Дѐся (Вб.).
Дѐчка (Дбр.).
Дѐчо (Тр., Кл.).
Дѐшо (Ш.).
Драгàн (Прв., Слм., Дбр.).
Драгàна (Рв.).
Драгѝй (Кл.).
Дрàгна (Рв.).
Дрàгне (Трв., См., Ш., Езб.).
Дрàгньо (Тр.).
Драгѐй (Кл., Дбр.).
Драгошѝн (Трв, Слм.).
Драгỳл, прѣзиме Драгỳлевци (Кб.).
Дрỳма (Рв.).
Дрỳме (Вб.).
Дукѐна (Пч.).
Дỳчьо (Пв.).
Дя̀ко (Кл., Алг.).
Дя̀нка (Пв., Слм.).
Дя̀нко (Пв., Трв., Ш.).
Евангелѝна (Дбр.).
Евгенѝ (Дбр.).
Ѐдрьо (Алг.).
Елѐна (Тр. и пр.)
Елѐнка (См.).
Елка (Тр.).
Емандѝ (Слм.).
Ѐнчо (Трв.).
Ѐньо (Бт.).
Ермàн (с. Патрѐшъ, Търн.).
Жѐйка (Пв., Вр.).
Жѐйна (Вб.).
Жѐка (См., Алг., Рв.).
Жѐко (Кл., Бт., Слм· Вб.).
Жѐла (Кб., Дбр.).
Жѐлез,-яз (Слм., Вб., Бт., См.).
Желя̀ско (Бт., Пч., Трв.).
Желя̀за (Езб.).
Желя́зна (Кб., Рв.).
Жѐльо (Ш., Слм. Пч. Трв., См.).
Жѐндо (Вб.).
Жѐчка (См.).
Жѐчко (См.).
Жѐчо (См., Слм.).
Жѝвко (Трв.).
Зафѝр (Бт.).
Зафѝра (Рв., Пч.).
Злàта (Бт., Пв., См., Срм., Алг., Езб., Ш.).
Златѝна (Трв.).
Злàтка (Дбр.).
Злàтьо (Трв., Дбр.).
Зорѝца (Слм.).
Зѐрка (Дбр.).
Зỳна (Кб.).
Ивàн (общо).
Ивàна (Езб.).
Ивàнка (Бт. и др.).
Ивàнчо (Трв. и др.).

Илко (Трв.).
Ильо (Трв.).
Инджe (Алг.).
Индрион (въ с. Паскалево въ Търн.).
Ирман (въ с. Летница въ Търн.).
Калвян (отъ „Калоян“, См.; — едно cѣмейство въ Смѣдово се казва и *Калвянолу).*
Калина (Дбр., Кб., Езб.).
Калинчо (Трв.).
Калица (Вр.).
Калко (Вр.).
Кальо (Ш., См., Кл., Вр.).
Калона (Срм.).
Калуд (Вр.), Калудь (Пч.).
Калуша (См.).
Калчо (Трв., Тр.).
Каля (Слм., Рв., Пв., Алг., Мх. Ш.).
Каран (Дбр.).
Каро, м. р. (Пв., См.).
Карчо (Пч.).
Кателия (Бт.).
Катина (Дбр.).
Кера (Рв., Алг., Срм. Дбр.).
Керана (Алг.).
Keранка (Пч.).
Кераца (Кб.).
Керица (Дбр.).
Кина (Вр., Тр.).
Кирана (Рв.).
Киранка (Вб.).
Кириз (Алг.).
Кириза (Мх.).
Киро (Слм., Бт., Тр.), Кирю (Трв.).
Кируша (Слм.).
Киряз (Алг.).
Кица (Дбр.).
Коно (См.).
Кончо (Трв., Слм.).
Кольо (См. и др.).
Комо (Тр.).
Комия (Пч.).
Конца, м. р. (Вр.).
Конде (Вб.).
Коса ж. (Мх.; Кб.).
Коприна (Кл., Никюпъ въ Търн.).
Косьо (Кб.).
Коста (Тр.).
Крайо (Тр.).
Крале (Алг.).
Кроньо (Дбр.).
Кръстина ж. (Кл., Тр.).
Кръстьо (См.).
Ксати, ж. р. (Пч.).
Кубра, ж. р. (Трв.).
Кузман (Вб.).
Куне (Рв., Кл.). Кунчо (Пв.).
Куньо (Кб.).
Курта, ж. р. (Дбр.).
Курте (Дбр., Мх., Рв., Вр.).
Курто (Кл.).
Куцар (Вр., Трв.).
Къна (Вб.).
Кънчо (Рв.).
Кърьо (Трв., Дбр.).
Кътя (См.).
Лазар (См., Тр. и др.).
Лайко (отъ Влайко, Кл.).
Лала ж. р. (Тр.).
Лальо (Тр.).
Ламбе (Дб., См.).
Лечо (Бт.).
Линко (с. Патрешъ въ Търн.).

Лу̀чо (Тр.).
Лу̀лчо (Пг.).
Лу̀ца (Дбр.).
Лю̀бица (Слм.).
Лю̀цка (Дбр.).
Ля̀па (Рв.).
Маврога̀н (Алк.).
Ма̀вре (Алг.).
Мавродѝн (Кл.).
Магрио̀т (Пг.).
Макавѐй (Дбр.).
Ма̀льо (Кл.).
Малѝн (Кл.).
Малу̀ш (Кл.).
Ма̀нда (Алк.).
Ма̀ньо (Пв., Вр.).
Ма̀ра (Дбр., Срм., Алг.).
Ма̀рга (Кб.).
Маргаро̀на (Мх.).
Марѝйка (общо).
Марѝн (Трв.).
Марѝна (Езб.).
Марѝнка (Мх., Слм.).
Марѝнчо (Бт., Алг.).
Марио̀ра (Алк., Пч.).
Ма̀рко (Тр., Трв.).
Мартѝн (Дбр.).
Мару̀ла (Пч., Мх., Алг.).
Ма̀рчо (Вр.).
Ма̀та ж. р. (Тв.).
Матро̀на (Дбр.).
Мѐзьо (Дбр.).
Мѐна (Рв.).
Мѐта (Кб., Мх.).
Мето̀ди (Тр., Алг.).
Мила̀на (Бт.).
Мѝлица (Дбр., Слм.).
Мѝлка(Пч.,Езб.,Мх.,Бт.,Срм.).
Мѝлко (Пч.).
Мѝлчо (Трв.).
Мѝльо (Рв., Бт., Ш., См., Пч.).
Мимя̀нка (Мх.).
Мѝна (См., Срм.).
Мѝнка (Кл., Езб., Дбр.).
Мѝнко (Тр.).
Мѝнчо (Трв., Езб.).
Мѝньо (Рв., Трв., См.).
Мѝра, ж. р. (Алг., Рв., Слм., Мх., Ш.).
Мира̀нза (Рв.).
Миро̀на (с. Иванча въ Търн.).
Мѝрчо (Кл., Рв., Тр.).
Мѝта ж. р. (Вб., Слм.).
Мѝтьо (Пв., См. и пр.).
Миха̀л (Тр., Езб.).
Мѝхо (Тр., Бт., Кл., Ш.).
Мѝчо (Трв., Тр.).
Мо̀ма (Кб.).
Момчѝл (Трв., Кб., Вр.).
Мо̀мчо (Трв.).
Мо̀не (Вб.).
Мо̀ньо Дбр.).
Мо̀са (Пч.).
Мо̀ска ж. р. (Пч., Бт.).
Мо̀ско (Пв.).
Мо̀та (Дбр.).
Морфа̀на (Мх.).
Мя̀нко (Трв.).
Надѐжда (Дбр.).
На̀йден (Рв.), Тр.).
На̀ка (Тр.).
На̀ке, м. р. (Кл.).
На̀ко (См.).
На̀на (Тр.).
На̀нка (Алг. Мх., Ш.).
На̀ста (Вб. Рв.).
Нафталѝн (село Бутово въ Търн.).

Нàчо (Трв. Тр., Вб.).
Невèнка (Вб., Кб.).
Невя̀на (Тр.).
Невя̀нка (Тр.).
Нèда (Тр. См., Рв., Дбр.).
Недèля (Пв., Вб., Ст.).
Недèлко (Бт.).
Нèдка (Вб.)
Нèдьо (Слм.).
Недя̀лко (Трв.).
Нèйко (Слм., Трв., Езб.).
Нèнка (См., Слм.).
Нèнко (Пв. Трв.).
Нèно (Пв.). Дбр.).
Нèнчо (См.).
Нерàндза (Бт.).
Нèчо (Слм.).
Нèша (Вб., Тр.).
Никѝфор (Трв.).
Николѝна (Вб.). (Слм. Езб.).
Нику̀ла, ж. р. (Трв.).
Нѝно (Трв.).
Нѝца (Алк.).
Нѝче (Алк.).
Новàк (Трв.).
Нòне (Слм.).
Ня̀гул (Ш.).
Обрѐтенъ (Трв., Слм.).
Обрѐшко (Трв.).
Орòзов (прѣзиме, Ш.).
Пагòна (Алк.).
Палагѝя (См.).
Пандòрка (Алк.).
Параскѐва, ж. р. (Дбр. и др.).
Парашкевà, м. р. (Мех., Трв.).
Пару̀ш (Кл., Вр.).
Пау̀на (Тр.).
Патлѐй (отъ Пантелей, Слм.).
Пащѝя, м. р. (Дбр.).
Пѐйка (Вб.).
Пѐйко (Трв.).
Пѐйо (Бт., Слм., Дбр.).
Пѐйчо (Трв.).
Пѐна (Тр., Пв., См., Ш.).
Пѐнчо (Трв.).
Пѐньо (См.).
Пѐтка (См.).
Петко (Тр , Езб.).
Пѐтра (См., Пв., Дбр., Езб.).
Пѐтьо (Слм.).
Пѐца (Алк.).
Плу̀ма (Алг., Кб,. Мх.).
Полѝна (Пч.), Пулѝна (Алк.).
Помѐтко (Трв.).
Прѐпия, ж. р. (Дбр.).
Прѝхо (Дбр.)
Прòдан (Слм., Трв.).
Профѝра (Рв.).
Пу̀льо (Трв.).
Пѣнко (с. Летница въ Търн.).
Рад (Трв.).
Рàда (Тр., См., Езб.).
Радѝл (Дбр.).
Рàдка (Трв.).
Рàдко (Трв.).
Рàдне (Тв.).
Радòй (Трв.).
Радòя (Тр.).
Радомѝр (Ш.).
Радослàв (Дбр.).
Рàйко (Трв,, Тр. Вр., Дбр.).
Рàйна (Вб.).
Рàйо (Тр., Пч.).
Рàчо (Кл.).
Рàле (Трв.).
Ралѝн (с. Плаково въ Търн.).
Рàмьо (Трв.).
Рàнко (Дбр.).

Расѝда (с. Плаково въ Търн.).
Рàхне (Пв.).
Рàчко (Трв.).
Рàчо (Трв., См. Пв.).
Рàшко (Пв.).
Ревèка (с. Иванча въ Търн.).
Ристòс (Рв.).
Рỳйо (Трв.).
Рỳменка (См.).
Рỳса (Пв., См., Дбр., Алг., Мх.).
Русàна (Алг.).
Рỳсе (Кл., Вр., См., Слм.).
Рỳсен, -син (Трв., Слм., Пч.).
Русѝйка (Кл.).
Рỳска (Тр., Вр., Дбр.).
Сàва м. р. (Слм.).
Сàве м. р. (Слм., Езд.).
Сàвка (Дбр.).
Сàвчо (Трв.).
Сарѝйка (Дбр.).
Сèва (См.).
Сèмко (Трв.).
Сèмо (Трв., Рв).
Сèрги (Трв.).
Сѝйка (Дбр.).
Сѝлен (Пч.).
Сѝма (с. Иванча въ Търн.).
Симеòн (См. и др.).
Слав (Трв.).
Слàва (См., Слм., Езб., Ш., Кб.).
Слàве (Бт. Рв.), Пв.).
Слàвка (Дбр.).
Слàвчо (Трв.).
Смил (Трв.).
Смѝна (Рв., Плаково въ Търн.).
Спас (Трв.).
Спàса (Тр.)
Срèбко (Бд.).
Стàйка (Тр.).
Стàйо (Тр.).
Стамàт (Пч.).
Стамàти (Пв.).
Стàмо (Дбр.).
Стàна (Тр. См., Пч., Алг.).
Станѝмир (Пч.).
Стàнка (См., Пв.).
Стàнко (Трв.).
Стàнчо (Слм., Ш. Тр.).
Стèфа, ж. р. (См., Пв.).
Стèфан (общо).
Стефàна (Дбр., Езб.).
Стòйка (Тр., Мх.).
Стòйо (Трв., Бт.).
Стоя̀н (общо).
Стоя̀нка (См., Слм., Тр. и пр.).
Султàна (Алг., Кб., Дбр.).
Съба (Тр., Вр., Вб., См.).
Събе м. р. (Кл., См., Пв., Дбр.).
Събка (См.).
Събко (Трв.).
Събьо (Дбр.).
Ся̀ра (Тр., Трв.).
Танàс (См.).
Тàше, ж. р. (Кб.).
Тàшо м. р. (Дбр.).
Тàхо (Трв.).
Тèньо (Ш.).
Тѝна (Тр.).
Тѝньо (Дбр.).
Тѝшо (Пв.).
Тѝха (Кл., Езб.).
Тòдор (общо).
Тодòра (См., Слм.).
Тòман (Тр.).
Тòна (Алг., Мх., Езб.).
Тòнчо (Тр.).
Тòта (Тр., Дбр.).

Тòте (Дбр.).
Тòтьо (Трв.).
Тòша (Дбр.).
Трандàфил (Дбр.)
Трифон (См.).
Трохàна (Трв.).
Тръико (Бт.).
Тÿнчо (Рв.).
Тяна (Алг., Ш.).
Уба (Трв.).
Убàн (Трв.).
Фотѝна (Дбр.).
Фрòса (Дбр.).
Харизàн (Вб., См.).
Хаpалàмб (Вр.).
Хѝньо (Рв.).
Хрисѝ (Пч., Срм.).
Хрѝсто (Тр.).
Христѝна (Тр.).
Хрусàвка (Срм.).
Хрусàна (Пч.).
Хÿльо (Алк., Пч.).
Цàна (Тр., Дбр.).
Цàнка (Дбр.).
Цàнко (Тр.).
Цàчо (Трв.).
Цàца (Тр.).
Цвя̀та (Тр.).
Цвя̀тко (Тр.).
Цòки (Трв.).
Цòна (Тр., Езб.).
Цòне, м. р. (См.).
Цòнка (Вб.).
Цòнко (Дбр.).
Цòнчо (Вб.).
Цòньо (Трв.).
Цòца (Бд.).
Цòчо (Тр.).
Чàко (Рв.).
Чàна (Рв., Бд.).
Чàпе м. р. (Пв.).
Чèрньо (Рв., Вб.).
Чÿбра (Пв.).
Шидèр (Рв.).
Шѝньо (Ш.).
Штèра (Дбр.).
Штильòнка (Пч.).
Штириòн (Пч.).
Я̀ни (Кб.).
Я̀нка (См., Дбр.).
Я̀нко (Слм.).
Я̀нчо (Алг.).
Я̀ньо (Рв.).

Показалецъ

на споменатитѣ села и градове.

(Цифритѣ означаватъ страници на съчинението).

Вещенъ показалецъ.

756—1902

л. ст.

2. **Сбирка** отъ рѣчи и сказки, нарочно приготвени и сказани при уречени случаи прѣзъ тържеството отъ 6 априлия 1885 год. въ София (отъ В. Друмевъ, В. Д. Стояновъ, М. Д. Балабановъ, д-ръ Д. Молловъ и др.). 8°. 1885. 98 стр. . . . . 0·80
3. **Пролѣтна разходка** отъ София до Кокаленския манастиръ, отъ В. Д. Стояновъ, съ образи на крѣпостьта Урвичъ и на Шишмановата сребърна чаша. 8° 1892. 13 стр. . . . . . 0·10
4. **Пролетариитѣ** или „Трай коню за зелена трѣва“. Оригинална трагикомедия отъ В. Н. Поповичъ. 8°. 1896. 40 стр. . . . 0·20
5. **Единъ прѣдатель,** театрално прѣдставление въ петь акта отъ Хенрикъ Ибсенъ, прѣведе Г. Д. Начовичъ. 8°. 1896. 89 стр. 0·80
6. **Македония.** (Етнография и статистика) отъ *В. Кънчовъ.* 8°. 1900 год. 341 стр. съ 11 карти . . . . 4·50
7. **Сборниче** за юбилея на професора М. С. Дриновъ (1869—1899), съ образа на Дринова и на честитния му адресъ. м. 8°. 127 стр. . . . . 1·—
8. **Сборникъ** на Българското книжовно дружество, кн. I (съ трудове отъ В. Йордановъ, С. Аргировъ, К. Шапкаровъ, П. Гжбювъ), 8°. 1901 год. 464 стр. . . . . 4·50
9. **Исторически паметници** по врѣмето на завѣрата. 8°. 1884. 39 стр. съ намалена цѣна . . . . 0·15
10. **Животъ, дѣяния, изповѣдание** и кратко изложение на чудесата на св. отецъ нашъ **Климентъ,** български архиепископъ. Прѣведе отъ гръцки Д. Матовъ. 8°. 1885. 40 стр. съ намалена цѣна . . . . 0·25

На абонатитѣ на „Периодическо списание“ и на книжари се прави отстжпка отъ горнитѣ цѣни на всички дружествени издания и книги по 25%.

S